

मौर्य कालखंड

इ.स. पू. ३२२ ते इ.स.पू. १८५

घटक रचना:

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ मौर्य साम्राज्याची स्थापना
- १.३ साम्राज्य विस्तार
- १.४ मौर्य प्रशासन
- १.५ सारांश
- १.६ प्रश्न
- १.७ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- मौर्य साम्राज्याच्या उदयाचा अभ्यास करणे.
- मौर्यांच्या साम्राज्यविस्ताराचा अभ्यास करणे.
- मौर्यांच्या प्रशासनाचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना

प्राचीन भारतीय राजवटीतील इ.स.पूर्व ३२२ ते इ.स.पूर्व १८५ हा कालखंड मौर्य राजकर्त्यांच्या राजवटीचा कालखंड मानला जातो. या कालखंडात भारत मौर्यांच्या अधिपत्याखाली होता. मौर्यांच्या राजवट नेतृत्वाने भारतात एका नव्या युगाची सुरुवात झाली होती. संपूर्ण भारतात राजकीय ऐक्य निर्माण झाले होते. भारतात खऱ्या अर्थाने नव्या राजकीय व सांस्कृतिक जीवनाची सुरुवात झाली होती. मौर्य राजवटीबाबत डॉ. व्ही. ए. स्मिथ म्हणतात -

"The advent of the Mauryan dynasty makes the passage from darkness to light."

मौर्यकालखंडात भारतात व्यापार, उद्योग, वाडःमय, कला आदींची मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली होती. संपूर्ण देशात आदर्श अशी मुलकी प्रशासन व्यवस्था निर्माण झाली होती. स्वातंत्र्य, श्रेष्ठत्व, व वैभवाच्या दृष्टीने भारतीय इतिहासातील सर्वश्रेष्ठ कालखंड म्हणजे मौर्य कालखंड असे गौरवाद्गार या कालखंडाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी काढले आहेत.

१.२ मौर्य (सत्तेचा उदय)

मौर्य सत्तेचा उदय होण्यापूर्वी मगधाचे साम्राज्य भारतावर होते. हे साम्राज्य गंगेच्या खोऱ्यात उत्कर्षाला पोहचले होते. मौर्य सत्तेच्या उदयापूर्वी मगध साम्राज्य धनानंदाच्या अधिपत्याखाली होते. तो अगणित संपत्ती व अफाट खडे सैन्य यांच्या जोरावर निरंकुश राज्यकारभार करत होता. जुलमी प्रशासन, आर्थिक पिळवणूक, व त्याची शीलभ्रष्ट वागणूक यामुळे त्याची राजवट अप्रिय बनली होती. त्याच्या राजवटीच्या विरोधात प्रजेत असंतोष घुमसत होता. याच परिस्थितीचा फायदा त्याचा सेनापती असणाऱ्या चंद्रगुप्ताने घेण्याचे ठरविले व त्यांनी लष्करी क्रांती करण्याचा निर्णय घेतला. पण त्याचा लष्करी क्रांतीचा पहिला प्रयत्न फसला त्यामुळे त्याला राज्याबाहेर परागंदा व्हावे लागले. सुदैवाने या सुमारास त्याची भेट चाणक्य नावाच्या धोरणी ब्राह्मण मुत्सद्याशी पडली. तक्षशिलेच्या या थोर विद्वानाचा नंदराजाने अपमान केला होता व त्याचा सूड घेण्याची घोर प्रतिज्ञा या ब्राह्मणाने केली होती.

नंदाच्या विरोधात क्रांती करण्यासाठी सर्व प्रथम या दोहोंनी पंजाबात सैन्यांची जमवाजमव सुरु केली. पर्वतीय राजांची मदत घेतली. तेव्हा भारतावर चाल करून आलेला ग्रीक सेनानी अलेक्झांडरची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला पण त्याबरोबर पटलयाणे त्याची मदत नाकारली. नंतर चंद्रगुप्ताने अलेक्झांडरच्या स्वारीमुळे दुःखावलेल्या अनेक योध्यांना आपलेसे केले. व तो मुक्तीसेनेचा सेनापती बनला. दरम्यांच्या काळात अलेक्झांडरचा मृत्यु झाला. त्याचे सेनापती साम्राज्य वाटणीकरता भांडू लागले. चंद्रगुप्ताने या संधीचा फायदा घेवून घौरसासी सख्य जोडले व डोंगरी जमातीची मदत मिळवून थेट पाटलीपुत्रवर चाल केली व नंदसैन्यांचा पराभव केला. व धनानंदाला ठार मारून मौर्य साम्राज्य स्थापन केले.

आपली प्रगती तपासा

१. मौर्य साम्राज्य स्थापना कशी झाली.

१.३ साम्राज्य विस्तार

१.३.१ अ) चंद्रगुप्त मौर्य :- मौर्य साम्राज्याचा संस्थापक समजल्या जाणाऱ्या चंद्रगुप्ताची राजकीय कारकीर्द भारतीय इतिहासात प्रसिद्ध आहे. तो साध्या सैनिकापासून सेनापतीपदापर्यंत पोहचला होता. तो अत्यंत हुशार व राजलक्षणी होता. चंद्रगुप्ताच्या वंशाच्या संदर्भात विविन्न मत प्रवाह आहेत. 'मुद्राराक्षस' नुसार तो निम्म जातीचा होता. विष्णू पुराणाचा टिकाकार धुंडीराज यांच्या मते चंद्रगुप्त नंद वंशज होता. थर जैन लेखक हेमचंद्र यांनी १८ व्या शतकात लिहीलेल्या ग्रंथात त्याला मोर पालक जनजातीय संबोधल्यात आले आहे. याच प्रमाणे जस्टीन व प्लूटार्क या ग्रीक लेखकाने सैंद्रोकोटस (चंद्रगुप्त) यांचा कोठल्याही राजघराण्याशी संबंध नव्हता असे म्हटले आहे. तर बौद्ध साहीत्यात त्याला पिप्पलीवन येथील क्षत्रीय वंश मोरया वंशाचे संबोधले आहे. धनानंदाची सत्ता उळथून त्यांनी मौर्यांचे साम्राज्य स्थापन केले होते. राजकर्ता बनल्यानंतर त्यांनी आपले साम्राज्य वाढविले. त्याच्या साम्राज्य विस्ताराबद्दलची माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१) पंजाब व सिंधवरील विजय :- अलेक्झांडरच्या आक्रमणानंतर पंजाब व सिंधवर ग्रीक सेनानायकांचे वर्चस्व होते. या सेनानायकांना भारतीय जनतेनेही विरोध केला होता. याच संधीचा फायदा चंद्रगुप्त व चाणक्याने घेवून ग्रीक सेनानायक (क्षत्रप) निकोनोरच्या हत्येचा कट रचला. व या कटातूनच त्याची हत्या झाली असे मत डॉ. आर. के. चौधरी यांनी मांडले आहे या हत्तेने ग्रीकांची परिस्थिती कमजोर झाली. म्हणूनच चंद्रगुप्ताने हे दोन्ही प्रदेश ग्रीकांच्या ताब्यातून मुक्त करण्याचा निर्णय घेतला. व हे प्रदेश मुक्त करण्यात त्याला यश आले. सिंधचा क्षत्रप पियानाचा पराभव करण्यात चंद्रगुप्ताला यश आले.

२) पाटलीपुत्र शहरावर विजय :- चंद्रगुप्ताने सर्वप्रथम मगध जिंकले. मगध जिंकल्यानंतर मगधाची राजधानी पाटलीपुत्र जिंकले व धाननंदाचा वध केला व मगधाची गादी मिळविली. साम, दाम, दंड, भेद या कुटनीतीचा वापर करून नंदसत्तेचा शेवट केला. नंतर त्यांनी नंदाचा पराभव करण्यासाठी ज्या 'पर्वतक' राजाची मदत घेतली होती. त्याचा ग्रीक सेनापती युडेमॉस याने खुन करविला आणि त्यामुळे चंद्रगुप्ताचा भावी प्रतिस्पर्धी ठार झाल्यामुळे त्याचा साम्राज्य निर्मितीचा मार्ग मोकळा झाला.

३) सेल्युकस निकेटरचा पराभव :- सेल्युकस निकेटर हा अलेक्झांडरचा नामांकित सेनापती होता. अलेक्झांडरच्या मृत्यूनंतर तो अलेक्झांडरच्या विशाल साम्राज्याचा स्वामी बनला होता. अलेक्झांडर प्रमाणेच तो महत्त्वाकांक्षी होता. अलेक्झांडरच्या ताब्यात असणारा, तसेच सिंधच्या पूर्वेकडील प्रदेश नव्याने जिंकावा अशी त्याची महत्त्वकांक्षा होती म्हणूनच त्याने भारतावर स्वारी करण्याचा निर्णय घेतला व तो भारताकडे स्वारी करण्यासाठी निघाला. चंद्रगुप्ताला याची माहिती मिळताच चंद्रगुप्ताने त्याला सिंधूनदीपलीकडेच अडविले. उभयतात युद्ध झाले सेल्युलस निकेटरचा पूर्णपणे पराभव झाला. उभयतात नंतर तह झाला. या तहातील अटी अशा होत्या –

- १) काबूल, कंदाहर, बलुचिस्तान, हिरात हे प्रांत चंद्रगुप्ताला देण्यात आले.
- २) सेल्युकसने आपली मुलगी हेलेना चंद्रगुप्तास द्यावी व त्याद्वारे उभयतांत मैत्रीचे संबंध जोडले जावेत.
- ३) मॅगेस्थेनीस हा ग्रीक वकील चंद्रगुप्त मौर्याच्या दरबारात राहिल.
- ४) चंद्रगुप्ताने ५०० हत्ती सेल्युलसला भेट द्यावे.

या तहाने चंद्रगुप्ताचा दरारा, राजकीय प्रतिष्ठा वाढली. चंद्रगुप्ताचे साम्राज्य भारताबाहेर इराणपर्यंत पोहचले.

४) दक्षिण भारतावरील विजय :- चंद्रगुप्तमौर्याने साम्राज्य विस्तार करतांना दक्षिण भारत जिंकला होता किंवा नाही याबत इतिहासकारांत मतभेद आहेत. दक्षिण भारतातील कोणकोणते प्रदेश जिंकले होते याबाबत निश्चित कोणतेही लिखित पुरावे नाहीत. प्लुटार्क या ग्रीक इतिहासकाराच्या मते, चंद्रगुप्ताने ६ लाख सैन्यांच्या जोरावर संपूर्ण भारत जिंकला होतो. डॉक्टर रायचौधरी यांच्या मते, नंदाचा साम्राज्यविस्तार दक्षिण भारतात झाला होता. नंदाला चंद्रगुप्ताने पराभूत केल्यामुळे आपोआपच तो प्रदेश चंद्रगुप्ताच्या ताब्यात आला. जैन व तामिळ साहित्यामध्ये चंद्रगुप्ताने दक्षिण भारत जिंकला होता असा उल्लेख आहे. डॉ. आर. के. मुखर्जी डॉ. त्रीपाठी या इतिहासकारांनी त्यास दक्षिण भारत विजेता असे म्हटले आहे.

५) **पूर्व व पश्चिम भारतावरील विजय :-** कलिंग (ओरिसा) राज्य वगळता संपूर्ण पूर्व भारत तसेच बंगाल प्रांतावर चंद्रगुप्ताने सत्ता प्रस्थापित झाली होती. महास्थान आलेखावरून चंद्रगुप्ताचे राज्य बंगालवर होते हे सिद्ध झाले आहे. डॉ. रायचौधरी यांच्या मते, सौराष्ट्रावर चंद्रगुप्ताची सत्ता होती. एकंदर संपूर्ण भारतावर चंद्रगुप्ताने वर्चस्व प्रस्थापित केले होते त्याच्या साम्राज्यात पंजाब, सिंध, नेपाळ, गुजरात, माळवा, मगध म्हैसूर या प्रांताचाही समावेश होता.

६) **भारताबाहेरील साम्राज्य विस्तार :-** चंद्रगुप्ताने आपल्या राजवटीत भारताबाहेरही साम्राज्यविस्तार केला होता. काबुल, कंदाहर, अफगाणिस्तान, हिरात ही ठिकाणे त्यांनी आपल्या राजवटीत जिंकली होती. ही सर्वच ठिकाणे भारताबाहेरील आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१. चंद्रगुप्त मौर्याच्या साम्राज्य विस्ताराचा आढावा घ्या ?

१.३.२. ७) चंद्रगुप्ताची योग्यता :-

१) **मौर्य साम्राज्याचा संस्थापक :-** चंद्रगुप्त मौर्याने नंदाचे साम्राज्य नष्ट करून मौर्य साम्राज्य स्थापन केले होते. त्यामुळेच साम्राज्य संस्थापक म्हणून त्यांची योग्यता श्रेष्ठ प्रतीची आहे. त्याही पुढे जावून त्यांनी भारतामधील छोटी छोटी राज्ये जी आपापसात लढत होती त्यांना जिंकून मौर्याच्या विशाल साम्राज्याच्या छात्राखाली आणले व मौर्याचे बलाढ्य साम्राज्य निर्माण केली. त्यामुळे त्यांची साम्राज्य संस्थापक म्हणून योग्यता आपणास नाकारता येणार नाही.

२) **परकीय सत्तेचे उच्चाटन :-** चंद्रगुप्ताने भारतावर होणारी ग्रीकांची आक्रमणे थांबविली. पण त्याही पेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे ग्रीकांचे जे क्षत्रप होते त्यांच्या विरोधातही बंड पुकारले व त्यांच्याबरोबर युद्ध पुकारून त्यांचा पराभव केला. ग्रीकांच्या सेल्युकस निकेटरचा पराभव करून भारतातील ग्रीक सत्तेचा शेवट केला. चंद्रगुप्ताने ग्रीकांचा जो पराभव केला या बाबत विनायक दामोदर सावरकरानी असे म्हटले आहे की हा प्रसंग म्हणजे भारतीय इतिहासातील एक सोनेरी पान आहे.

३) **भारताबाहेरील प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली :-** चंद्रगुप्ताने केवळ भारतातील प्रदेशांवरच सत्ता प्रस्थापित केली असे नव्हे तर भारताबाहेरील प्रदेशांवर सुद्धा आपली प्रस्थापित केली. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे काबूल, कंदाहर, बलुचिस्तान व हिरात या प्रदेशावरील सत्ता होय.

४) **महान सेनानी :-** चंद्रगुप्त मौर्य हा महान सेनानी होता. लष्करी गुणांवरच तो साध्या सैनिकावरून तो सेनापती पदापर्यंत पोहचला. याहीपुढे जावून त्यांनी धनानंदाच्या सत्तेविरुद्ध बंड करून त्याच्या सत्तेचा शेवट केला. तो उत्कृष्ट सेनानी होता म्हणूनच तो मौर्याचे विशाल साम्राज्य उभे करू शकला. येवढेच नव्हे तर ग्रीकांसारख्या परकीय सत्ताधिशाना सुद्धा भारताबाहेर त्यांनी हाकलून दिले म्हणूनच तो महान सेनानी होता हे आपणास नाकारता येणार नाही.

५) **श्रेष्ठ प्रशासक :-** चंद्रगुप्त मौर्य हा श्रेष्ठ दर्जाचा प्रशासक होता. त्यांनी निर्माण केलेली प्रशासनव्यवस्था संपूर्ण मौर्य राजवटीत प्रचलीत होती. एवढेच नव्हे तर मुसलीम आक्रमणे

होईपर्यंत त्यांनी निर्माण केलेली प्रशासनव्यवस्था प्रचलीत होती. त्याच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती मॅगस्थेनिसच्या 'इंडिका' या ग्रंथात आहे. त्याची प्रशासन व्यवस्था कार्यक्षम होती.

६) लोककल्याणकारी सम्राट :- चंद्रगुप्त मौर्य केवळ योद्धा, साम्राज्यसंस्थापकच नव्हे तर तो लोककल्याणकारी सम्राटही होता. त्यांनी आपल्या सत्तेचा वापर जनकल्याणासाठी केला. स्थानिक संस्थांचा कारभार जनतेच्या हाती देऊन त्यांनी जनतेला सत्तेचे वाटेकरी करून घेतले. त्याची न्यायव्यवस्था उत्कृष्ट होती.

७) राजकीय ऐक्य निर्माण करणारा सम्राट :- चंद्रगुप्त मौर्याने संपूर्ण भारत मौर्यांच्या सत्तेखाली आणला होता. फक्त कलिंग (ओरीसा) चा अपवाद वगळता मौर्यांचे सार्वभौम राज्य निर्माण केले होते. संपूर्ण उत्तर भारत, दक्षिणेत म्हैसूरपर्यंत, पश्चिमेकडे सौराष्ट्र, पूर्वेकडे ओरीसा वगळता बंगालपर्यंतचा प्रदेश अधिपत्याखाली आणून राजकीय ऐक्य निर्माण केले होते.

८) विद्या व कलेचा भोक्ता :- चंद्रगुप्त मौर्य विद्या व कलेचा भोक्ता होता. त्यांनी भारतात समृद्ध व संपन्न साम्राज्य निर्माण केले होते. त्यांनी विद्या व कलेच्या विकासाला प्राधान्य दिले होते. परिणामी त्याच्या राजवटीत शिल्पकला, मूर्तीकला व बौद्ध विहारांच्या निर्मितीला चालना मिळाली.

९) जगाच्या इतिहासातील नामवंत इतिहासकारांनी चंद्रगुप्त मौर्याबद्दल अभिप्राय व्यक्त केले आहेत.

- "जगाच्या इतिहासात साम्राज्यसंस्थापक, श्रेष्ठ प्रशासक व लढव्य सेनापती दिसतात, पण हे तिन्ही गुण एकाच व्यक्तीमध्ये दिसणारी व्यक्ती म्हणजे चंद्रगुप्त मौर्य होय." - डॉ. आर. सी. मुजुमदार.
- "१८ वर्षात चंद्रगुप्ताने नंद सत्तेच्या विरोधात संघर्ष करून या सत्तेचा शेवट केला व पंजाब व सिंधमधून ग्रीकांच्या सत्तेचे उच्चाटन करून भारताबाहेर ही त्यांनी साम्राज्य निर्माण केले त्यामुळे थोर व यशस्वी सम्राटांच्या मालिकेत त्याला स्थान द्यावे लागेल." - डॉ. व्ही. ए. स्मिथ.
- "Chandragupta Maurya ranks as one of India's Greatest rulers. He was unique. He is earliest Emperor indian history."
- "चंद्रगुप्ताची कारकीर्द म्हणजे भारतीय इतिहासातील सोनेरी पान होय." - वि. दा. सावरकर.

आपली प्रगती तपासा

१) चंद्रगुप्त मौर्याची योग्यता स्पष्ट करा.

१.३.४ ब) बिंदुसार :- मौर्य साम्राज्यातील दुसरा कर्तबगार सम्राट म्हणून बिंदुसाराकडे पाहिले जाते. चंद्रगुप्ताच्या मृत्यूनंतर तो गादीवर आला. त्याने भारतावर २५ वर्ष राज्य केले. त्याच्या कारकिर्दी विषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पुराण ग्रंथात त्याचा उल्लेख बिंदुसार, भद्रसार व नंदसार असा आहे. जैन व बौद्ध साहित्यात त्याचा उल्लेख 'बिंदुसार' असा आहे. ग्रीक

लेखकाने त्याचा उल्लेख 'अमित्रचारेस' असा केला आहे. 'अमित्रघात' हा मूळ शब्द संस्कृत मधला असून त्याचा अर्थ शत्रूंचा नाश करणारा असा होतो.

बिंदुसाराने त्याच्या राजवटीत मौर्यांचा कोणताही प्रदेश गमावला नाही. यावरून तो समर्थ सम्राट होता हे सिद्ध होते. ग्रीक सम्राटांबरोबर त्याचे मैत्रीपूर्ण संबंध होते. सेल्युकस निकेटरचा पुत्र सिरियाचा राजा अँटिओकस प्रथम याच्याबरोबर बिंदुसाराचे संबंध मैत्रीचे होते.

मॅगस्थेनीसनंतर ग्रीकांना डायमेकस हा राजदूत बिंदुसाराच्या दरबारात पाठवला होता. इजिप्तचा राजा टाल्मी फिलेडेल्फस याच्याबरोबर त्याचे मित्रत्वाचे संबंध होते. एयिनिअस या ग्रीक लेखकाने बिंदुसार याने ग्रीक सम्राटाना मदिरा, अंजिर व तत्त्वज्ञ पाठवण्याची विनंती केली होती अशी नोंद आहे.

बिंदुसाराने कोणता धर्म स्वीकारला होता याची माहिती उपलब्ध नाही. त्याच्या काळात चाणक्य हाच प्रधानमंत्री होता. परिशिष्टपर्व या ग्रंथातील नोंदीनुसार बिंदुसाराने चाणक्याचा अपमान केल्यामुळे चाणक्याने मगधराज्य कायम सोडून दिले. प्रशासकीय कार्यात मदत करण्यासाठी बिंदूसाराला ५०० सदस्यांची एक समिती कार्यरत होती. असा उल्लेख 'दिव्यावदान' या बौद्धग्रंथात आहे.

बिंदुसाराच्या काळात जनतेने भ्रष्ट अधिकाऱ्यांना कंटाळून बंड केली. तक्षशिला येथे प्रथम बंड झाले. तेव्हा या बंडाचा विमोड करण्यासाठी अशोकाला पाठविले. तक्षशिला येथे दुसऱ्यांदा बंड झाले होते. काही इतिहासकार दक्षिण विजयाचे श्रेय बिंदुसाराला देतात. दक्षिण भारतात चंद्रगुप्ताने नव्हे तर बिंदुसाराने मौर्यांची सत्ता प्रस्थापित केली होती असा युक्तिवाद काही इतिहासकाराने केला आहे बिंदुसाराच्या दक्षिण विजयाची नोंद समकालीन इतिहासात कोठेही नाही. एस. आर. त्रिपाठी व बहुतांशी इतिहासकारांनी दक्षिण विजयाचे श्रेय चंद्रगुप्तालाले दिले आहे.

आपली प्रगती तपासा

१) बिंदुसारा बदलची माहिती जाणून घ्या.

१.३.५ क) सम्राट अशोक :- भारतीय इतिहासातील सर्वश्रेष्ठ राज्यकर्ता, जागतिकी इतिहासातील एक श्रेष्ठ राजकर्ता म्हणून अशोकाकडे पाहिले जाते. भारतीय इतिहासात अशोकाचे स्थान श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. तो द्विग्वीजयी, धोरणी व शासनकुशल सम्राट होता. त्याचे कार्य अद्वितीय होते. मात्र १८३७ पर्यंत जेम्स प्रिंसेप यांनी ब्राम्हीलीपीतील शिलालेखाचे वाचन करेपर्यंत हा महान राजा इतिहासात वंचित होता. त्याच्या कर्तृत्वाची माहिती आपण पुढील प्रमाणे स्पष्ट करणार आहोत.

१) पूर्व वृत्तांत :- बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर सम्राट अशोक सत्तेवर आला होता. 'दिपवंश' व 'महावंश' या दोन ग्रंथात त्यांनी आपल्या ९९ भावाना ठार मारून मगधाची गादी बळकावली अशी कथा आहे. तथापि या कथेत यथार्थ नाही असे म्हटले जाते.

बिंदुसाराला सुशीम, त्रिश्य व अशोक हे तीन पुत्र होते. बिंदुसारानंतर ज्येष्ठ पुत्र म्हणून सुशीमचा राजगादीवर हक्क होता. मात्र अशोकाची त्रिष्याने बाजू घेतल्याने या भावंडामध्ये दोन गट निर्माण झाले. सुशीमवर नाराज असलेल्या लोकांनी अशोकाची बाजू उचलून धरली परिणामी दोन गटात

युद्ध अटळ होते. शेवटी या गटात युद्धा होऊन अशोकाने हे युद्ध जिंकले. व इ.स.पूर्व २६९ मध्ये त्यांनी स्वतःचा राज्याभिषेक करून तो मौर्य सत्तेचा सर्वाधिकार बनला.

सम्राट अशोक सुरुवातीला प्रचंड क्रूर होता म्हणून त्यास चंद्राशोक किंवा छंदाशोक असे संबोधले जात होते. राज्याभिषेकानंतर त्याने स्वतःस 'देवानाप्रियम' 'प्रियदर्शनी' अशा बिरूदावल्या लावल्या. कलिंग युद्धानंतरच्या परिवर्तनानंतर त्याने जे महत्त्वपूर्ण कार्य केले त्यामुळे त्यास धर्माशोक असे संबोधले जाऊ लागले.

१.३.५.१ सम्राट अशोकाचे कार्य :-

१) काश्मिर विजय :- राज्याभिषेकानंतर सम्राट अशोक मौर्यसत्तेचासर्वाधिकारी बनला होता. सत्ताधीश बनल्यानंतर त्यांनी आपल्या पूर्वजांप्रमाणेच साम्राज्यवादी धोरणाचा अवलंब केला. या पाठीमागचा त्याचा उद्देश "भारतात एकछत्री सत्ता" यावी असा होता. यासाठीच सर्वप्रथम त्यांनी काश्मिरची निवड केली. अशोकाच्या काश्मिर विजयाची माहिती कल्हणाच्या राजतरंगिणी या ऐतिहासिक ग्रंथात उपलब्ध आहे. या प्रदेशावर विजय प्राप्त केल्यानंतर स्वतः अशोकाने स्तूप व चैतगृह उभारली होती. यावरूनच अशोकाने आपल्या कारकिर्दीत काश्मिर विजय मिळविला होता हे सिद्ध होते.

२) कलिंगचे युद्ध :- भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर दुआबातील हा समृद्ध प्रदेश होता. या प्रदेशात आर्थिक सुबत्ता मोठ्या प्रमाणात होती. चंद्रगुप्त मौर्याच्या कारकिर्दीत हा प्रदेश स्वतंत्र होता. बिंदुसाराने ही कलिंग जिंकण्याचा विचार केला नाही. मात्र अशोकाने राज्याभिषेकानंतर आठ वर्षांनी कलिंग जिंकण्याचा निर्णय घेतला. व स्वारीची योजना आखून इ.स.पूर्व २६९ मध्ये कलिंगवर चाल केली. कलिंगच्या स्वातंत्र्यप्रेमी लोकांनी अशोकाला कडवा प्रतिकार केला. परंतु अशोकाच्या अफाट सैनिकी सामर्थ्यापुढे त्यांना शरणागती पत्करावी लागली. कलिंग युद्धात १ लाख सैन्य मारले गेले. $9\frac{1}{2}$ लाख सैन्य कैद करण्यात आले. त्यापेक्षा इतर संहार झाला तो अगणित होता.

३) कलिंग युद्धाचे परिणाम :-

- कलिंग युद्धात १ लाख सैन्य मृत्युमुखी पडले.
- कलिंग युद्धात $9\frac{1}{2}$ लाख सैन्य कैद करण्यात आले.
- कलिंग युद्धात जखमी व अपंग झालेल्या लोकांची संख्या १ लाख होती.
- कलिंग युद्धात प्रचंड प्रमाणात वित्त हानी झाली.
- कलिंग देशाची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे विसकटली.
- कलिंग युद्धात जी मनुष्यहानी झाली त्याचा अशोकाच्या मनावर परिणाम झाला. त्याचे हृदयपरिवर्तन झाले. युद्धभूमीवरच त्याला खूप दुःख झाले.

- कलिंग युद्धानंतर सम्राट अशोकाच्या मनात विविध विचारांचे काहूर निर्माण झाले. तो विचार मग्न अवस्थेत असतानाच बौद्ध भिक्षूक उपगुप्ताची भेट झाली. उपगुप्ताच्या उपदेशानंतर अशोकाच्या विचारात क्रांती झाली व तो शांततेकडे झुकला.
- कलिंग युद्धाने प्राप्त प्रदेशाच्या आधारे मौर्य साम्राज्याला संपूर्ण पूर्णत्व प्राप्त झाले.
- कलिंग युद्धानंतर अशोकाचे मनपरिवर्तन झाल्यानंतर अशोकाची दया, क्षमा, शांती, अहिंसा या विचारांवर श्रद्धा बसली.
- कलिंग युद्धानंतर अशोकाने युद्धनितीचा पूर्णपणे त्याग केला.
- कलिंग युद्धानंतर अशोकाने दिग्विजयाऐवजी धर्म विजयाचे धोरण स्विकारले.

४) सम्राट अशोकाचा धर्म :- प्रारंभी अशोक हा शिवाचा उपासक होता. असे स्पष्टीकरण कल्हणाच्या राजतरंगिणी या ग्रंथात आहे. उपगुप्त या बौद्ध भिक्षूकाच्या भेटीनंतर अशोकाने बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली व बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. बौद्ध धर्माच्या स्विकारानंतर अशोकाच्या वैयक्तिक व प्रशासकीय जीवनात फार मोठा बदल झाला. त्याचा जीवनक्रम पूर्णपणे बदलला. व तो जनकल्याणाकडे लक्ष देवू लागला.

अशोकाला स्वतंत्र धर्म स्थापन करावयाचा नव्हता. त्याची धर्मसंकल्पना बौद्ध धर्मपेक्षा भिन्न नाही. त्याच्या धर्मसंकल्पनेत अहिंसा, भूतदया, परमसंहिष्णूता, सत्यशील, विशुद्ध चारित्र्य या गोष्टींचा समावेश आहे. त्याच्या विचारसरणीचा भर नैतिक आचरणावर व शुद्ध चारित्र्यावर होता.

सम्राट अशोकाच्या धर्मसंकल्पनेत खालील मूलभूत तत्त्वांचा समावेश होता.

- १) अहिंसेचे पालन करा.
- २) कोणत्याही प्राणीमात्राची हिंसा करू नका.
- ३) प्राणीमात्रांवर दया करा.
- ४) सत्य बोला.
- ५) आई-वडील व इतर वडीलधान्या माणसांची सेवा करा.
- ६) बौद्ध भिक्षू व ब्राह्मणास दानधर्म करा.
- ७) शांती, संयम व विनयशीलता इ. गुण अंगी बाळगा.
- ८) राग, लोभ, मत्सर, व्यभिचार इत्यादीपासून दूर रहा.
- ९) अनाथ अपंग व वृद्धांचे संरक्षण करा.
- १०) पवित्र जीवन जगा.
- ११) दास सेवक यांच्याशी प्रेमाने वागा.

अशोकांनी आपल्या धर्मसंकल्पनेत धर्म संहिष्णूतेवर भर दिला. सदाचार, उच्च नैतिक आचरण, सत्कर्म इ. गोष्टींवर भर दिला. तो त्याच्या धर्माबद्दल म्हणतो मनुष्याने पापापासून दूर रहाणे, उत्तम कार्य करणे हा खरा धर्म होय. अशोकाच्या १२ व्या शिलालेखात आपला धर्म व परधर्म संहिष्णूतेबद्दलची माहिती आहे.

बौद्ध धर्म प्रसारासाठी सम्राट अशोकाने केलेले कार्य :

- १) अशोकाने स्वतः बौद्धधर्म स्विकारला.
- २) अशोकाने स्वतः बौद्ध धर्माला राजाश्रय दिला.
- ३) अशोकाने शासकीय यंत्रणा बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी राबविली.
- ४) अशोकाने बौद्ध धर्माला राष्ट्रधर्माचा दर्जा दिला.
- ५) अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी 'धर्ममहामात्र' व 'धर्मायुक्त' या दोन स्वतंत्र अधिकाऱ्यांच्या नियुक्ती केल्या.
- ६) अशोकानी त्याच्या प्रशासनातील सर्वच अधिकाऱ्यांनी बौद्धधर्माचा प्रसार करावा अशी राजाज्ञापत्रात तरतुद केली होती.
- ७) अशोकाने बौद्ध धर्म स्विकारल्यानंतर स्वतः अहिंसेचा अंगीकार केला. मांसाहाराचा त्याग केला. राजदरबारात मांसाहारावर बंदी घातली. साम्राज्यात पशु-पक्षांच्या हत्तेवर बंदी घातली.
- ८) अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी शिलालेख निर्माण केले. या शिलालेखांवर बौद्धधर्माची नितीतत्त्वे कोरली व याचे वाचन व पालन साम्राज्यातील प्रत्येक नागरिकाने करावे असे सूचविले.
- ९) अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसाराचे काम सोपे व्हावे म्हणून चैत्य व विहारे बांधली.
- १०) अशोकाने बौद्ध धर्मातील भिक्षूंच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या स्मृती जागृत रहाव्या म्हणून ८४००० स्तूप बांधले.
- ११) अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रसार देशाबाहेर व्हावा म्हणून मुलगा महेन्द्र व मुलगी संघमित्रा या दोघांना श्रीलंकेला पाठविले.
- १२) अशोकाने ब्रह्मदेश, चीन, जपान, सिरीया, इजिप्त, श्रीलंका, ग्रीस या देशात आपल्या प्रतिनिधीमार्फत बौद्ध धर्माचा प्रसार केला.

अशोकाच्या धार्मिक धोरणाचे परिणाम :-

- १) बौद्ध धर्माचा प्रसार भारत व भारताबाहेर झाला.
- २) बौद्धधर्माला राजाश्रय मिळाल्याने हिंदू व जैन धर्माचे लोक नाराज झाले.
- ३) अशोकाने बौद्ध धर्माचा स्विकार केल्यानंतर युद्धनितीचा कायमचा त्याग केल्याने मौर्य लष्कर दुबळे बनले.

४) मौर्याने बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी प्रशासन व्यवस्था राबविल्याने पुढे मौर्य प्रशासनाचा दरारा कमी झाला.

५) मौर्यांचे सर्व उत्पन्न धर्माच्या कामावर खर्च होवू लागले.

६) चैत्य, विहार, स्तूप, स्तंभ, इ. गोष्टींना उत्तेजन मिळाल्याने शिल्पकलेचा विकास झाला.

१.३.५.२ ३) अशोकाची प्रशासन व्यवस्था :-अशोकाने आपले विशाल साम्राज्य चालविण्यासाठी आपल्या साम्राज्याचे प्रशासनाच्या सोयीसाठी एकूण सहा विभाग पाडले होते.

१) मूल विभाग (मगध) – राजधानी पाटलीपुत्र

२) हिंदुकुश (वायव्य विभाग) – राजधानी दिल्ली

३) मध्य विभाग (अवंती, माळवा) – राजधानी उज्जैन

४) पूर्व विभाग (कलिंग प्रदेश) – राजधानी तोसली

५) दक्षिण विभाग – राजधानी सुवर्णगिरी

६) पश्चिम विभाग – राजधानी गिरीनगर

प्रांताचे प्रमुख राज्यपाल होते राज्यपालांच्या हाताखाली राजूक (जिल्हाधिकारी) गोप (तहसिलदार) ग्रामिणी (ग्रामप्रमुख) हे अधिकारी असत.

प्रशासन व्यवस्थेचा प्रमुख केंद्रबिंदू सम्राट अशोक होता. अशोकाने सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठीच प्रांतीय प्रशासन निर्माण केले होते.

१.३.५.३ ४) अशोकाची योग्यता :-

१) एक आदर्श राजा :- अशोक एक आदर्श राजा होता. लोककल्याणाकडे त्यांनी लक्ष दिले. लोककल्याणाकडे लक्ष पुरवेल असे शासन देण्याचा प्रयत्न त्याचा लौकीक वाढविणारा होता. प्रजेचा सेवक म्हणूनच सर्व राजसत्ता त्यांनी जनतेच्या कल्याणासाठी राबवीली.

२) कृतिशील सम्राट :- अशोक हा कृतिशील सम्राट होता कारण त्यांनी जे प्रजेसाठी नियम केले होते ते त्यांनी स्वतःही आपल्या जीवनात आणले. त्यांनी स्वतः मांसाहार बंद केला, शिकार बंद केली, जनतेलाही करणे भाग पाडले. प्रजेसाठी जे कायदे केले ते आपणावरही बंधनकारक आहेत हे स्पष्ट केले. यावरूनच तो कृतिशील सम्राट होता हे स्पष्ट होते.

३) विजेता :-अशोक विजेता सम्राट होता हे त्यांनी कलिंग जिंकून सिद्ध केले. कलिंग विजयाने मौर्यांच्या साम्राज्याला पूर्णत्व प्राप्त झाले. तो उत्तम सैनिक होता तसाच तो उत्तम सेनापती व योद्धाही होता. म्हणूनच भारतावर एक छत्री अमल त्याला प्रस्थापित करता आला. तक्षशिला, काश्मीर, कलिंग युद्ध जिंकून आपण विजेता आहोत हे त्यांनी स्पष्ट केले.

४) विद्या व कलेचा आश्रयदाता :-अशोक विद्या व कलेचा आश्रयदाता होता. हे त्यांनी निर्माण केलेल्या शिलालेख, स्तंभलेख व स्तूपांवरून स्पष्ट होते त्यांनी आपल्या राजवटीत

विद्वानांना व बौद्ध आचार्यांना राजाश्रय दिला होता. त्यामुळे तो विद्या व कलेचा आश्रयदाता होता हे स्पष्ट होते.

५) धर्मप्रसारक :- बौद्ध धर्माचा स्विकार केल्यानंतर सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी जातीने लक्ष घातले. त्याही पुढे जाऊन या धर्माच्या प्रसारासाठी आपली मुलगी व मुलगा या दोहोंना सोबत घेतले या व्यतिरिक्त या धर्माच्या प्रसारासाठी त्यांनी आपली प्रशासनव्यवस्था राबविली. यावरूनच तो श्रेष्ठ प्रतिचा धर्मप्रसारक होता हे सिद्ध होते.

६) परधर्मसहिष्णू सम्राट :- अशोक परधर्मसहिष्णू सम्राट होता. कारण त्यांनी जरी बौद्ध धर्माचा स्विकार केला असला तरी त्यांनी इतर धर्मियांवर हा धर्म जबरदस्तीने लादण्याचा प्रयत्न केला नाही किंवा त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्यावर बंधने लादली नाही. यावरूनच तो परधर्मसहिष्णू सम्राट होता हे सिद्ध होते.

७) मानवजातीचा मार्गदर्शक :- सम्राट अशोक फक्त भारतवासीयांनाच नव्हे तर संपूर्ण मानवजातीला मार्गदर्शक आहे. त्यांनी मानवतावादाचा पुरस्कार केला होता. स्वतःकडे सर्व सुख सोयी असूनही साधी राहणी व उच्च विचारसरणी हे जीवनसूत्र त्यांनी आंगीकारले होते. त्यांनी धार्मिक सहिष्णूतेबरोबरच, दया, दान, शुचिता, नैतिकता, आई-वडील व गुरुजनांबद्दलचा आदर या गोष्टींना महत्त्व दिले होते. म्हणूनच तो संपूर्ण मानवजातीचा मार्गदर्शक ठरतो.

पंडित जवाहरलाल नेहरुनी भारताचा शोध या ग्रंथात अशोकाबद्दल असे लिहिले आहे-

"अशोकाचे शिलालेख, स्तंभलेख माझ्याशी सुंदर भाषेत बोलतात व अशा विभूतीची माहिती देतात की, जी विभूती सम्राट असूनही सम्राट किंवा राजापेक्षा श्रेष्ठ होती."

व्ही. ए. स्मिथ यांनी 'Early History of India' या ग्रंथात असे म्हटले आहे की "अशोक एकाच वेळी भिक्षूही होता व राजाही होता."

व्ही. ए. स्मिथ यांनी अशोकाच्या बाबतीत असेही म्हटले आहे की, "अशोक हा उत्तम प्रशासक नसता तर आज २००० वर्षांनंतरही त्याचे नाव लोकांच्या स्मरणात राहिले नसते."

डॉ. एस. एन. सेन यांच्या मते, "अशोक हा चंद्रगुप्तासारखा पराक्रमी, समुद्रगुप्तासारखा अष्टपैलु व अकबराप्रमाणे धर्मनिष्ठ होता."

एच. जी. वेल्स यांनी त्यांच्या Outline of History मध्ये म्हटले आहे - "Ashoka was the greatest of the kings and that not because of the physical extent of his empire extensive as it was, but because of his character as a man, the ideas for which he stood and the principles by which he governed. As a king he ruled over the greatest empire known to Indian History."

डॉ. आर. सी. मुजुमदार म्हणतात, "Ashoka is one of the most remarkable Personalities in history of India. It is not every age it is not every nation, that can produce a king of this type Ashoka still remains without parallel in the history of world."

१. सम्राट अशोकाच्या कारकिर्दीचा आढावा घ्या.

१.४ मौर्य प्रशासन :-

प्राचीन भारतीय राजवटीतील मौर्यांचे साम्राज्य बलाढ्य होते. त्यांच्या राजवटीत भारतातील दक्षिणेतील व उत्तरेतील बराच प्रदेश त्यांच्या अमलाखाली होता. कौटिल्याच्या दंडनितीचा प्रभाव मौर्यांच्या प्रशासनावर होता. मौर्यांचे प्रशासन हे जरी राजकेंद्रित असले तरी ते जनकल्याणकारी होते. ते अत्यंत उत्कृष्ट व कार्यक्षम होते म्हणूनच चंद्रगुप्त मौर्याने भारतीय प्रशासन व्यवस्थेचा पाया घातला असे म्हटले जाते. चंद्रगुप्त मौर्याच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती मॅगस्थेनीसच्या इंडिका व कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथांमध्ये उपलब्ध आहे.

मौर्यांचे प्रशासन हे पुढील भागात विभागले होते.

- १) केंद्रिय प्रशासन
- २) प्रांतीय प्रशासन
- ३) नगर प्रशासन
- ४) ग्राम प्रशासन
- ५) लष्करी प्रशासन
- ६) गुप्तचर प्रशासन
- ७) न्यायव्यवस्था
- ८) महसूल व्यवस्था
- ९) कालवे व पाटबंधारे विभाग
- १०) लोककल्याण विभाग
- ११) धर्मपाल विभाग

१.४. १) केंद्रिय प्रशासन :-

१) राजा :- मौर्यांच्या केंद्रिय प्रशासन व्यवस्थेतील राजपद हे प्रमुख पद होते. या पदाकडे सर्वसत्ताधीशाचे अधिकार होते. साम्राज्याच्या सरसेनापती पदाचे व न्यायव्यवस्थेच्या केंद्रबिंदूचे अधिकार त्याच्याकडेच होते. साम्राज्यातील रुढी परंपराची व मंत्रिपरिषदेची बंधने या पदावर होती. अर्थात राजा हा प्रशासनाचा केंद्रबिंदू होता.

राजपदावर असणाऱ्या व्यक्तीला पुढील प्रकारची कर्तव्ये पार पाडावी लागत होती.

- जनतेचे संरक्षण करणे.
- साम्राज्यात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे.
- जनतेच्या सुखी व समृद्ध जीवन जगण्यास हातभार लावणे.
- प्रशासनातील मुख्य अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या करणे.

- अर्थखात्याच्या हिशेबाकडे पाहणे.
- परकीय देशात राजदूत पाठविण्याची व्यवस्था पाहणे.
- दुसऱ्या देशातून आलेल्या राजदूतांच्या भेटीगाठी घेणे.
- हेरखात्यामार्फत साम्राज्यांतर्गत व साम्राज्यबाह्य हालचालींची माहिती मिळविणे.
- शासनविषयक आज्ञापत्रे काढणे.
- युद्धप्रसंगी सैन्यांचे नेतृत्व करणे.
- सैन्य रचना, सैन्य प्रशिक्षण व साम्राज्य संरक्षणाकडे लक्ष देणे.

मौर्य कालखंडातील केंद्रिय प्रशासनातील राजपद हे जरी अनियंत्रित व सत्ताकेंद्रिय असले तरी ते हिंदूधर्म व नितीशास्त्रा प्रमाणे होते जनकल्याणकारी होते.

२) मंत्रिपरिषद:

मौर्यांच्या केंद्रिय प्रशासनातील दुसरा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे मंत्रिपरिषद होय. राजपद जरी केंद्रस्थानी असले तरी हे पद संपूर्ण साम्राज्याकडे लक्ष देवू शकत नव्हते म्हणूनच राजपदाच्या मदतीसाठी मौर्य प्रशासनात मंत्रिपरिषदेची तरतूद करण्यात आली होती.

मंत्रिपरिषदेतील मंत्र्यांच्या नियुक्त्या स्वतः राजा करत असे. या पदांवर ज्या व्यक्ती नियुक्त होत असत त्या व्यक्ती अनुभवी विद्वान व प्रशासनाचे ज्ञान असणाऱ्या असत.

- साम्राज्याचे धोरण आखणे.
- लष्करी मोहिमांची आखणी करणे.
- साम्राज्याच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक कार्यांचे नियोजन करणे व या संदर्भात योजना आखणे.

वरील प्रकारची कामे मंत्रिपरिषदेला करावी लागत होती.

मौर्यांच्या मंत्रीपरिषदेतील मंत्री व त्यांच्या कामाबद्दलची संक्षिप्त माहिती पुढील प्रमाणे -

अ) मंत्री व पुरोहित :- ही दोन्ही पदे मौर्यांच्या कालखंडात चाणाक्याकडे होती. परराष्ट्र धोरण, हेरांची नियुक्ती, आमात्याची निवड ही कामे या पदावर असणाऱ्या व्यक्तीला करावी लागत होती.

ब) समाहर्ता :- हे पद महसूल व्यवस्थेशी संबंधित होते महसूल जमा करण्याचे काम या मंत्र्याकडे होते. त्याच्या मदतीस लुराध्यक्ष, शुल्काध्यक्ष, सिताध्यक्ष, पोताध्यक्ष हे अधिकारी असत.

क) सन्निधाता :- हे पद आर्थिक व्यवहाराशी संबंधित होते. साम्राज्याचे अंदाजपत्रक तयार करणे, आय व व्ययच्या नोंदी ठेवणे ही कामे त्याला स्वतः करावी लागत होती. या कामी त्यास मदतनीस सहाय्यक असत.

ड) सेनापती :- हे पद लष्करीव्यवस्थेशी संबंधित होते. मौर्यांच्या प्रशासनात राजा हा जरी लष्करी व्यवस्थेचा सरसेनापती असला तरी लष्करव्यवस्थेचे प्रत्यक्ष काम पाहण्याची गरज उद्भवली होती त्यातून हे पद निर्माण करण्यात आले. या पदावर काम करणारा व्यक्ती युद्धशास्त्रात निपुण असे. शस्त्रास्त्रांची त्याला चांगली माहिती होती. राजकारणात व युद्धशास्त्रात मुत्सदी असणाऱ्या व्यक्तीची या पदावर नियुक्ती केली जात होती. राजाज्ञेनुसार साम्राज्य संरक्षण, साम्राज्यवाढ व सैन्यव्यवस्थापन इत्यादी कामे त्याला करावी लागत होती.

इ) कर्मांतक :- हे पद साम्राज्यातील शेती, जंगल, खाणी, उद्योगधंदे या कामकाजाशी संबंधित होते. या कामकाजाचे व्यवस्थापन व देखरेख ठेवण्याचे काम या मंत्र्याकडे होते.

च) प्रशस्ता :- हे पद साम्राज्यातील अभिलेखागाराशी संबंधित होते. साम्राज्यातील सर्वच विभागातील कागदपत्र सुव्यवस्थित ठेवण्याचे काम या पदावर काम करणाऱ्या मंत्र्याला करावे लागत असे. या अभिलेखागारात जे वेगवेगळे दालन होते त्यांना 'अक्षपटल' असे म्हटले जात होते.

छ) अंतपाल :- हे पद साम्राज्य सीमा संरक्षणाशी संबंधित असून या पदावर काम करणारा जो मंत्री होता त्याला परकीय आक्रमाणापासून आपल्या साम्राज्याच्या सीमा सुरक्षित कशा राखता येतील याची जबाबदारी सांभाळावी लागत होती.

ज) दुर्गपाल :- हे पद राजप्रसाद व राजपरिवार यांच्या निवासी व्यवस्थापनाशी संबंधित होते. राजा व त्याचा परिवार दुर्ग-प्रसादात राहत असे. म्हणूनच या पदाला दुर्गपाल असे नाव देण्यात आले. राजपरिवाराचे रक्षण व व्यवस्थापन ही महत्त्वाची दोन कामे या पदावर काम करणाऱ्या व्यक्तीला करावी लागत होती. त्याच्या मदतीस इतर मदतनीस असत.

झ) नायक :- हे पद सैन्यव्यवस्थेशी संबंधित असून या पदावर काम करणाऱ्या व्यक्तीला सैन्यांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवणे व सैन्यांच्या छावण्यांची व्यवस्था पहाणे ही कामे करावी लागत होती.

न) आन्तर्वेशिक :- हे पद राजाच्या शरीररक्षक दलाशी संबंधित असून या पदावर काम करणाऱ्या व्यक्तीला राजसंरक्षणाची विशेष जबाबदारी सांभाळावी लागत होती.

ट) पौर :- हे पद साम्राज्यातील नगरांचे प्रमुख म्हणून जे व्यक्ती काम करत होते. त्या प्रमुखपदाशी संबंधित आहे. या पदावर काम पाहणाऱ्या व्यक्ती त्या शासनव्यवस्थेच्या प्रमुख व सर्वोच्च अधिकारी असत. त्यांना नगर व्यवस्थापनाचे काम पहावे लागत असे.

ठ) आमात्य :- हे पद साम्राज्य निर्णय अंमलबजावणीशी संबंधित असून या पदावर राजव्यवहारतज्ञ व न्याननिपुण व्यक्तींची नियुक्ती केली जात होती. आमात्यपदावर काम करणाऱ्या लोकांची पुढे प्रांताधिकारी, राज्यप्रतिनिधी म्हणून नियुक्ती केली जात होती.

ण) अध्यक्ष :- हे पद प्रशासन प्रमुख पदाशी संबंधित असून आजच्या शासन व्यवस्थेतील सचिवपदाशी हे पद मिळते जूळते आहे. या पदावर काम करणाऱ्या व्यक्तीला प्रशासन सुयोग्य पद्धतीने चालवावे लागत असे.

१. मौर्याच्या केंद्रिय प्रशासनाची माहिती जाणून घ्या.

१.४.२) प्रांतीय प्रशासन :- मौर्याच्या प्रशासन व्यवस्थेतील दुसरा महत्त्वपूर्ण विभाग म्हणजे प्रांतीय प्रशासन होय. मौर्यांचे साम्राज्य बलाढ्य व विशाल होते. म्हणूनच मौर्यांनी आपल्या साम्राज्य व्यवस्थापनाच्या सोयीसाठी प्रांतीय प्रशासन निर्माण केले होते. प्रांतीय प्रशासनातील जो प्रमुख अधिकारी असे त्याला प्रांताधिकारी असे म्हटले जात असे प्रांताधिकारी म्हणून शक्यतो राजघराण्यातील लोकांचीच नियुक्ती केली जात असे सम्राट अशोकाच्या शिलालेखात मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासन व्यवस्थेची माहिती आढळून आली आहे.

मौर्यांनी आपल्या कारकिर्दीत साम्राज्य व्यवस्थापनासाठी आपल्या साम्राज्याचे एकूण पाच भागात विभाजन केले होते. या प्रांतीय पाच भागाची माहिती पुढील प्रमाणे आहे.

अ) गृहराज्य :- मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासनातील गृहराज्य हा एक प्रांत असून या प्रांताची राजधानी पाटलीपुत्र होती. या प्रांतात मगध व त्याच्या सभोवतालच्या प्रदेशाचा समावेश होतो.

ब) उत्तरापथ :- मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासनातील उत्तरापथ हा दुसरा महत्त्वपूर्ण भाग असून या प्रांताची सुवर्णगिरी ही राजधानी होती. या प्रांतात वायव्यकडील सरहद्दीच्या सर्व प्रदेशाचा समावेश होतो.

क) दक्षिणपथ :- मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासनातील दक्षिणपथ हा तिसरा महत्त्वपूर्ण भाग असून या प्रांताची सुवर्णगिरी ही राजधानी होती. या प्रांतात विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रदेशाचा समावेश होतो.

ड) अवंतीराष्ट्र :- मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासनातील अवंतीराष्ट्र हा चौथा महत्त्वपूर्ण भाग असून या प्रांताची उजैन ही राजधानी होती. या प्रांतात गुजराथ, काठेवाड, राज्यस्थान व माळवा या प्रदेशांचा समावेश आहे.

इ) सुराष्ट्र - मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासनातील सुराष्ट्र हा पाचवा महत्त्वपूर्ण भाग असून या प्रांताची राजधानी गिरनार होती.

प्रांताचा कारभार पाहणारा प्रांताधिपती अथवा प्रांताधिकारी असे. त्याच्या मदतीस महाभाग, रज्जूक, प्रादेशिक हे इतर अधिकारी असत. या व्यतिरिक्त प्रांतिक प्रशासनासाठी स्वतंत्र मंत्रीपरिषद असे. केंद्रिय प्रशासन व प्रांतीक प्रशासन यामध्ये समन्वय असे.

आपली प्रगती तपासा

१. मौर्यांच्या प्रांतीय प्रशासनाची माहिती जाणून घ्या.

१.४.३) नगर प्रशासन :- मौर्यांच्या प्रशासन व्यवस्थेतील तिसरा महत्त्वपूर्ण विभाग म्हणजे नगर प्रशासन होय. मौर्यांच्या नगर प्रशासनाची माहिती आर्य चाणक्य व मॅग्स्थेनीस यांनी लिहून ठेवली आहे. मौर्यांनी नगर प्रशासन व्यवस्थापन निर्माण करून ती स्थानिक लोकांच्या हातात दिली होती. नगर प्रशासन सुत्रबुद्ध व सुनियोजित होते.

नगराध्यक्ष :- नगर व नगरप्रमुख म्हणून नगराध्यक्ष काम पाहत असे. तो नगर प्रशासनाचाही प्रमुख असे त्याच्या मदतीस नगरसेवक असत. नगराचा कार्यभार पुढील समित्यांद्वारे चालवला जात असे.

अ) उद्योग व शिल्पकला समिती :- मौर्यांच्या नगर प्रशासनातील या समित्या असून या समित्यांना नगरातील उद्योगधंदे, हस्तोद्योग व शिल्पकला व्यवसायावर देखरेख ठेवावी लागत होती. या समित्या उद्योगातून दर्जेदार उत्पादन होते की नाही, कामगारांना योग्य वेतन दिले जाते की नाही याकडे लक्ष देत असत.

ब) जनगणना समिती :- मौर्यांच्या नगर प्रशासनातील ही एक समिती असून या समितीला जन्म-मृत्यूची नोंद ठेवणे, नगराच्या लोकसंख्येची गणना करणे ही कामे करावी लागत होती.

क) वाणिज्य समिती :- मौर्यांच्या नगर प्रशासनातील व्यापार घटकांशी संबंधित असणारी ही समिती असून या समितीला नगरातील विक्री व्यवस्था योग्य आहे की नाही सुयोग्य वजन मापांचा वापर होत आहे की नाही या कामांकडे लक्ष द्यावे लागत होते.

ड) कर समिती :- मौर्यांच्या नगर प्रशासनातील कर प्रणालीशी संबंधित असणारी ही समिती असून या समितीला नगरातील मालाच्या खरेदी-विक्रीवर कर आकारण्याचा अधिकार होता.

इ) उत्पादित माल समिती :- मौर्यांच्या नगर प्रशासनातील उत्पादित मालावर देखरेख ठेवण्याच्या उद्देशाने ही समिती निर्माण करण्यात आली होती. या समितीचे उत्पादन व विक्री यांचे नियमन करणे हे महत्त्वपूर्ण काम होते.

प) विदेशी नागरिकांसाठी समिती :- मौर्यांच्या नगरप्रशासनातील ही एक महत्त्वपूर्ण समिती असून या समितीला विदेशी राजदूत, विदेशी व्यापारी यांच्या निवासाची, भोजनाची व आदरतिथ्याची सोय करण्याचे काम करावे लागत होते.

आपली प्रगती तपासा

१. मौर्यांच्या नगर प्रशासनाची माहिती जाणून घ्या.

१.४.४) ग्राम प्रशासन :- मौर्य प्रशासनातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे ग्राम प्रशासन होय. मौर्यांच्या प्रशासनात खेड्याला महत्त्वाचे स्थान होते. खेड्याच्या प्रमुखाला ग्रामिक असे म्हटले जात होते. अनुभवी व्यक्तीकडे हे पद दिले जात असे. ग्रामिकच्या मदतीला ग्रामसभा होती. खेड्याच्या प्रशासनासाठी ग्रामसभेला भरपूर अधिकार होते. शासनाकडून येणारे अनुदान व ग्रामातून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून ग्रामाचा विकास केला जात असे.

५) लष्करी प्रशासन :- मौर्य प्रशासनातील लष्करी प्रशासन हा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक होता. मौर्यांनी जे विशाल साम्राज्य निर्माण केले, वाढविले, टिकविले ते केवळ सुनियोजित लष्करी प्रशासनाच्या जोरावरच. मौर्यांच्या लष्करी प्रशासनाचा राजा हा प्रमुख होता. राजास लष्करी प्रशासनात मदत करण्यासाठी तीन सदस्यांचे एक युद्धमंडळ होते. या युद्धमंडळाच्या एकूण सहा समित्या होत्या व प्रत्येक समितीत पाच सदस्य होते.

अ) पायदळ समिती :- मौर्यांच्या पायदळात ६ लक्ष पायदळ होते. पायदळातील सैनिकाजवळ भाला, तलवार, धनुष्यबाण ही हत्यारे होती. या समितीला सैन्य भरती करणे, सैन्यांच्या खाण्याची व्यवस्था करणे, सैन्यांना शस्त्रास्त्रे पुरविणे ही कामे करावी लागत होती.

ब) घोडदळ समिती :- मौर्यांच्या घोडदळात ३०,००० घोडे होते तेवढ्याच संख्येचे घोडेस्वार होते. तलवार, ढाल, भाले ही त्यांच्याकडे हत्यारे असत. सैन्यांची निवड, घोड्यांची निवड, घोड्यांची निगा, घोडस्वारांना प्रशिक्षण इत्यादी कामे या समितीला करावी लागत होती.

क) हत्तीदळ समिती :- मौर्यांच्या हत्तीदळात ३,००० हत्ती होते. राजा व नामांकित योद्धे युद्धप्रसंगी हत्तीदळाचा वापर करत असत. युद्ध साहित्याच्या वाहतुकीसाठी हत्तीचा वापर केला जात असे हत्तींची निगा राखणे, हत्तींना प्रशिक्षण देणे हे काम या समितीला करावे लागत असे.

ड) रथदळ समिती :- मौर्यांच्या रथदळात ८,००० रथ होते. रथांचा वापर युद्धप्रसंगी राजघराण्यातील प्रतिष्ठित योद्धे करत असत. रथ सुव्यवस्थित ठेवणे, रथ सर्व शस्त्रानिशी सुसज्ज ठेवणे ही कामे या समितीला करावी लागत असत.

इ) नाविकदल समिती :- मौर्य प्रशासनाने नौदलाकडे लक्ष पुरविले होते. युद्धप्रसंगी नद्या ओलांडण्यासाठी आरमार लागत असे म्हणूनच मौर्याने नौका व जहाज बांधले होते. नद्या व समुद्रकिनारे यांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी या विभागाकडे होती.

प) रसद विभाग :- मौर्यांच्या लष्करी प्रशासनातील सैन्यांच्या भोजन व्यवस्थापनासाठी हा विभाग निर्माण करण्यात आला होता. भोजन व्यवस्थे व्यतिरिक्त या विभागाकडे सैन्यांना वैद्यकीय व्यवस्था पुरविणे, सैनिकांना शस्त्रास्त्रे पुरविणे हे ही काम होते.

मौर्यांचे लष्करी प्रशासन कार्यक्षम, नियोजन बद्ध व युद्धतंत्राच्या दृष्टीने परीपूर्ण होते. हे त्यांनी उभारलेल्या बलाढ्य साम्राज्यावरून स्पष्ट झाले आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. मौर्यांच्या लष्करी प्रशासनाची माहिती जाणून घ्या.

६) गुप्तचर विभाग :- मौर्यांच्या प्रशासनातील गुप्तचर विभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा विभाग होता साम्राज्यातील इत्थंभूत बातम्या काढून राजाला पुरविणे हे या विभागाचे महत्त्वपूर्ण काम होते. राजनिष्ठ प्रामाणिक व कार्यक्षम व्यक्तींची निवड या विभागाच्या कामासाठी केली जात असे. हे लोक राजनिष्ठ असल्याने या लोकांना राजगृहात केव्हाही प्रवेश मिळत असे. शत्रूंच्या हालचालींवर लक्ष, अधिकाऱ्यांच्या वर्तणूकीवर देखरेख व परकीयांच्या वास्तव्याची माहिती राजाला पोहचविणे ही कामेही या विभागाला करावी लागत होती.

७) न्यायव्यवस्था :- मौर्य प्रशासनातील न्यायव्यवस्था हा घटक न्यायदानाशी संबंधित होता. राजा हा या प्रशासन व्यवस्थेत सर्वोच्च न्यायाधीश असे अंतिम न्यायालयीन निर्णय हा राजाचा असे. सर्वच न्यायालयीन निवाड्याचे काम राजाला पहाणे शक्य नसल्याने न्यायव्यवस्थेसाठी अनेक मदतनीस न्यायाधीशांच्या नियुक्त्या करण्यात आल्या होत्या. न्यायव्यवस्थेसाठी मौर्याने आपल्या साम्राज्यात दिवाणी व फौजदारी न्यायालये, निर्माण केली होती. या दोन महत्त्वपूर्ण न्यायालयांव्यतिरिक्त धर्मशास्त्रीय न्यायालये व कंठशोधन न्यायालये अस्तित्वात होती. खेड्यात ग्रामन्यायालये अस्तित्वात होती. रुढी, पंरपरा, संकेत या अनुरोधाने न्यायदानाचे काम पार

पाडले जात होते. या काळखंडात शिक्षेचे स्वरूप कठोर होते. हातपाय तोडणे, चेहरा विदुप करणे, फटके मारणे या सारख्या शिक्षा केल्या जात होत्या. अशोकाच्या कारकीर्दीत या शिक्षेचे स्वरूप सौम्य झाले होते.

८) महसूल व्यवस्था :-मौर्य प्रशासनातील महसूल व्यवस्था कार्यक्षम होती. या व्यवस्थेच्या नियोजनासाठी आर्य चाणक्याची मौर्यांना मदत झाली होती. कोणत्याही साम्राज्याचे उत्पन्नाचे महत्त्वपूर्ण साधन हे महसूल असते याची जाणीव मौर्यांना होती. शेतसारा, वनकर, पिंजकर सेनाभक्तमकर या करातून महसूल जमा केला जात होता.

या व्यतिरिक्त वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीवरील कर, अबकारी कर, वस्तूंच्या आयात निर्यात मालावरील कर, चाकपट्टी, व्यवसाय कर, बाजारकर, पाणीपट्टीकर, पूल कर, द्युतकर, इत्यादी कर मौर्य साम्राज्यात आकारले जात होते.

खंडणी, नजराणे, सरकारी जमिनी, जंगले, साधनसंपत्ती, गुप्तधन, खाणी आदीमार्गाने साम्राज्याला उत्पन्न मिळत असे. मौर्याकालखंडातील महसूल व्यवस्था कार्यक्षम असल्याने साम्राज्याचे उत्पन्न सतत वाढत होते सर्वत्र असणारी समृद्धी हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे.

९) कालवे पाटबंधारे विभाग :- मौर्य प्रशासनातील कालवे पाटबंधारे विभागाची निर्मिती ही शेतीला पाणीपुरवठा व्हावा या उद्देशाने झाली होती. या उद्देशाला अनुसरून या विभागाने शेतीसाठी कालवे व पाटबंधारे तसेच विहिरी तलाव निर्माण केले होते. या विभागास शासनाकडून आर्थिक मदत मिळत असे.

१०) लोककल्याण विभाग :-मौर्य प्रशासनात जनहिताची कामे करण्यासाठी लोककल्याण विभाग निर्माण करण्यात आला होता. दळणवळण सुविधा, दवाखाने, धर्मशाळा निर्मिती ही या विभागाची मुख्य कामे होती.

११) धर्मपाल विभाग :-मौर्य राजवटीत अशोकाच्या कारकीर्दीत या विभागाची निर्मिती करण्यात आली होती. जनतेच्या अडीअडचणी समजून घेणे, त्यांच्या अडचणी दूर करण्यासाठी त्यांना मदत करणे, धर्माच्या शिकवणीप्रमाणे त्यांच्याकडून आचरण करून घेणे ही महत्त्वाची कामे या विभागाला करावी लागत होती.

१.५ सारांश

मौर्यांची प्रशासन व्यवस्था कार्यक्षम होती मौर्यांनी या प्रशासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून कल्याणकारी राज्याची संकल्पना राबविली. आर्यचाणक्याच्या अर्थशास्त्रीय मताप्रमाणेच मौर्यांनी प्रशासन व्यवस्था निर्माण केल्याने ही प्रशासन व्यवस्था सुनियोजित व सुत्रबद्ध ठरली. पुरोगामी व जनकल्याणकारी प्रशासनव्यवस्था ठरली.

१.६ प्रश्न

१. मौर्य साम्राज्य संस्थापक या नात्याने चंद्रगुप्त मौर्याची योग्यता स्पष्ट करा.
२. एक आदर्श राजकर्ता या नात्याने सम्राट अशोकाच्या कारकिर्दीचा आढावा घ्या.
३. अशोकाच्या धार्मिक कार्याची माहिती अचूक लिहा.
४. मौर्यांच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती थोडक्यात लिहा.

१. कोसंबी डी.डी. प्राचीन भारतीय संस्कृती वसंभ्यता, डायमंड प्रकाशन पुणे २००६.
२. झा.डी.एन. मौर्यकालीन राजस्व, डायमंड प्रकाशन पुणे, २००६.
३. थापर रोमीला (अनु. शिरगावकर) अशोक आणि मौर्यांचा न्हास.
४. डॉ. आंबेडकर बी.आर. क्रांती आणि प्रतिक्रांती.
५. प्रा.र.ना. गायधनी, के.के.राहुकर, प्राचीन भारताचा सांस्कृतीक इतिहास.
६. डॉ. प्रभाकर देव, प्राचीन भारत.

munotes.in

मौर्योत्तर राजवट - शुंग - कुशाण - सातवहान इ.स.पू. १८५ ते इ.स. ३२०

घटक रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ शुंग सत्ता
- २.३ शुंग सत्तेचे उत्तराधिकारी
- २.४ कुशाण सत्ता
- २.५ सातवाहनसत्ता
- २.६ सातवाहनकालीन सामाजिक जीवन
- २.७ सातवाहन काळातील आर्थिक स्थिती
- २.८ सातवाहनकाळातील धार्मिक परिस्थिती
- २.९ सारांश
- २.१० प्रश्न
- २.११ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- मौर्य उत्तर काळातील शुंग, कुशाण सत्तेचा अभ्यास करणे.
- सातवाहन काळातील वेगवेगळ्या राजकर्त्यांच्या कारकीर्दी जाणून घेणे.
- सातवाहन काळातील विविधांगी परिस्थिती जाणून घेणे.

२.१ प्रस्तावना

मौर्य कालखंडात भारत राजकीय व प्रशासकीय दृष्ट्या एकछत्री अमलाखाली होता. चंद्रगुप्त, अशोक या सारख्या कर्तृत्वान राजकर्त्यांनी या राजवटीला वैभव संपन्न बनवले होते. मात्र त्यांच्या नंतरचे राजकर्ते दुर्बल व अकार्यक्षम निघाल्याने मौर्य साम्राज्याला उतरती कळा लागली व याच संधीचा फायदा घेऊन पुष्पमित्र शुंगाने मौर्यांचे साम्राज्य नष्ट करून शुंग सत्तेची स्थापना केली. पुढे दक्षिण-उत्तर भारतात ज्या मौर्योत्तर काळातील सत्ता निर्माण झाल्या त्यांचा अभ्यास आपण या प्रकरणात करणार आहोत.

शुंग :- शुंग हे प्राचीन ब्राह्मण वंशीय होते. या घराण्याचा संस्थापक पुष्पमित्र हा भारद्वाज गोत्री ब्राह्मण होता. शुंग राजाच्या नावात शेवटी मित्र ही संज्ञा आहे. यावरून ते इराणी वंशाचे असावेत असे अनेक इतिहासकारांनी मत व्यक्त केले आहे. तथापि हे मत सर्वमान्य नाही. मौर्य राजवटीच्या आरंभीच्या काळात हे लोक विदिशा येथे राहत असावेत व ते मौर्यांचे पुरोहित होते. मात्र सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म स्विकारल्यानंतर वैदिक धर्माचे अनुयायी असणाऱ्या या लोकांना शास्त्राचा त्याग करावा लागला व शस्त्र स्विकारावे लागले. मात्र हे लोक मौर्यांच्या दरबारात कायम राहिले. मौर्यांच्या सैन्यात हे लोक सर्वप्रथम सहभागी झाले नंतर आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर मौर्यांच्या सैन्यात अधिकाराच्या जागा मिळविल्या. व मौर्यांच्या दरबारात आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केले. मौर्यसत्तेच्या उत्तरार्धात शुंग सेनापतीपदावर पोहोचले होते.

सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्यांची सत्ता कमकुवत होण्यास प्रारंभ झाला. याच काळात परकीय आक्रमणाच्या रुपाने भारतावर नवीन संकट निर्माण झाले होते. मौर्यांचा शेवटचा राजा बृहद्रथ हा विलासी व अकार्यक्षम होता. आपल्या सत्तेवर येणाऱ्या संकटांची त्याला जाण नव्हती. अचानक एक दिवस पुष्पमित्राने बृहद्रथास सैन्य परिक्षणासाठी बोलावून घेतले व तो बेसावध असताना त्याचा खून केला व मगधावरील मौर्यांची सत्ता नष्ट करून शुंग घराण्याची स्थापना केली.

पुष्पमित्र शुंग :- शुंग सत्तेचा संस्थापक समजल्या जाणाऱ्या पुष्पमित्राचा जन्म ब्राह्मण कुटुंबात झाला होता. तो हुशार होता. तो मौर्यांचा सेनापती असल्या कारणे त्याला मौर्यसत्तेची पूर्ण माहिती होती. शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथ हा अकार्यक्षम व विलासी आहे. प्रजेच्या मनामध्ये त्याच्याबद्दल असंतोष आहे हे त्याला माहित होते. याच संधीचा फायदा घेऊन पुष्पमित्र शुंगाने कपट नितीने बृहद्रथाचा खून केला व मौर्य सत्ता नष्ट करून शुंगसत्ता प्रस्थापित केली. सत्ता प्रस्थापित केल्यानंतर सर्वप्रथम त्याने सैन्याचा पाठिंबा मिळविला व याच सैन्याच्या मदतीने त्यांनी आपले साम्राज्य स्थिर केले.

१) आसपासच्या प्रदेशांवर वर्चस्व :- सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्यांची केंद्रियसत्ता कमकुवत झाली होती. याच संधीचा फायदा घेऊन मगधाच्या आसपासच्या प्रदेशातील मांडलीक राजे स्वतंत्र झाले होते. या स्वतंत्र राजांवर आपले वर्चस्व निर्माण करणे आवश्यक आहे असे पुष्पमित्राला वाटत होते. म्हणून सर्वप्रथम पुष्पमित्राने प्राची, कोसल, वत्स, अवंती या राज्यांकडे आपले लक्ष केंद्रित करून या राज्यांना पराभूत करून या राज्यांवर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले.

२) विदिशा येथे दुसऱ्या राजधानीची स्थापना :- मगधाच्या आसपासचा प्रदेश शुंग सत्तेच्या नियंत्रणाखाली आल्यानंतर पुष्पमित्र शुंगाने विदिशा येथे दुसऱ्या राजधानीची स्थापना केली व राजधानीचा कारभार आपला पुत्र अग्निमित्र याच्या स्वाधीन केला. या व्यतिरिक्त आकार-अवंतीचा राज्यकारभारही त्याच्याकडे सोपविला. त्याच्या या धोरणामुळे मगधाच्या आसपासच्या प्रदेशावर शुंगांचे नियंत्रण प्रस्थापित झाले.

३) विदर्भाच्या प्रदेशावर नियंत्रण :- मगधाच्या आसपासच्या प्रदेशावर नियंत्रण प्रस्थापित केल्यानंतर पुष्पमित्राने आपले लक्ष साम्राज्यविस्ताराकडे केंद्रित केले व सर्वप्रथम विदर्भावर आक्रमण करण्याचा निर्णय घेतला. विदर्भावर बृहद्रथाचा मेहूणा यज्ञसेन राज्य करत होता.

परिणामी त्याचे शुंगाबरोबर वितुष्ट येणे उचित होते. पुष्पमित्राने या मोहिमेची जबाबदारी आपल्या मुलावर म्हणजे अग्निमित्रावर सोपविली. अग्निमित्राने चाणक्य नितीचा वापर करत यज्ञसेन व त्याचा चुलतभाऊ माधवसेन या दोहोत संघर्ष लावून दिला. व माधवसेनेला मदत केली. शेवटी या संघर्षात पराभव नजरेसमोर दिसू लागल्याने यज्ञसेन अग्निमित्राला शरण आला. मग अग्निमित्राने विदर्भाचे राज्य या दोन भावामध्ये वाटून दिले या दोन्ही भावाने अग्निमित्राचे मांडलिकत्व स्विकारले. त्यामुळे विदर्भाचा प्रदेश शुंग सत्तेच्या नियंत्रणाखाली आला.

४) पश्चिमेकडील प्रदेशावर नियंत्रण :- विदर्भाच्या प्रदेशावर नियंत्रण प्रस्थापित झाल्यानंतर पुष्पमित्र शुंगाने आपले लक्ष पश्चिमेकडील प्रदेशांकडे केंद्रित केले. व पश्चिमेकडील प्रदेश जिंकण्यासाठी मोहिम हाती घेतली. या मोहिमेत त्यांनी सियालकोट पर्यंतचा प्रदेश ताब्यात घेत पश्चिमेकडील प्रदेशांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. व या मोहिमेत प्राप्त झालेले प्रदेश आपल्या आठ मुलांमध्ये वाटून या प्रदेशांची जबाबदारी त्यांच्याकडे सोपविली.

५) पाटलीपुत्र येथे राजधानी :- पुष्पमित्र शुंगाने साम्राज्यविस्तार केल्यानंतर तो पाटलीपुत्र येथे आला. व पाटलीपुत्र हे मुख्य राजधानीचे ठिकाण ठेवून या ठिकाणाहूनच तो साम्राज्याचा कारभार पाहू लागला.

६) ग्रीकांच्या आक्रमणाला विरोध :- मगधाची सत्ता पुष्पमित्राने जरी घेतली असली तरी ती आरंभी कमजोर आहे याची जाणीव ग्रीकांना होती. म्हणूनच ग्रीकांनी माध्यमिका, (चितोडजवळ असलेले शहर) साकेत (अयोध्य) या शहरांना वेढा दिला होता. तसेच गंगा-यमुना दुआब व पाटलीपुत्र पर्यंत धडक मारली होती. मात्र या ग्रीक आक्रमकांचा पुष्पमित्र शुंगाने पराभव करून यांना भारतातून बाहेर पाठविले होते.

ग्रीक आक्रमक कोण होते या बाबत इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. काहींच्या मते, डिमेट्रिअसच्या नेतृत्वाने ग्रीकाने भारतावर आक्रमण केले होते तर काहींच्या मते, मिर्नॅडरच्या नेतृत्वाने ग्रीकाने भारतावर आक्रमण केले. मात्र या आक्रमकांचा मोठा पराभव पुष्पमित्राने केला होता हे मात्र सत्य आहे. दिव्यावदान हा बौद्ध ग्रंथ व तिबेटी इतिहासकार तारानाथ याच्या इतिहासामधून या मताला आधार मिळतो.

७) अश्वमेध यज्ञ :- पुष्पमित्राने मौर्य सत्ता नष्ट करून मगधावर शुंग सत्ता प्रस्थापित केल्यानंतर त्यांनी उत्तर व दक्षिण भारतातील काही प्रदेशांवर विजय मिळवला होता. तसेच मगधाच्या आसपासचे प्रदेश जिंकून पुन्हा मगधाचे साम्राज्य बलवान बनविले होते. तसेच आपल्या सत्तेला श्रेष्ठ सत्तेतचे स्थान मिळवून दिले होते. तसेच ग्रीकांच्या आक्रमणाला चोख उत्तर देत, त्यांच्यावर विजय मिळवत त्यांना भारताच्या सिमपलीकडे पाठविले होते या सर्व विजयाचे प्रतीक म्हणून त्याने अश्वमेध यज्ञ केला होता. काही विचारवंतांच्या मते त्यांनी दोन अश्वमेध यज्ञ केले होते. पुष्पमित्राने केलेल्या अश्वमेध यज्ञाची माहिती मालविकाग्निमित्र या ग्रंथात आहे. अयोध्य येथे आढळलेल्या शिलालेखात पुष्पमित्राने दोनवेळा अश्वमेध यज्ञ केला होता असा उल्लेख आहे.

८) वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता :- शुंग हे सर्व प्रथम मौर्य सत्तेत पुरोहित होते. वैदिक धर्माचे ज्ञान देणे हे त्यांचे काम होते. मात्र अशोकाने बौद्ध धर्म स्विकारल्याने वैदिक ज्ञान देण्याचे कार्य त्यांचे खंडीत झाले. परिणामी ते सैनिकी व्यवसायकडे वळले व त्या क्षेत्रात प्रगती केली. त्यांच्याच पैकी पुष्पमित्र या नेतृत्वाने पुढे मौर्य सत्ता नष्ट केली. परिणामी शुंगाना वैदिक संस्कृतीची जाणीव होती. म्हणूनच पुष्पमित्रानेही सत्तेवर येताच वैदिक धर्माला राजाश्रय देत या धर्माचा पुरस्कार

केला. वैदिक धर्मातील यज्ञीय परंपरेचे पुनरुज्जीवन केले. वैदिक धर्मातील आचार-विचार परंपराना महत्त्व दिले.

मौर्योत्तर राजवट - शुंग - कुशाण -
सातवहान

१) पुष्पमित्राच्या कार्याचे मूल्यमापन :-

१) स्वतंत्र सत्ता संस्थापक :- पुष्पमित्र शुंगाने मौर्य सत्तेचा शेवट करून शुंगाच्या स्वतंत्र सत्तेचा पाया स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर घातला होता यावरूनच तो स्वतंत्र सत्ता संस्थापक होता हे आपणास मान्य करावे लागेल.

२) उत्तम सेनापती :- पुष्पमित्र आरंभी मौर्याच्या सत्तेत साधा सैनिक होता. नंतर तो मौर्याचा सेनापती बनला. त्याने सेनापती या नात्याने महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली. नंतर मौर्यसत्तेच्या कमजोर परिस्थितीचा फायदा घेत त्यांची राजवट उलथून आपली स्वतंत्र सत्ता प्रस्थापित केली यावरूनच तो उत्तम सेनापती होता हे सिद्ध होते.

३) श्रेष्ठ राजकर्ता :- मगधावर शुंग राजकर्त्यांनी ११२ वर्षे शासन केले. या घराण्यात एकूण १० राजकर्ते होऊन गेले. मात्र या राजकर्त्यांपैकी सर्वश्रेष्ठ राजकर्ता म्हणून पुष्पमित्र शुंगाचे नाव घेतले जाते. शुंग घराण्यातील राज्यकर्त्यांमध्ये सर्वाधिक काळ सत्तेचा उपभोग पुष्पमित्र शुंगाने घेतला म्हणजे पुष्पमित्र शुंगाने ३३ वर्षे शासन केले. त्यांनी आपल्या राजवटीत देशांतर्गत साम्राज्यविस्तार केला त्याच बरोबर ग्रीकांच्या आक्रमाणांलाही सडेतोड उत्तर दिले त्यामुळे तो श्रेष्ठ राजकर्ता होता हे सिद्ध होते.

४) उत्तम साम्राज्य विस्तारक :- पुष्पमित्र शुंगाचे नव साम्राज्य तर निर्माण केले होतच पण त्याही पलीकडे जाऊन त्यांनी आपले साम्राज्य वाढविण्यासाठी नेटाने प्रयत्न केले. त्याने त्याच्या कारकिर्दीत मगध साम्राज्याच्या सीमा पूर्वेला मगधापासून पश्चिमेस सियालकोट पर्यंत व उत्तरेस हिमालयापासून दक्षिणेस विदर्भापर्यंत विस्तारित केल्या होत्या. त्यामुळे तो उत्तम साम्राज्यविस्तारक होता हे सिद्ध होते.

५) वैदिक धर्माचा पुनरुज्जीवनकर्ता :- पुष्पमित्र शुंगाने वैदिक धर्माला राजाश्रय दिला होता. तो वैदिक धर्माचा अनुयायी होता. म्हणूनच या धर्माचे त्यांनी पुनरुज्जीवन केले. पुष्पमित्राने आपल्या राजवटीत वैदिक धर्म-परंपरा-आचार-विचार यज्ञविधी या सर्व बाबींना आपल्या राजवटीत महत्त्व दिले. परिणामी हा धर्म त्याच्या राजवटीत वाढला. त्यामुळेच या धर्माला महत्त्व प्राप्त झाले.

पुष्पमित्र शुंगाने वैदिक धर्म वाढवत असताना बौद्ध भिक्षूंचा अतोनात छळ केला, विहार उद्ध्वस्त केले या पाठीमागे धार्मिक कारणापेक्षा राजकीय कारण असावीत असे मत सुप्रसिद्धा इतिहासकार टार्न यांनी व्यक्त केले आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. पुष्पमित्र शुंगाच्या राजवटीची माहिती जाणून घ्या.

२.३ शुंग सत्तेचे उत्तराधिकारी

शुंग सत्तेचा संस्थापक व शुंग सत्तेतील सर्वश्रेष्ठ राजकर्ता म्हणून पुष्पमित्र शुंगाकडे पाहिले जाते. पुष्पमित्राच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा अग्निमित्र सत्तेवर आला. तो युवराज असतानाच त्याने

विदर्भातील प्रदेश जिंकला होता. त्या बदलची माहिती उपलब्ध आहे. मात्र राजा म्हणून त्याच्या कारकीर्दीबद्दलची माहिती उपलब्ध नाही. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा बंधू जेष्ठमित्र सत्तेवर आला त्याच्या कारकीर्दीत महत्त्वाच्या घटना घडल्या नाहीत. त्याच्या मृत्यूनंतर अग्निमित्राचा मुलगा वस्तूमित्र सत्तेवर आला. तो शूर होता त्यांनी आपल्या आजोबाच्या कारकीर्दीत ग्रीकांचा पराभव केला होता. मात्र त्याबद्दलची जास्त माहिती उपलब्ध नाही. त्याच्या कारकीर्दीत महत्त्वाच्या घटना घडल्या नाहीत. या तीन राजकर्त्या व्यतिरिक्त या घराण्यातील शूर व पराक्रमी राजकर्ते नव्हते. या घराण्यातील नववा राजा भागभद्र किंवा भागवत हा होता. त्याच्या नंतर सत्तेवर आलेला राजा कार्यक्षम नसल्याने व स्त्रिलंपट तसेच व्यसनी असल्याने त्याच्या साम्राज्या सभोवताली शत्रू वाढले याची त्याला जाणीव नव्हती. अशातच त्याचा मंत्री वसुदेव याने त्याला ठार मारले. व शुंगाची मगधावरील सत्ता नष्ट करुन कणांची सत्ता प्रस्थापित केली.

२.४ कुशाण सत्ता

मौर्य सत्तेच्या अस्तानंतर भारत सुमारे ५०० वर्षे अस्थिर होता. अशाच परिस्थितीत भारतावर ग्रीक, शक, कुशाण या परकीय सत्तांनी भारतावर हल्ले चढवून आपल्या राजवटीची स्थापना केली होती. मात्र कुशाण परकीय असूनही त्यांच्या राजवटीला भारताच्या राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण कुशाण सत्ताधीशाने भारतीय धर्म, कला, स्थापत्य, साहित्य व प्रशासन क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. या कुशाण सत्ताधीशानी पश्चिम आशिया व उत्तर भारतात फार मोठे साम्राज्य निर्माण केले होते. गांधार कलाशैलीचा जन्म हे कुशाणांचे भारतीय संस्कृतीला मोठे योगदान आहे.

कुशाण कोण होते?

कुशाण ही चीनमधील यु-चिन्ह टोळ्यांपैकी एक टोळी होती. ती चीनच्या वायव्य भागात वास्तव्य करत होती. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकात या टोळीला हुंगानी या भागातून हुसकावून लावले. या टोळीतील निम्मे लोक तिबेटमध्ये तर निम्मे लोक शकांच्या पश्चिमेकडील प्रदेशामध्ये स्थिरावले होते. परंतु पुढे शकांच्या प्रदेशावरही हुणांनी आक्रमण केल्याने या टोळीला शकांचा प्रदेश सोडवा लागला. परिणामी इ.स.पूर्व १४० मध्ये हे लोक ग्रीकांच्या प्रदेशात म्हणजे भारताच्या वायव्य सरहद्दीच्या प्रदेशात आले. येथे या लोकांच्या यु-चिन्ह टोळीचा संघर्ष शकांबरोबर झाला. शकानी मोठा संघर्ष लढा देऊनही या टोळीपुढे त्यांचा निभाव लागला नाही. परिणामी या टोळीने आपली भटकी अवस्था सोडून स्थिर राज्य निर्माण करण्यास प्रारंभ केला. या टोळीतील यु-चिन्ह टोळीला कुशाण हे नाव देण्यात आले.

२.४.१ कुशाण वंशातील प्रमुख राजे :-

१) कुजूल कॅडफिसस (इ.स. १५ ते ६५) :-

हा कुशाण वंशातील पहिला ज्ञात राजा होता. त्यांनी सर्व कुशाण टोळ्यांना संघटीत करुन बॅक्ट्रेलियागतच्या भूप्रदेशात आपले साम्राज्य स्थापन केले होते. त्याने आपल्या कारकिर्दीत ग्रीकांचा पराभव करुन ग्रीकांची सत्ता नष्ट केली होती. ग्रीकांची सत्ता नष्ट करुन काबुल आपल्या साम्राज्याला जोडला होता. ग्रीकांव्यतिरिक्त त्यांनी पर्शियन लोकांचा पराभव केला होता. भारतावर आक्रमण करण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु इ.स. ६५ मध्ये तो मृत्यू पावला. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत स्वतःला महाराज, राजाधिराज या पदव्या लावल्या होत्या. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत कुशाणांची सत्ता सिंधू नदीपर्यंत पोहचविली होती. कुजूल कॅडफिससने

आपल्या कारकिर्दीत तांब्याची नाणी पाडली होती. त्यांनी आपल्या नाण्यावर महाराजाधिराज बिरुद कोरले आहे. या बिरुदा व्यतिरिक्त त्याच्या नाण्यांवर बैल, उंट व सैनिक यांची चित्रे कोरल्याचे आढळून आले आहे.

२) विम कॅडफिसस (इ.स. ६५ ते इ.स. ७८) :-

हा कुजूल कॅडफिससचा मुलगा. कुजूल कॅडफिससच्या मृत्यूनंतर तो कुशाणांच्या सत्तेवर आला होता. त्यांनी संपूर्ण उत्तर भारतावर कुशाणांची सत्ता प्रस्थापित केली होती. त्यांनी भारताबाहेर खोतान, कारागर येथे सत्ता प्रस्थापित केली होती. येथील राजकर्त्यांनी त्याची सत्ता मान्य केली होती. विम कॅडफिससने चिनवर आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यात त्याला अपयश आले. कुशाणांचे साम्राज्य त्यांनी वैभवसंपन्न व समृद्ध बनविले होते. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत सोन्याची नाणी पाडली होती. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत पूर्वकडील देशांबरोबर व्यापारी संबंध जोडले होते. त्याच्या काळात कुशाणांची भारतीयकरण होण्याची प्रतिक्रिया गतीमान झाली होती. त्यांनी स्वतःला महाराज, माहेश्वर, राजाधिराज या पदव्या लावल्या होत्या. त्याच्या नाण्यांवर त्यांनी शिव व शिवलिंगाच्या प्रतिमा कोरल्या होत्या यावरून असे स्पष्ट होते की त्याच्यावर भारतीय रुढी परंपरांचा पगडा होता. त्याच्या कारकिर्दीत कुशाणाने भारतीय संस्कृती आत्मसात करण्यास सुरुवात केली होती.

३) सम्राट कनिष्क (इ.स. ७८ ते इ.स. १०१) :-

कुशाण साम्राज्यातील सर्वश्रेष्ठ सम्राट म्हणून कनिष्काकडे पाहिले जाते. विम कॅडफिससच्या मृत्यूनंतर त्याच्या सरदारांमध्ये वारसाबद्दल संघर्ष सुरू झाला. या संघर्षात मथुरेचा सरदार कनिष्क विजयी झाला. व तो कुशाण सत्तेचा सत्ताधीश बनला. कनिष्काने सत्ता हस्तगत केल्यानंतर सर्वप्रथम आपली अंतर्गत सत्ता स्थिर केली. नंतर त्यांनी आपले साम्राज्य वाढावे या उद्देशाने साम्राज्य विस्ताराचे धोरण अवलंबिले.

२.४.२ अ) कनिष्काचा साम्राज्य विस्तार :-

१) काश्मीर विजय :- कनिष्काने राज्यारोहणानंतर सर्वप्रथम आपले लक्ष काश्मीरवर केंद्रित केले व काश्मीरवर आक्रमण करून काश्मीर जिंकले. काश्मीर जिंकल्यानंतर काश्मीर विजयाची आठवण रहावी म्हणून त्यांनी काश्मीरमध्ये कनिष्कपूर नावाचे एक शहर वसवले. ते शहर आजही कानसपूर नावाने ओळखले जाते. काश्मीरचा इतिहास लिहणाऱ्या कल्हणाने आपल्या राजतरंगिणी या ग्रंथात कनिष्काच्या काश्मीर विजयाचा वृत्तांत लिहला आहे.

२) मगध विजय :- काश्मीर जिंकल्यानंतर कनिष्काने मगध जिंकण्याचा निर्णय घेतला. मात्र कनिष्काने मगध साम्राज्यावर आक्रमण केले होते किंवा नाही किंवा मगध साम्राज्य जिंकले होते किंवा नाही या बाबत इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. मात्र 'बुद्धचरित' लिहणारा अश्वघोष पाटलीपुत्राचा रहिवासी होता. कनिष्काने या आक्रमण प्रसंगी त्याला आपल्या बरोबर नेले होते. पुढे हाच अश्वघोष कनिष्काच्या दरबारात होता. यावरूनच कनिष्काने मगध वियज संपादन केला होता असा निष्कर्ष निघतो.

३) मध्य व पश्चिम आशिया प्रदेशांवरील विजय :- मगध साम्राज्य जिंकल्यानंतर कनिष्काने आपले लक्ष मध्य व पश्चिम आशियातील महत्त्वाच्या प्रदेशांकडे केंद्रित केले. व त्यांनी या साम्राज्यातील कारागर, थारकंद, खोतान, काबुल व बॅक्ट्रिया हे प्रदेश जिंकले. या परिसरात

जी उत्खननातून नाणी सापडली आहेत ती कनिष्काने निर्माण केली होती हे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. यावरूनच हे प्रदेश त्यांनी जिंकले होते हे सिद्ध होते.

४) माळवा :- कनिष्काने साम्राज्यविस्ताराचा एक भाग म्हणून माळव्यावर आक्रमण करून जिंकून घेऊन तेथे आपली अधिसत्ता प्रस्थापित केली होती.

५) सौराष्ट्र :- माळवा जिंकल्यानंतर कनिष्काने सौराष्ट्रवर आक्रमण करून सौराष्ट्र ताब्यात घेतले.

६) राजपुताना:- सौराष्ट्र जिंकल्यानंतर कनिष्काने आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध असणाऱ्या राजपुतान्याकडे लक्ष केंद्रित केले व राजपुताना जिंकून आपल्या ताब्यात घेतला.

७) वायव्य सरहद्द प्रांत, सिंध, पंजाब, उत्तर प्रदेश हे प्रदेशही कनिष्काच्या ताब्यात होते हे तेथे सापडलेल्या नाण्यावर सिद्ध झाले आहे.

८) चीन :- चीनने पॅन-चाऊ या सेनापतीच्या नेतृत्वाखाली कनिष्काविरुद्ध आघाडी उभारली होती. ही आघाडी रद्द करावी यासाठी कनिष्काने आपला दूत चिनला पाठविला होता. मात्र चीनने या दूताला अटक करून कनिष्काविरुद्ध मोहिम आक्रमक बनवली परिणामी संघर्ष अटळ बनला. पुढे दोहोत संघर्ष घडून आला. या संघर्षात कनिष्क पराभूत झाला. युद्धातील पराभवामुळे कनिष्काला चीनला खंडनी द्यावी लागली. पण पुढे पॅन-चाऊचा मृत्यू झाला. त्याच्या जागी त्याचा पुत्र पॅन-याॅंग हा सेनापती बनला. याच संधीचा फायदा घेवून कनिष्काने चीनवर हल्ला करून त्याला पराभूत केले व चीनला देण्यात येणारी खंडणी बंद केली. एकंदरीत चीन मोहिमेत कनिष्काला मोठा लाभ झाला. तसेच त्याची राजकीय प्रतिष्ठा वाढली.

९) पर्शियन व शकांचा विमोड :- कनिष्क भारताबाहेर साम्राज्य विस्तार करण्यात गुंतला असताना पर्शियन व शकांनी त्याच्या साम्राज्यावर हल्ले चढविण्यास सुरुवात केली. मात्र या बाबीकडे कनिष्काने तातडीने लक्ष घालून त्यांना युद्ध संघर्षाने पराभूत केले.

१०) पुरुषपूर (पेशावर) :- कनिष्काने पेशावर जिंकून ते आपल्या राजधानीचे स्थळ बनविले. कनिष्काच्या एकूण साम्राज्याच्या मध्यवर्ती ठिकाणी हे स्थळ होते.

२.४.३ ब) कनिष्काची प्रशासन व्यवस्था :- कनिष्काने जे विशाल साम्राज्य निर्माण केले होते ते साम्राज्य चालविण्यासाठी प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली होती. सारनाथ येथील शिलालेखावरून कनिष्काच्या प्रशासन व्यवस्थेची माहिती समजते. कनिष्काने आपल्या साम्राज्य प्रशासनाच्या सोयीसाठी प्रांतात विभागले होते. प्रत्येक प्रांतावर क्षत्रप व महाक्षत्रप असे अधिकारी नियुक्त केले होते तसेच प्रत्येक प्रांतात क्षत्रप महाक्षत्रपांच्या मदतीला दंडनायक व महादंडनायक हे अधिकारी असत. नागरी प्रशासनासाठी वंशीय शक व क्षत्रपभूमक हे काम पहात असत. प्रशासनातील महत्त्वपूर्ण जबाबदाऱ्या या कुशाण लोकांनाच देण्यात आल्या होत्या. नगर प्रशासनाबरोबरच स्थानिक प्रशासन सुद्धा प्रचलीत होते. या प्रशासनाच्या जबाबदाऱ्या स्थानिक लोकांना देण्यात आल्या होत्या. एकंदरीत प्रशासनाचा विचार करता कनिष्काचे प्रशासन हे प्रशासकीय दृष्ट्या सुत्रबद्ध होते.

२.४.४ क) कनिष्काचे धार्मिक धोरण :- सम्राट कनिष्क हा धर्म-सहिष्णू सम्राट होतो. त्यांनी जरी बौद्ध धर्म स्विकारला असला तरी त्याच्या राजवटीत इतर धर्मियांना धार्मिक स्वातंत्र्य होते.

स्वतः त्यांनी जी नाणी निर्माण केली होती त्या नाण्यावर आपल्या कारकिर्दीत हिंदू व बौद्ध देव देवतांच्या प्रतिमा कोरल्या आहेत. यावरून तो सर्व धर्मियांचा व धर्माचा आदर करणारा होता हे सिद्ध होते.

त्याने जो बौद्ध धर्म स्विकारला तो आपल्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात स्विकारला असावा असे दिसून येते. अश्वघोशाच्या प्रभावाने त्याने बौद्ध धर्म स्विकारला असावा असा अंदाज आहे. सम्राट कनिष्काने बौद्ध धर्म स्विकारल्यानंतर ज्याप्रमाणे या धर्माच्या प्रसारासाठी सम्राट अशोकाने प्रयत्न केले. तशाच प्रकारचे प्रयत्न कनिष्काने केले. सम्राट कनिष्काने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी केलेले कार्य पुढील प्रमाणे.

- १) बौद्ध विहारांची डागडुजी केली.
- २) बौद्ध चैत्य व विहार नव्याने बांधले.
- ३) पेशावर येथील जगप्रसिद्ध ४०० फुट उंचीचा व १३ मजले असणारा लाकडी विहार बांधला.
- ४) बौद्ध संघाना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत दिली.
- ५) जपान, तिबेट, चीन व मध्य अशियात बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी धर्मप्रसारक पाठविले.
- ६) सिद्धार्थ गौतम बुद्धांच्या असंख्यमूर्ती वेगवेगळ्या प्रदेशात आपल्या कारकिर्दीत निर्माण केल्या.
- ७) प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षूक अश्वघोष, नागार्जुन, वसुमित्र व पार्श्वनाथ यांना राजाश्रय दिला.

बौद्ध धर्मपरिषदेचे आयोजन :- सम्राट कनिष्काने आपल्या कारकिर्दीत चौथ्या बौद्ध धर्मपरिषदेचे काश्मीर येथील कूंडलवन येथे आयोजन केले होते. या परिषद आयोजनापाठीमागचा त्याचा उद्देश बौद्ध धर्मातील मतभेद मिटविणे व बौद्ध धर्म तत्त्वांविषयी चर्चा करणे हा होता. या बौद्ध धर्मपरिषदेसाठी ५०० प्रतिनिधी उपस्थित होते. या परिषदेचे अध्यक्षपद वसुमित्र याच्याकडे तर उपाध्यक्षपद अश्वघोष यांच्याकडे होते. या परिषदेत पुन्हा एकदा बौद्ध धर्माबद्दल सविस्तर चर्चा झाली. चौथ्या बौद्ध धर्म परिषदेला भारतीय इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण या परिषदेत बौद्ध धर्मातील महायान पंथाचा उदय झाला.

ड) कलेचा आश्रयदाता :- सम्राट कनिष्काने ज्या कलेला आश्रय दिला, उत्तेजन दिला ती कला कुशाण कला किंवा गांधार कला शैली या नावाने प्रसिद्ध आहे. या कलेची लक्षणे जरी ग्रीक असली तरी या कलेचा मूळ पाया मात्र भारतीय आहे. गांधार कलाशैली हे कनिष्काने भारतीय कलेला दिलेले फार मोठे योगदान आहे.

विद्या व विद्वानांचा भोक्ता :- कनिष्क विद्या व विद्वानांची कदर करणारा होता. तो संस्कृतचा गाढा अभ्यासक होता. त्यामुळे कनिष्काच्या काळात संस्कृत वाढःमयात खूप भर पडली. खालील विद्वानांना त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत राजाश्रय दिला होता.

- १) अश्वघोष – तत्त्वज्ञ, नाटकार, कवी-बुद्धचरित व सूत्रालंकार या ग्रंथाचा निर्माता.
- २) नागार्जुन – तत्त्वज्ञ, वैज्ञानिक
- ३) वसुमित्र – साहितीक- 'महाविभाषशास्त्र' ग्रंथाचा निर्माता

४) चरक — आयुर्वेदाचा मेरुमणी

५) माथर — राजनितीतज्ञ

६) अगलिसला — ग्रीक इंजिनीअर

या माहितीवरून हे सिद्ध होते की कनिष्क हा विद्या व विद्वानांचा भोक्ता होता.

२.४.५ कनिष्काची योग्यता :-

१) **एक श्रेष्ठ राजकर्ता :-** कनिष्क हा कुशाण राजवटीतील एक श्रेष्ठ राजकर्ता होता. कारण त्यांनी स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर उत्तर भारत, पश्चिम भारत व मध्य आशियातील बरेच प्रदेश जिंकले होते व त्या ठिकाणी आपली सत्ता निर्माण करून टिकविली होती.

२) **एक श्रेष्ठ सेनापती :-** कनिष्काने आपल्या साम्राजविस्तारासाठी जे जे प्रदेश जिंकले त्यावरून तो उत्तम सेनापती होता हे नाकारता येणार नाही हे त्यांनी चीनवर मिळविलेल्या विजयातून स्पष्ट होते.

३) **उत्तम प्रशासक :-** कनिष्काने आपली स्वतःची प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली होती. केंद्र, प्रांत, नगर व स्थानिक अशा रचनेतून ही प्रशासनव्यवस्था त्यांनी निर्माण केली होती. त्यामुळे तो उत्तम प्रशासन निर्माता व प्रशासक होता हे आपणास नाकारता येणार नाही.

४) **धर्म सहिष्णू सम्राट :-** कनिष्काने जरी आपल्या कारकिर्दीत बौद्ध धर्म स्विकारला असला तरी इतर धर्मियांच्या बाबतीत त्यांनी कोणत्याही प्रकारचे अन्यायकारक धोरण अवलंबिले नाही. उलट त्यांना त्यांचे धार्मिक स्वातंत्र्य बहाल केले. म्हणजेच तो धर्मसहिष्णूसम्राट होता हे नाकारता येणार नाही.

५) **लोककल्याणकारी राजा :-** कनिष्काने आपली राजवट जनकल्याणासाठी राबविली म्हणून तो जनकल्याणकारी राजा होता हे स्पष्ट होते.

६) **कलेचा आश्रयदाता :-** कनिष्काने ज्या कलेला आश्रय दिला होता ती कला म्हणजे कुशाण कला किंवा गांधारशैली या कलेचा मूळ पाया भारतीय असल्या कारणे पुढे या कलेला भारतात मानाचे स्थान प्राप्त झाले.

७) **विद्वानांचा आश्रयदाता :-** कनिष्काने आपल्या कारकिर्दीत नागार्जुन, वसुमित्र, चरक, माथर, अगलिसला, अश्वघोष या विद्वानांना राजाश्रय दिला होता. या वरूनच तो विद्वानांचा आश्रयदाता होता हे स्पष्ट होते.

८) **बौद्धधर्माचा आश्रयदाता :-** कनिष्काने आपल्या कारकिर्दीत बौद्धधर्माचा स्विकार केला. हा धर्म वाढविण्यासाठी धर्मपरिषद आयोजन, विहार निर्मिती, आर्थिक मदत, व धर्मप्रसारासाठी प्रशासकीय यंत्रणा राबविली. या धर्माला राजाश्रय दिला. या सर्व बाबीतून असे स्पष्ट होत की कनिष्क बौद्धधर्माचा आश्रयदाता होता.

१) योग्यतेबाबत इतिहासकारांची मते :-

मौर्योत्तर राजवट - शुंग - कुशाण -
सातवाहन

- १) "सर्व कुशाण सम्राटांमध्ये कनिष्क हा महान सम्राट होता. त्याच्या व्यक्तीमत्त्वात चंद्रगुप्त मौर्यासारखी पराक्रमी वृत्ती व अशोकासारखी धर्मप्रसाराची इर्षा दडली होती. तो एक श्रेष्ठ विजेता व बौद्ध धर्माचा आश्रयदाता होता." — डॉ. रामशंकर त्रिपाठी.
- २) "भारतातील गुप्तांच्या सुवर्ण युगाचा पाया कनिष्काने घातला, त्याच्या कारकीर्दीत कुशाण सत्तेने वैभवाचे शिखर गाठले होते." — डॉ. मोरवंचीकर.
- ३) "The Kushan empire reached its Zenith during the reign of kanishka whose rule lasted for 23 years." — Chatoppadhyaya.

आपली प्रगती तपासा

१. सम्राट कनिष्काची राजवट जाणून घ्या.

२.५ सातवाहन सत्ता

मौर्योत्तर काळात ज्या प्रमाणे उत्तर भारतात ज्या काही प्रभावी घराण्यांचा उदय झाला त्याचप्रमाणे दक्षिण भारतातही अशा प्रकारच्या घराण्यांचा उदय झाला होता. त्या पैकी एक घराणे म्हणजे आंध्र किंवा सातवाहन घराणे होय. सातवाहन हा महाराष्ट्रातील पहिला ज्ञात राजवंश मानला जातो. इ.स.पूर्व २३० ते इ.स. २३० असा या राजवंशाचा कालखंड मानला जातो. मौर्य राजवटीला जेवढे उत्तर भारतात महत्त्वाचे स्थान होते तेवढे महत्त्वाचे स्थान दक्षिण भारतात सातवाहनांच्या राजवटीला होते. सातवाहनानी ४६० वर्ष राज्य केले. प्राचीन काळात भारतीय राजकीय सत्तेचे केंद्र मगधात (उत्तर भारतात) होते. मात्र हे सत्तेचे केंद्र महाराष्ट्रातील पैठणला (दक्षिण भारतात) आणले. त्यांनी त्याच्या राजवटीत संस्कृत व प्राकृत भाषांचा विकास केला. ५०० लेण्या कोरल्या शक, पल्लव, यवन या परकीयांना पराभूत केले. दक्षिण भारताच्या बहुतेक भागावर व मध्य भारतातही काही प्रदेशांवर आपले वर्चस्व निर्माण केले. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चालना दिली. या घराण्यांनी भारतीय राजकारणावर स्वतंत्र छाप निर्माण केली. सातवाहनानी महाराष्ट्राला भारतीय राजकारणाच्या नकाशावर सन्मानाचे स्थान निर्माण करून दिले.

२.५.१.अ) सातवाहनांचे मूळ स्थान :- सातवाहनांच्या मूळ स्थानाबाबत इतिहासकारांच्यामध्ये मतभेद आहेत. डॉ. आर. जी. भांडारकर, डॉ. सुखटणकर, स. आ. जोगळेकर, डॉ. गोपालाचारी, डॉ. डी. डी. सावरकर, वा. वि. मिराशी, राजवाडे वि. का. या इतिहासकारानी सातवाहनांचे स्थान 'आंध्र' होते असे म्हटले आहे.

डॉ. रा. गो. भांडारकर, बुलहर, रॅपसन, व्ही. ए. स्मिथ, जेम्स बर्जेस या संशोधकानी सातवाहनांचे स्थान आंध्र होते असे म्हटले आहे.

सातवाहनांच्या इतिहासाचे गाढे अभ्यासक डॉ. वा. वि. मिराशी, डॉ. मोरवंचीकर, डॉ. प्रभाकर देव यांना सातवाहनांचे मूळ स्थान महाराष्ट्र होते असे म्हटले आहे. डॉ. मिराशी यांनी सातवाहनांचे स्थान विदर्भ होते असे म्हटले आहे.

सातवाहनाचे ७५ पेक्षा अधिक शिलालेख पश्चिम महाराष्ट्रात सापडले आहेत. सातवाहनाची राजधानी नंदगिरी (नांदेड) होती असा उल्लेख एका शिलालेखात आहे. ग्रीक प्रवासी टॉलेमी याने असे म्हटले होते की पुलुमावी राजा प्रतिष्ठान नगरीत राज्य करत होता असे म्हटले आहे. सातवाहनांची नाणी नाशिक, तेर, पैठण, भोगवर्धन येथे मोठ्या प्रमाणात सापडली आहेत.

या वरील सर्व उपलब्ध गोष्टींवर सातवाहन हे महाराष्ट्रातील होते असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे. त्यांच्या उत्तर काळात त्यांनी आंध्रप्रदेशात राज्य केले असावे असेही म्हटले जाते.

२.५.२ ब) सातवाहनाची सत्ता स्थापना :- सातवाहनांच्या सत्ते अगोदर कण्व घराण्याची सत्ता प्रस्थापित होती. कण्व घराण्याचा भारतीय राजवटीवर विशेष प्रभाव नव्हता. वसुदेव कण्व सोडला तर या राजवटीत प्रभावशाली राजकर्ते निर्माण झाले नाही. या घराण्यातील शेवटचा राजा सुदर्शन हा अकार्यक्षम व दुर्बल होता. या संधीचा फायदा घेऊन सिमुक यांनी त्याला पदच्युत केले व आपले राज्य प्रस्थापित केले. यातूनच सातवाहनाची सत्ता भारतावर प्रस्थापित झाली.

२.५.३ क) सातवाहनाचे राजे :- सातवाह वंशातील राजांच्या एकूण संख्येबाबत मतभेद आहे. पुराणात एकूण ३० राजानी राज्य केले असे म्हटले आहे. मात्र सातवाहनांचे फक्त ८-१० राजकर्त्यांविषयीची माहिती उपलब्ध आहे. सिमुक, सातकर्णी पहिला, गौतमीपुत्र सातकर्णी, वशिष्ठीपुत्र पुलुमावी, यज्ञश्री सातकर्णी, विजयी सातकर्णी हे सातवाहनाचे प्रमुख राजे होते.

१) सिमुख सातवाहन :- हा सातवाहनाचा पहिला राजा होता. हा सातवाहनाच्या मूळ पुरुषाचा नातू असावा असे मत वि. वा. मिराशी याने व्यक्त केले आहे. त्याला महाराष्ट्रात सातवाहनांचे राज्य स्थापन करण्यास रथिक व भोज या दोन जमातींनी मदत केली. पुराणातील कथांवरून त्यांनी कण्व घराण्यातील शेवटचा राजा सुदर्शन याला पदच्युत करून आपले राज्य प्रस्थापित केले. त्यांनी एकूण २३ वर्षे राज्य केले. नाणेघाटातील लेण्यांमध्ये त्याची प्रतिमा आहे. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत संपूर्ण महाराष्ट्र जिंकला होता. संपूर्ण महाराष्ट्र जिंकून त्यांनी 'दक्षिणापथपति' ही पदवी धोरण केली होती. सिमूखने आपल्या कारकिर्दीत तांब्याची व शिक्क्याची नाणी पाडली होती.

२) कृष्ण सातवाहन :- सातवाहन वंशाचा संस्थापक सिमूख याचा कृष्ण सातवाहन हा भाऊ होता. सिमूखानंतर तो सत्तेवर आला. त्याच्या काळात सातवाहन सत्तेचा विस्तार झाला असावा, कारण त्याच्यात काळात नाशिकच्या लेण्या कोरल्या गेल्या आहेत असा उल्लेख तेथील शिलालेखात आहे. तो जेव्हा सत्तेवर आला तेव्हा सिमूखचा पुत्र लहान होता. त्यामुळेच कृष्ण सातवाहनला सातवाहनाचे राज्य सांभाळण्याची संधी मिळाली. त्याने १८ वर्षे सातवाहनाचे राज्य चालविले.

३) श्री सातकर्णी पहिला :- सातवाहन वंशाचा संस्थापक सिमूख याचा श्री सातकर्णी पहिला हा मुलगा होता. सातवाहन वंशातील एक महत्त्वपूर्ण सम्राट म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते होते. श्री सातकर्णीच्या कारकिर्दीत सातवाहनांची राजकीय प्रतिष्ठा वाढली होती. त्याच्या साम्राज्यविस्ताराची माहिती नाणेघाटातील शिलालेखात आहे.

१) साम्राज्य विस्तार :- श्री सातकर्णी यांने आपल्या साम्राज्याचा विस्तार मध्य व पश्चिम भारत तसेच दक्षिण भारतात केला होता. सौराष्ट्र, उत्तर कोकण, माळवा, विदर्भ, दक्षिण पठार वगैरे प्रदेश आपल्या अधिपत्याखाली आणले होते. मध्यभारतातील विदीशा या शुंगाच्या

राजधानीवर त्यांनी हल्ला चढविला होता. विदिशावर त्यांनी काही काळ सत्ता प्रस्थापीत केली होती.

मौर्योत्तर राजवट - शुंग - कुशाण - सातवाहन

२) खारवेल व श्री सातकर्णी यांच्यातील संघर्ष :- कलिंग देशाचा राजा खारवेल यांनी श्री सातकर्णीच्या सत्तेला आव्हान दिले होते. खारवेलच्या सेनेला वैनगंगातीरी पौनी येथे श्री सातकर्णीच्या फौजेने प्रतिकार केल्यामुळे परत जावे लागले. खारवेल राजाने पुन्हा सातकर्णीच्या राज्यावर स्वारी केली नाही. त्यामुळे पुढे खारवेल व श्री सातकर्णी यांच्यामध्ये पुन्हा संघर्ष झाला नाही. मात्र खारवेलने श्री सातकर्णीचे मांडलीक राजे राठिक व भोजक यांच्यावर आक्रमणे केली, असा उल्लेख हाथी गुंफा शिलालेखात आहे.

३) दानशूर राजकर्ता :- श्री. सातकर्णी हा दानशूर राजकर्ता होता. त्याच्याकडे धार्मिक वृत्ती असल्याने त्यांनी श्रोतयाग करून हजारो गायी, घोडे, हत्ती, वस्त्र, कर्षापण नामक तत्कालीन नाणी व धान्याच्या राशी ब्राह्मणांना व यज्ञसेवकांना दान दिल्या होत्या.

४) श्री. सातकर्णीच्या उपाध्या :- श्री सातकर्णीने साम्राज्यविस्तार केल्यानंतर आपणास अप्रहितचक्र ही उपाधी लावून घेतली. नाणेघाटातील शिलालेखात याची माहिती उपलब्ध आहे तो 'दक्षिणपथपती' या नावाने सुद्धा ओळखला जात होता.

५) यज्ञकर्ता :- श्री. सातकर्णीकडे दानशूर वृत्ती बरोबरच धार्मिक वृत्ती होती. म्हणूनच त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत दोन अश्वमेध यज्ञ, एक राजसूय यज्ञ केला होता. त्याच बरोबर त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत १५-१६ श्रोतयाग केले हे केवळ शूर वीर, दानशूर व धार्मिक वृत्तीच्या राजकर्त्याला करणे शक्य होते म्हणूनच तो यज्ञकर्ता होता हे स्पष्ट होते.

६) नागनिका :- नागनिका ही श्री सातकर्णीची पत्नी होती. ती शूर वीर अजिंक्य अशा दक्षिणपथपतीची स्नुषा, गिरी समुद्रवलयंकित पृथ्वीवर श्रेष्ठ गणलेल्या व अंशीयकुलात जन्मलेल्या पुरुषाची कन्या, सर्वश्रेष्ठ अशा श्रीनामक पुरुषाची भार्या आणि पुर्तकर्भ (लोकोपयोगी) कृत्य करणाऱ्या, इष्ट वर देणाऱ्या, त्याची इच्छा पूर्ण करणाऱ्या, त्यांना धनदान देणाऱ्या राजा वेदश्रीची व शक्तीश्रीची माता होती. वरील उल्लेख नाणेघाटातील शिलालेखात नागनिका बदल आहे. डॉ. मिराशी यांनी नागनिकेची गणना भारत वर्षातील महनीय स्त्रियांमध्ये केली आहे.

थोडक्यात — श्री सातकर्णीच्या काळात सातवाहनांची सत्ता स्थिर झाली होती. सातवाहन राजवटीला राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व आर्थिकदृष्ट्या वैभव संपन्नता मिळाल्याने भारतीय राजवटीत या सत्तेला महत्त्व प्राप्त झाले होते.

४) वेदश्री सातकर्णी :- वेदश्री सातकर्णी हा श्री सातकर्णीचा मुलगा होता. श्री सातकर्णीच्या मृत्यूनंतर वेदश्रीने सातवाहनाचा राज्यकारभार सांभाळला. मात्र जेव्हा श्री सातकर्णीचा मृत्यू झाला होता तेव्हा वेदश्री सातकर्णी हा लहान होता. त्यामुळे सातवाहनांचा कारभार त्याची माता नागनिका हिने पाहिला. नागनिका वृद्ध झाल्यानंतर वेदश्रीने सत्तेची सुत्रे हाती घेतली त्यांनी त्याच्या कारकिर्दीत अनेक लोकोपयोगी कामे केली. लोकांना आश्वासने देऊन लोकांच्या इच्छा पूर्ण केल्या. अनेक गोर-गरीबांना धनदान देऊन त्यांचे दारिद्र्य दूर केले. वरील सर्व माहितीचा उल्लेख नाणेघाटातील शिलालेखांमध्ये आहे. वेदश्री सातकर्णी यांनी आपल्या कारकिर्दीत उत्तम राज्यकारभार करून आपली कारकीर्द उज्वल बनविली.

५) शक्तीश्री सातकर्णी :- शक्तीश्री सातकर्णी हा श्री सातकर्णीचा दुसरा पुत्र होता. शक्तीश्रीचे दुसरे नाव हुकुश्री सातकर्णी असेही होते. हुकुश्री सातकर्णीची प्रतिमा नाणेघाटा, कोरली आहे. रत्रो रिरिसतस असा लेख असलेली नाणी नर्मदेच्या उत्तरेस त्रिपुरा येथे सापडली. ही नाणी शक्तीश्रीची असावीत असे जाणकारांचे मत आहे.

६) द्वितीय सातकर्णी :- पुराणातील वंशावळीनुसार द्वितीय सातकर्णी हा या वंशातील सातवा राजा असावा. त्याचा कालखंड काय हे निश्चित सांगता येत नाही मात्र तो वेदश्री व शक्तीश्री नंतर सत्तेवर आला असावा असा अंदाज मांडला जातो. त्यांनी ५६ वर्षे राज्य केल्याच्या नोंदी आहेत, पण हे संकुचित व चूकीचे आहे मात्र तो पराक्रमी होता. त्यांनी आपला राज्याचे चांगल्या प्रकारे संवर्धन केले हे नाकारता येणार नाही. पुष्पामित्र शुंगाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या साम्राज्यात जो गोंधळ निर्माण झाला होता तेव्हा त्यांनी माळवा जिंकून घेतला होता त्या विषयीची माहिती 'हाथी गुंफा' व 'भिलसा' येथील शिलालेखांमध्ये आहे.

७) लंबोदर :- द्वितीय सातकर्णी नंतर त्याचा पुत्र लंबोदर हा गादीवर आला. मात्र त्याच्या बद्दलची कोणत्याही प्रकारची माहिती पुराणात अथवा कोरीव लेखात उपलब्ध नाही.

८) अपिलक :- लंबोदराचा उत्तराधिकारी अपिलक होता. त्याच्या कारकिर्दीतील तांब्याचे नाणे छत्तीसगडच्या विलासपूर जिल्ह्यातील बालपूर या ठिकाणी महानदीच्या काठी मिळाले. या नाण्यावर 'रत्रो सिवसिरिसा पीलकस' असा उल्लेख आहे.

९) मेधस्वाती :- मेधस्वाती हा सातवाहन वंशातील नवव्या क्रमांकाचा राजा होता. त्याचे एक नाणे आंध्रात सापडले आहे.

इ.स.पूर्व पहिले शतक ते इ.स. पहिले शतक या २०० वर्षांचा सातवाहनांचा इतिहास अज्ञात आहे. १० व्या क्रमांकाच्या राजा पासून १६ व्या क्रमांकाच्या राजांची फक्त नावे पुराणग्रंथात सापडतात त्यामुळे या काळात होऊन गेलेल्या राजांची माहिती उपलब्ध नाही. कदाचित या काळातील राजे कर्तृत्वशून्य असावेत. किंवा त्यांच्या कारकिर्दीत विशेष राजकीय अथवा सांस्कृतिक घडामोडी घडलेल्या नसाव्यात, असा निष्कर्ष काढला जातो.

१०) राजा हाल :- सातवाहन कालखंडातील नावारुपाला आलेला राजकर्ता म्हणून हाल राजकडे पाहिले जाते त्याच्या कालखंडाला शांतीयुग असे म्हटले जाते. तो उत्तम कवी होता. त्याचा उल्लेख अनेक पुराणात व ग्रंथात आला आहे. लीलावती, गाथासप्तशती, अभिधन चिंतामणी, देशनाममाला हे ग्रंथ त्याच्या कारकिर्दीचा उल्लेख करणारे आहेत. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत प्राकृत भाषेला उत्तेजन दिले होते. त्याच्या दरबारात अनेक कवी होते. श्रीपालित, पोष्टीस, तंदीवृद्ध, आढयराज हे त्याच्या दरबारातील नावारुपा आलेले कवी होते.

हाल राजानी १ कोटी गाथांमधून ७०० गाथा निवडून जो काव्यसंग्रह तयार केला तोच ग्रंथ म्हणजे गाथासप्तसई होय. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील तत्कालीन जीवन त्यांनी या गाथांमधून चित्रित केले आहे. या गाथांमधून त्यांनी प्रणय, विनोद, निसर्गवर्णन, स्त्री-पुरुषांची सुखदुःखे भावना हळुवारपणे रेखाटल्या आहेत. हाल राज्याने ५ वर्षे राज्य केले असे म्हटले जाते. पण हे असंभव वाटते कारण त्याच्या कारकिर्दीबद्दल इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत.

११) हाल राजानंतरचे राजे :- हाल राजानंतर सातवाहनांच्या सत्तेवर मंटलक, परीद्रसेन, सुंदर सातकर्णी, राजा चकोर यांनी राज्य केले. मात्र हे सर्वच राजे अकार्यक्षम व दुर्बल होते.

याच्याच कारकिर्दीत शकांची आक्रमणे झाली. त्यांनी सातवाहनांना कोकण, महाराष्ट्र, माळवा, गुजरातमधून जवळजवळ हकलून दिले. या काळात सातवाहनांची प्रतिष्ठा जेमतेम टिकून होती. अशा कठीण परिस्थितीत एक कणखर नेतृत्वाची सातवाहनाना गरज होती. ती गरज गौतमीपुत्र सातकर्णीने पूर्ण करत पुन्हा सातवाहनाना गतवैभव प्राप्त करून दिले.

१२) गौतमीपुत्र सातकर्णी :- सातवाहन वंशातील सर्वश्रेष्ठ राजकर्ता म्हणून गौतमीपुत्र सातकर्णीकडे पाहिले जाते. त्यांनी सातवाहन सत्तेला लागलेले ग्रहण सोडवून सातवाहन सत्तेचे गेलेले गतवैभव पुन्हा मिळवून दिले. सातवाहन सत्तेची प्रतिष्ठा वाढवीली. सातवाहन सत्तेला शकांच्या जोखडातून मुक्त केले. गौतमीपुत्र सातकर्णीचा कालखंड साधारणतः इ.स.१०६ ते १३० असा मानला जातो. त्याने सत्तेवर येताच शक, यवन व पल्लवांचा संहार केला. म्हणूनच त्याला "शक यवन पल्लव निशुंदन" असे म्हटले जाते.

१) पूर्व परिस्थिती :- गौतमीपुत्र सातकर्णी सत्तेवर येण्या पूर्वीची सातवाहनांची परिस्थिती अत्यंत बिकट होती. सातवाहन राजकर्ते दुबळे व कर्तृत्वहीन होते. शक-क्षत्रपानी सातवाहनांच्या काही प्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. पश्चिमी क्षत्रप भूमक व नहपाण यांनी गुजरात, काठेवाड, माळवा, कोकण व महाराष्ट्राच्या काही भागांवर ताबा मिळवला होता. एवढेच नव्हे तर तहापणानी जुन्नर येथे आपली राजधानी आणली होती. अशा अवस्थेत सातवाहनांच्या सत्तेला उतरती कळा लागली होती. अशा पार्श्वभूमीवर गौतमीपुत्र सातकर्णी राजा झाला होता. मात्र असे असूनही स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर गौतमीपुत्र सातकर्णीने सातवाहन वंशाला पुन्हा प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

२) क्षहरात वंशाचा नाश :- गौतमीपुत्र सातकर्णीनी सत्ता हातात घेतल्यानंतर सर्वप्रथम क्षहरात वंशाकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. कारण या वंशातील राजकर्त्याने महाराष्ट्रात आपली सत्ता प्रस्थापित करून सातवाहनांच्या सत्तेला आव्हान दिले होते. म्हणूनच या वंशातील राजकर्त्यावर हल्ले करून गौतमीपुत्र सातकर्णीने या वंशाचा समूळ नाश केला. गौतमीपुत्रसातकर्णीच्या या पराक्रमाची नोंद त्याचा मुलगा वशिष्टपुत्र पुलुमावी यांनी नाशिक येथील एका शिलालेखात कोरली आहे. क्षहरात वंशाचा नाश केल्याने सातवाहन वंशाला पुन्हा प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

३) शक-यवन-पहलव यांचा नाश :- गौतमीपुत्र सातकर्णी जेव्हा राजकर्ता बनला तेव्हा महाराष्ट्र व आंध्राच्या भूमीवर शक-यवन-पहलवांचा राजकीय प्रभाव प्रस्थापित झाला होता. मात्र गौतमीपुत्र सातकर्णीने सत्ता हातात घेतल्यानंतर सर्व प्रथम क्षहरात वंशाचा नाश केला. या वंशाचा नाश केल्यानंतर शक-यवन-पहलवांचा नाश केला हे सर्व परकीय सत्ताधीश होते. या विजयाने पुन्हा महाराष्ट्र व आंध्रावर सातवाहनांचा राजकीय प्रभाव वाढला. त्यामुळे आपोआपच सातवाहनांच्या सत्तेची प्रतिष्ठा वाढली.

४) गौतमी पुत्र सातकर्णीचा साम्राज्य विस्तार :- क्षहरात, शक, यवन व पहलवांचा नाश करणारा गौतमीपुत्र सातकर्णी हा शूर पराक्रमी योद्धा होता हे त्याच्या वरील विजयावरून सिद्ध होते. परकीय सत्तांचे उच्चाटन केल्या नंतर त्यांनी आपल्या अंतर्गत साम्राज्यविस्ताराकडे लक्ष केंद्रित करून साम्राज्य विस्तार केला. या साम्राज्य विस्ताराची माहिती नाशिक लेण्यातील वशिष्टपुत्र पुलुमावी यांनी कोरलेल्या शिलालेखात आहे. या लेखात त्यांनी कोणत्या प्रदेशात आपला साम्राज्यविस्तार केला होता तसेच कोणते पर्वत काबीज करून ताब्यात घेतले होते. त्यांची नावे पुढील प्रमाणे आहेत-

१) सौराष्ट्र (काठेवाड)	१) विंध्य
२) कुकुर (आग्नेय राजपुताना)	२) ऋक्षवत् (सातपुडा)
३) आकारवन्ती (पूर्व व पश्चिम माळवा)	३) सह्याद्री कृष्णगिरी
४) अनुप (महेश्वरनगरजवळचा प्रदेश)	४) मंचगिरी
५) अपरान्त (उत्तर कोकण)	५) श्रीस्तन (श्रीशैल)
६) ऋषिक (खानदेश)	६) मलय
७) अश्मक (अहमदनगर जिल्हा)	७) महेंद्र (पूर्वघाट)
८) मूलक (पैठणजवळचा प्रदेश)	८) सेटगिरी (श्वेतगिरी)
९) विदर्भ	(जुन्नरजवळचा प्रदेश)
	९) चकोर
	१०) परियात्र (अबूपर्वत)

५) गौतमीपुत्र सातकर्णीची उपाधी :- गौतमीपुत्र सातकर्णीला 'त्रिसमुद्रतोय पितवाहन' अशी उपाधी लावण्यात आली होती. या उपाधीचा अर्थ "ज्या राजाची वाहने तीन समुद्राचे पाणी पीत होती, म्हणजे दक्षिण भारतास बंगालचा उपसागर, अरबी समुद्र व हिंदी महासागर या तीन समुद्रांची किनारपट्टी लाभली असून संपूर्ण दक्षिण भारतावर गौतमीपुत्राचे वर्चस्व होते." असा या उपाधीचा अर्थ होतो.

६) पराक्रमी व मुत्सद्दी सम्राट :- सातवाहन वंशातील पराक्रमी व मुत्सद्दी सम्राट म्हणून गौतमीपुत्र सातकर्णी ओळखला जातो. "गौतमीपुत्र शरीराने भव्य आणि वृत्तीने गंभीर होता. त्याचे मुखमंडळ पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे सुंदर होते. त्याचे बाहू शेषाच्या शरीराप्रमाणे बलदंड होते. त्याची चालण्याची ढब हत्तीप्रमाणे गंभीर होती. तो प्रजाजनांच्या सुखदुःखात सहभागी होत होता. व लोकांना आपत्ती प्रसंगी मदत करत होता. प्रजेवर तो योग्य कर लादत होता. त्याचा प्रजेमध्ये दारा होता." ही सर्व माहिती नाशिकमधील लेणी क्रमांक ३ मध्ये आहे. ही लेणी देवी लेणी म्हणून प्रसिद्ध आहे.

७) न्यायी सम्राट व उत्कृष्ट प्रशासक :- गौतमीपुत्र सातकर्णी हा न्यायी सम्राट होता. तसाच तो उत्तम प्रशासकही होता. त्याची ख्याती लोकमानसात अनेक वर्ष होती. चिनी प्रवाशी ह्युएनत्संगच्या प्रवासवर्णनात गौतमीपुत्र सातकर्णीचा उल्लेख आहे. डॉ. के. गोपालाचारी यांच्या मते, "गौतमीपुत्र सातकर्णी सेनापती म्हणून एकपट थोर असला तरी प्रशासक म्हणून दसपट थोर होता. तो मुत्सद्दी होता. त्यास सामाजिक कर्तव्याची जाणीव होती. अनाथ, गरीब, रंजले, गांजले यांचे तो पालन करी."

आपली प्रगती तपासा

१. गौतमीपुत्र सातकर्णीची कारकिर्द जाणून घ्या.

१३) वशिष्ठीपुत्र पुल्लुमावि :- गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या मृत्यूनंतर त्याचा जेष्ठपुत्र वशिष्ठीपुत्र पुल्लुमावी सातवाहनांच्या सत्तेवर आला. तो शूर व रणकुशल नव्हता. याच संधीचा फायदा घेऊन उज्जैनचा क्षत्रप रुद्रदामन यांनी आपली शक्ती संघटीत करून सातवाहनानी जिंकलेल्या प्रदेशांवर हल्ले चढविण्यास सुरुवात केली. रुद्रदामनाने वशिष्ठीपुत्र पुल्लुमावीचा दोनदा पराभव केला. मात्र या दोहोत संघर्ष जरी होता तरी कायम शत्रुत्व नव्हते. कारण रुद्रदामनाने आपली कन्या वशिष्ठीपुत्र पुल्लुमावीला दिली होती. त्यामुळेच रुद्रदामनाने सातवाहनांच्या सत्तेचे उच्चाटन केले नाही. याचे कारण त्यांच्यातील वैवाहिक संबंध.

वशिष्ठीपुत्र पुल्लुमावीने आपल्या कारकीर्दीतील उत्तर प्रदेशातील सातवाहनांच्या ताब्यातील प्रदेश गमावले होते. मात्र दक्षिणेत कुंतल प्रदेशावर सत्ता प्रस्थापित करण्यात त्याला यश आले होते. कुंतल प्रदेशाच्या राजकन्येशी त्यांनी विवाह केल्याच्या नोंदी आहेत. त्याच्या कारकिर्दी विषयी माहिती देणारे अनेक शिलालेख नाशिक व कार्ले या ठिकाणी सापडले आहेत. त्याच्या कारकिर्दी विषयी माहिती देणारी नाणी विदर्भ, सांगली, हैद्राबाद संस्थानातील कोंडापूर व आंध्र प्रदेशात सापडली आहेत. उपलब्ध साधनांच्या आधारे दक्षिण व पश्चिम महाराष्ट्र, अश्मक, मूलक, दक्षिण कोसल, आंध्र, कर्नाटक या प्रदेशात वशिष्ठ पुत्र पुल्लुमावीचे साम्राज्य विस्तारीत झाले होते. असे सांगण्यात येते वशिष्ठपुत्र पुल्लुमावीने एकूण २८ वर्ष राज्य केले.

१४) स्कंद आणि सातकर्णी :- गौतमीपुत्र सातकर्णीस एकूण तीन पुत्र होते त्यापैकी सर्वप्रथम त्याचा जेष्ठ पुत्र वशिष्ठीपुत्र पुल्लुमावी सत्तेवर आला. त्याने २८ वर्ष राज्य केले. त्याची माहिती आपण वरील मुद्या आधारे पाहिली आहे.

वशिष्ठपुत्र पुल्लुमावीनंतर त्याचे दोन बंधू स्कंद आणि सातकर्णी सत्तेवर आले मात्र या दोन्ही राजकर्त्यांनी केव्हा व कोणत्या प्रदेशावर राज्य केले याचे निश्चित पुरावे उपलब्ध नाहीत.

१५) यज्ञश्री सातकर्णी :- यज्ञश्री सातकर्णी हा सातवाहन वंशातील पराक्रमी राजा होता. त्यांनी सातवाहनाच्या राजवटीत ३० वर्ष राज्य केले. त्यांनी सातवाहनांची गेलेली राजकीय प्रतिष्ठा पुन्हा मिळवून दिली. त्यांचे आंध्रवर राज्य होते. आंध्रातील कृष्णा जिल्ह्यातील चीन या गावी कृष्णा नदीच्या दक्षिणेला समुद्रकिनारी यज्ञश्री सातकर्णीच्या राजवटीची माहिती देणारा शिलालेख सापडला आहे. या लेखाची लिपी ब्राह्मी आहे व भाषा प्राकृत आहे. नाशिक, कान्हेरी गुंठूर येथे यज्ञश्री सातकर्णीचे शिलालेख सापडले आहेत या शिलालेखात यज्ञश्री सातकर्णीने शकांपासून जे प्रदेश जिंकले आहेत. त्याच्या कारकिर्दीत सातवाहनांच्या व्यापारात वाढ झाली होती.

१६) यज्ञश्री सातकर्णीनंतरचे उत्तराधिकारी :- यज्ञश्री सातकर्णी नंतरचे सातवाहन सत्तेचे सर्व उत्तराधिकारी अकार्यक्षम व दुबळे होते. माठरीपुत्र शकसेन, विजयश्री सातकर्णी चंद्रश्री सातकर्णी, रुद्र सातकर्णी, राजा पुल्लुमावी या राजकर्त्यांनी सातवाहनांची राजवट चालविण्याचा प्रयत्न केला. मात्र त्यांचे नेतृत्व कमजोर पडल्याने शेवटी या सत्तेचा अस्त झाला.

१७) सातवाहन सत्तेचा अस्त :-

सातवाहन सत्तेच्या अस्तास पुढील कारणे कारणीभूत ठरली.

- पश्चिमी क्षत्रपाची सतत सातवाहन सत्तेवर होणारी आक्रमणे.
- यज्ञश्री सातकर्णीनंतरचे अकार्यक्षम व दुबळे राजकर्ते.

- सातवाहन राजकर्त्यांचे नंतरच्या कालखंडात झालेले व्यापाराकडील दुर्लक्ष.
- मध्यवर्ती सत्तेचा दुबळेपणा.
- सरंजामदारांचे वाढलेले वर्चस्व.
- दक्षिणेत वाकाटकांचा झालेला उदय.

२.६ सातवाहनकालीन सामाजिक जीवन

सातवाहन कालखंड हा प्रदिर्घ सत्तेचा कालखंड होता. परिणामी या कालखंडाला कार्यक्षम राजकर्ते, राजकीय स्थिरता व प्रशासकीय कार्यक्षमता लाभली होती. याचा फायदा सामाजिक जीवनपद्धतीला झाल्याने या कालखंडातील सामाजिक जीवन समृद्ध, सुसंस्कृत व सुखी होते.

१) वर्णव्यवस्था :- सातवाहन काळात वर्णव्यवस्था प्रचलित होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र असे समाजात चार वर्ण प्रचलित होते.

वर्णव्यवस्थेला अनुसरून ब्राह्मणवर्णाला महत्त्वाचे स्थान होते. वेदाध्ययन, यज्ञानुष्ठान व धर्मोपदेश ही कामे त्यांना करावी लागत होती.

क्षत्रिय वर्णाचे कर्तव्य अध्ययन, दान, शस्त्र ग्रहण व प्रजारक्षण हे होते.

वैश्यवर्णाचे कर्तव्य पशुपालन, शेती, व्यापार, दान, अध्ययन हे होते.

शुद्रांचे कर्तव्य वरील तीन वर्णांची सेवा करणे हे होते.

नंतर या पद्धतीत बदल होवून सामाजिक वर्गवारी शासकीय नोकरी व व्यवसाय या घटकाला अनुसरून होवू लागली.

१) सर्वश्रेष्ठ वर्ग :- महारथी, महभोज, महासेनापती, याचा समावेश सर्वश्रेष्ठ वर्गात होत असे.

२) मध्यम श्रेष्ठ वर्ग :- आमत्य, महापात्र, भाण्डगारिक, व्यापारी यांचा समावेश मध्यम वर्गात होत असे.

३) कनिष्ठ वर्ग :- वैद्य, सुवर्णकार, लेखक, शेतकरी, यांचा समावेश कनिष्ठ वर्गात होत असे.

४) सर्वसामान्य :- लोहार, सुतार, माळी, कोळी यांचा समावेश सर्वसामान्य वर्गात केला जात असे.

२) आश्रमव्यवस्था :- सातवाहन काळात समाजजीवन सुसंस्कृत करण्यासाठी आवश्यक असणारी आश्रमव्यवस्था प्रचलित होती.

३) कौटुंबिक जीवन :- सातवाहन काळात समाजात एकत्र कुटुंबपद्धती प्रचलीत होती. घरातील कर्ता पुरुष कुटुंब प्रमुख म्हणून काम पाहत असे. कुटुंबात पुरुषांबरोबरस्त्रियांना मानाचे स्थान होते. राजकीय स्थिरता व आर्थिक समृद्धता सातवाहन साम्राज्यात प्रचलित होती परिणामी लोकांचे कौटुंबिक जीवन चांगले होते.

४) **स्त्रियांचे स्थान :-** सातवाहन काळात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. शिक्षण व राजकारणात स्त्रिया सहभागी होत होत्या. स्त्रियांना संपत्तीचे हक्क होते. धार्मिक विधीत त्यांना सहभागी होण्याचे हक्क होते. सातवाहन राजकर्त्यांनी आपली नावे मातांच्या नावाशी जोडली होती यावरून स्त्रियांना समाजात मानाचे स्थान होते हे स्पष्ट होते. 'स्त्री ही अनंत काळाची माता आहे' हीच भावना त्याकाळी समाजात होती.

५) **वेशभूषा :-** सातवाहनाच्या वेशभूषेचा विचार करता या समाजातील पुरुष पंचासारखे वस्त्र नेसून डोक्यावर टोपी वापरत होते तर स्त्रिया धोतरासारखे वस्त्र सर्वांगाला परिधान करत होत्या. पश्चिम क्षेत्रांची जी शिल्पे उपलब्ध आहेत. त्यावरून या समाजातील लोक पटलोन, कोट, लांब ओर्लकोट, टोपी, पगडी अशा प्रकारची वेशभूषा करत होते असे दिसते.

६) **अलंकार :-** सातवाहन काळातील स्त्री - पुरुष वेगवेगळ्या प्रकारचे अलंकार वापरत होते. पैजण, कर्णफुले, बाहुंवर केयूर, कंगण, अंगठ्या, मोती किंवा रत्ने, कमरपट्टे इत्यादी अलंकारांचा वापर होत होता.

७) **मनोरंजन :-** सातवाहन काळात खेळ, नृत्य, गीत, वाद्य, द्यूत आदी माध्यमांचा वापर मनोरंजनासाठी केला जात होता.

८) **निवास :-** सातवाहन काळात मोठी नगरे अस्तित्वात होती. भव्य, राजवाडे, हवेल्या होत्या नगराच्या सभोवताली तटबंदी होती. नगरात अनेक मजली इमारती होत्या. निवासे बांधण्यासाठी विटा लाकडांचा वापर केला जात होता. मध्यमवर्गीयांची घरे चार खोल्यांची असत.

आपली प्रगती तपासा

१. सातवाहन काळातील सामाजिक परिस्थिती जाणून घ्या.

२.७ सातवाहन काळातील आर्थिक स्थिती

सातवाहनाचा कालखंड आर्थिक दृष्ट्या वैभवाचा कालखंड होता. परिणामी या कालखंडातील आर्थिक परिस्थिती संपन्न होती.

१) **शेती :-** शेती हा सातवाहन काळातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. शेतीतून भात, ज्वारी, बाजरी आदी पिके घेतली जात होती.

२) **व्यापार:-** सातवाहन काळात व्यापारदेशांतर्गत व देशबाह्य चालत होता. आयात आणि निर्यात या दोन्ही आर्थिक प्रक्रियेतून या कालखंडातील व्यापार भरभराटीस आला होता.

३) **व्यापार केंद्रे :-** सातवाहन कालात तेर, नाशिक, जुन्नर, भोकरदन, पैठण, कराड, वैजयंती, नेवासे, व कोल्हापूर ही महत्त्वाची केंद्र नावारुपाला आली होती.

४) **व्यापारी बंदरे :-** सातवाहन काळात भडोच, कल्याण, सोपारा, डहाणू ही व्यापारी बंदरे नावारुपाला आली होती. मोठमोठ्या व्यापारी केंद्राबरोबर ही बंदरे जोडल्याने या कालखंडातील व्यापारप्रक्रिया सुत्रबद्ध झाली होती.

५) **निर्यात :-** सातवाहन काळात भारताचा व्यापार इजिप्त, इटली, ग्रीस या देशांबरोबर होत असे. भारतातून या देशांना तिळाचे तेल, साखर, प्राण्यांची कातडी, रेशमी वस्त्रे, मलमल, वेलदोडे, मसाल्याचे पदार्थ, हिरे, माणिक, मोती या वस्तू निर्यात केल्या जात होत्या. भारताचे या देशांबरोबरील आयातीपेक्षा निर्यातीचे प्रमाण जास्त असल्याने या देशांतून येणारा संपत्तीचा ओघ भारताकडे जास्त प्रमाणात येत होता. म्हणूनच या कालखंडातील भारताची आर्थिक परिस्थिती चांगली होती.

६) **आयात :-** सातवाहन काळात भारताचा व्यापार इजिप्त, इटली, ग्रीस, या देशांबरोबर होत होता. या देशांकडून भारत रोमन मद्य, तांबे, कथील, शिसे, काच, औषधी वनस्पती, मलम, हस्तीदंताच्या वस्तू, रोमन भांडी, रोमन दिवे ब्राँझचे पुतळे. या वस्तूंची आयात करत होता.

७) **कर :-** सातवाहन काळात वेगवेगळी कर प्रणाली प्रचलित होती. वस्तूवरील कर, जकात कर, अपराधी व्यक्तीवरील दंड, व्यापारीकर आदी माध्यमातून साम्राज्याला मोठ्या प्रमाणात कर रुपाने आर्थिक लाभ प्राप्त होत होता.

८) **व्यापार श्रेण्या :-** सातवाहन काळात जो व्यापार केला जात होता तो व्यापारश्रेण्याद्वारे केला जात होता.

१) धनिक (धान्याचे व्यापारी)

२) गंधिक (सुगंध पदार्थांचे व्यापारी)

३) मालाकार (माल बनविणारे)

४) सुवर्णकार (सोनार)

५) सेलवटकी (पाथरवट)

६) कुलटिक (कुंभार)

७) कोलिक (वस्त्र विणणारे)

या व्यापारी श्रेण्यानुसार व्यापार होत असल्याने व्यापार नियोजनबद्ध होत असे.

९) **विनिमय माध्यम :-** सातवाहन काळात आर्थिक विनिमयासाठी नाणी प्रचलित होती. ही नाणी सोने, चांदी, शिसे, पोटिन या धातूंपासून बनविलेली असत. परिणामी या नाण्यांच्या वापरामुळे व्यापार प्रक्रिया चांगली बनली होती.

आपली प्रगती तपासा

१. सातवाहन काळातील आर्थिक परिस्थिती जाणून घ्या.

२.८ सातवाहन काळातील धार्मिक स्थिती

सातवाहन काळातील राजकर्ते धार्मिक बाबतीत धर्मसहिष्णू वृत्तीचे होते. त्यांनी आपल्या राजवटीत वैदिक, बौद्ध व जैन या तिन्ही परंपराना राजाश्रय दिला होता. सातवाहन राजे स्वतः

हिंदू धर्मिय होते सातवाहन काळातील धार्मिक परिस्थितीची माहिती आपणास पुढील माहितीच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

मौर्योत्तर राजवट - शुंग - कुशाण -
सातवाहन

१) धर्म :- सातवाहनांचा धर्म वैदिक धर्म होता. ते वैदिक धर्माचे अनुयायी होते म्हणूनच त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत या धर्माचे पुनरुज्जीवन घडवून आणले होते. या धर्माला राजाश्रय दिला होता. हा धर्म वाढविण्यासाठी त्याने प्रयत्न केला होता. या धर्माबद्दल त्यांना अभिमान होता.

२) देवता :- सातवाहन काळात देव देवतांची पूजा केली जात होती. सूर्य, चंद्र, यम, वरुण, इंद्र, कुबेर, शिव, नाग, गौरी या देव देवताना मानले जात होते. यक्षपूजाही ही प्रचलित होती. नाणेघाटच्या शिलालेखात अशा प्रकारची माहिती नमूद करण्यात आली आहे.

३) यज्ञ :- सातवाहन काळात यज्ञविधी प्रचलित होता. सर्वसामान्यापासून राजकर्त्यापर्यंत वेगवेगळे नैमित्तिक औचित्य साधून यज्ञ करत होते. सातवाहन सम्राट श्री सातकर्णी व त्याची पत्नी नागनिका हिने अनेक श्रोतयज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. श्री. सातकर्णीने दोनदा अश्वमेध यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

४) पूजा :- सातवाहन काळात देव-देवतांची पूजा केली जात होती. पूजा विधीसाठी व्रते, यज्ञ, तप, उपवास, सत्यवचन, स्त्रोत पठण, मनन, चिंतन, आदीमार्गांचा वापर केला जात होता.

५) बौद्ध धर्माबाबतचे धोरण :- सातवाहन राजकर्त्यांनी जरी वैदिक धर्म स्विकारला असला तरी त्यांनी बौद्ध धर्माला उदार आश्रय दिला होता. सातवाहन राजे, मांडलीक राजे व सरदार यांनी बौद्ध धर्माला उदारहस्ते देणग्या दिल्या. तसेच सर्वसामान्य जनतेलाही या धर्माचा स्विकार करण्याचे आव्हान केले. विहार-चैत्यग्रह कोरण्यास मदत केली. अजिंठा येथील लेणी क्रमांक २६ मध्ये असा उल्लेख आहे.

सातवाहन राजकर्ते धर्मसहिष्णू असल्या कारणे या काळात हिंदू-बौद्ध व जैन धर्मात सामजस्याचे वातावरण होते.

आपली प्रगती तपासा

१. सातवाहन काळातील धार्मिक परिस्थिती जाणून घ्या.

२.९ सारांश

मौर्योत्तर राजवटीतील तीन महत्त्वपूर्ण सत्ता म्हणजे शुंग, कुशाण व सातवाहन सत्ता होय. या राजवटीतील तीन महत्त्वपूर्ण राजकते म्हणजे शुंग सत्ताधीश पुष्पमित्र शुंग, कुशाण सत्ताधीश म्हणजे कनिष्क व सातवाहन सत्ताधीश म्हणजे गौतमीपुत्र साककर्णी होय. या तीन राज्यकर्त्यांच्या कारकिर्दीमुळे हा कालखंड नावारुपाला आला होता. म्हणून या तिन्ही राजवटींना प्राचीन भारताच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान आहे.

२.१० प्रश्न

१. शुंग सत्तेचा संस्थापक या नात्याने पुष्पमित्राची योग्यता स्पष्ट करा.

२. कुशाण सत्तेचा एक श्रेष्ठ सम्राट म्हणून कनिष्काच्या कारकिर्दीचा आढावा घ्या.

३. सातवाहन घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ राजकर्ता या नात्याने गौतमीपुत्र सातकर्णीची कारकिर्द स्पष्ट करा.
४. सातवहान कालीन सामाजिक व आर्थिक जिवन स्पष्ट करा.

२.११ संदर्भ

१. मोरवंचीकर स. श्री. सातवहान कालीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
२. डि. डि. कोसेबी प्राचीन भारतीय इतिहास व सभ्यता.
३. झा.डि. एन प्राचीन भारत का इतिहास.
४. शर्मा राम शरण-प्राचीन भारतीतील राजकीय विचार आणि संस्था, डायमंड प्रकाशन, पुणे - २००६.

‘गुप्त कालखंड’ (इ.स. ३२० ते इ.स. ६००)

घटक रचना:

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ गुप्तांचा उदय
- ३.३ साम्राज्य विस्तार
- ३.४ सम्राट दुसरा चंद्रगुप्त
- ३.५ चंद्रगुप्ताची योग्यता
- ३.६ पहिला कुमार गुप्त
- ३.७ स्कंदगुप्त व त्याचे वारस
- ३.८ सारांश
- ३.९ प्रश्न
- ३.१० संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- गुप्त राज्यकर्त्यांची माहिती पाहणे.
- गुप्तराज्यकर्त्यांची प्रशासन व्यवस्था समजून घेणे.
- गुप्तकालखंडातील सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
- गुप्त कालीन सुवर्ण युगाचे निकष तपासणे.
- गुप्त कालीन सांस्कृतिक प्रसाराचा व न्हासाचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना

गुप्तकाळ हा भारतीय इतिहासातील सुवर्णकाळ समजला जातो. चंद्रगुप्त मौर्याने गिरनार प्रदेशात शासन करण्याकरिता म्हणून ज्या अधिकाऱ्याला पाठविले होते. त्याचे नाव पुष्पगुप्त असे आढळून येते. याच पुष्पगुप्ताने सुदर्शन नावाचा तलाव बांधून त्यातून पाणी पुरविण्याची व्यवस्था केली. शुंग काळातील प्रसिद्ध बाहुन स्तंभलेखात राजा विशदेव याचा उल्लेख सापडतो. तो गुप्त युग (गुप्तकाळातील स्त्रीचा मुलगा) या गुप्त काळातील वीर पुरुषांनी गुप्त साम्राज्याची स्थापना केली असावी. अलाहाबाद प्रशस्तीवरून श्रीगुप्त काळापासून गुप्त घराण्याला प्रारंभ झाला असावा असे

दिसते. पुणे येथील ताम्रपटात सुध्दा समुद्र गुप्त हा महाराज श्रीगुप्ताचा पणतू आणि महाराज घटोत्कच याचा नातू असे उल्लेख सापडतात. म्हणून यावरून श्रीगुप्त नावाचा वीरपुरुषाने गुप्त घराण्याची स्थापना केली असावी. अलाहाबाद येथील प्रशस्तीवरून श्रीगुप्त हा गुप्त घराण्याचा मुळ पुरुष मानला जातो.

३.२ गुप्तांचा उदय

१. महाराज श्रीगुप्त (इ.स. २४० - २८०) :- कुशाण साम्राज्याचा न्हास झाल्यानंतर उत्तर भारतात जो गोंधळ निर्माण झाला त्याचा फायदा घेऊन अनेक प्रांतीय सरदार स्वतंत्र झाले. त्यातील श्रीगुप्त एक सरदार असावा. चिनी यात्रेकरू इत्सिंगच्या याने लिहीलेला वृत्तांतानुसार श्रीगुप्ताने मगधाच्या पूर्वेला नालंदा विद्यापीठापासून पूर्वेकडे चाळीस योजने दूर असलेल्या मृगशिखा वनाजवळ बौद्ध यात्रेकरूंना राहण्याकरता म्हणून एक विहार बांधले होते म्हणजे श्रीगुप्त बौद्धधर्माचा आदर करणारा शासक होता. श्रीगुप्ताने स्वतंत्र राज्य स्थापन केल्या नंतर स्वतःला महाराज ही पदवी लावून घेतली. श्रीगुप्ताच्या होन मुद्रावर गुप्तराय आणि श्रीगुप्तस्स असे दोन शब्द आढळून आले आहेत. यावरून श्रीगुप्त हा गुप्त घराण्याचा पहिला शासक ठरतो.

२. महाराज घटोत्कच (इ.स. २८० ते ३२०) :- या काळातल्या काही मुद्रा अशा होत्या की ज्यावर घटोत्कोच गुप्स्य ही अक्षरे कोरलेली दिसतात. त्याचे सर्व दृष्टिने परिक्षण केल्यानंतर त्या घटोत्कोच कालीन आहेत असे सिद्ध झालेले दिसते. या घटोत्कोच राजाने सुध्दा महाराज ही पदवी संपादन केली होती. घटोत्कोचाची काही नाणी सापडली आहेत त्यावरून तो कर्तबगार व पराक्रमी होता असे दिसते. वैशाली ही घटोत्कोचाची राजधानी होती त्याने इ.स. २८० ते ३२० पर्यंत राज्य केले.

३. महाराजाधिराज चंद्रगुप्त पहिला (इ.स. ३२० ते ३४०) :- घटोत्कचानंतर त्याचा मुलगा चंद्रगुप्त पहिला हा गादीवर आला त्याच्या कारकिर्दीमध्ये गुप्त घराण्याचा नावलौकीक वाढीस लागला. इ.स. ३२० मध्ये फार मोठ्या प्रमाणात राज्यरोहण समारंभ केला. या मुहूर्तावर चंद्रगुप्ताने नवीन गुप्त संवत् प्रचलित केली. पराक्रमी राजाच फक्त नवीन कालखंडाला प्रारंभ करित असत यावरून चंद्रगुप्त पहिला देखील अतिशय पराक्रमी होता. त्याने स्वतःला महाराजधीराज ही पदवी लावून घेतली होती. यावरून त्याची लष्करी शक्ती अफाट होती आणि तो सम्राट या पदाला योग्य होता. यावरून निश्चितच चंद्रगुप्त पूर्वी पेक्षा बलवान होता असे दिसते. गादिवर आल्यानंतर चंद्रगुप्ताने वैशाली लिच्छवी येथील राजकन्या कुमारदेवी हिच्याशी विवाह केला ही चंद्रगुप्ताच्या जीवनातील महत्वाची घटना आहे. कारण तत्कालीन राजकीय जीवनात वैशालीचे लिच्छवी घराणे हे अत्यंत सामर्थ्य संपन्न समजले जात असे.

३.३ साम्राज्य विस्तार

सम्राट समुद्रगुप्त (इ.स. ३३५ ते ३७५) :- भारताच्या इतिहासामध्ये जे काही थोडे राजे आपल्या अंगभूत गुणाने संबंध भारतीय संस्कृतीला आदरणीय ठरले आहेत. त्यामध्ये समुद्रगुप्ताचा वरचा क्रमांक लागतो. गुप्त सम्राट, पहिला चंद्रगुप्त आणि राणी कुमारदेवी यांचा हा राजपुत्र होय. राजा चंद्रगुप्ताने लहानपणापासून या राजकुमाराला आवश्यक असणारे बौद्धिक व लष्करी शिक्षण दिले. समुद्रगुप्त हा लहानपणा पासूनच हुशार व गुणी असल्याने तत्कालीन सर्व विद्या व कला यांचा त्याने अभ्यास केला. युवराज असताना त्याने लढाई जिंकल्या होत्या.

दरबारातील सरदारांवर त्याचे वर्चस्व होते. आपल्या पित्याच्या कारकिर्दीतच त्याने आपल्या सामर्थ्याची ओळख करून दिली होती. सम्राटाला आवश्यक असणारे सर्व गुण त्याच्या जवळ असल्याने तो लोकप्रिय झाला होता. त्याचे हया कर्तुत्वमुळे चंद्रगुप्ताने समुद्रगुप्ताला आपला वारस म्हणून घोषित केले होते. पुढे इ.स. ३३५ मध्ये समुद्रगुप्त हा राजा झाला. गुप्त घराण्यातील समुद्रगुप्ताची राजकीय कारकिर्द इतिहासामध्ये प्रसिद्ध आहे.

उत्तरेकडील ९ राज्यांचा केलेला पराभव :- समुद्रगुप्ताने सुरुवातीपासूनच महान सम्राट होण्याचे ध्येय आपल्या समोर ठेवले होते. आपल्याला संबंध भारतावर राज्य करावयाचे असेल तर उत्तरेकडील शत्रु संघाला नष्ट केले पाहिजे हे लक्षात घेऊनच उत्तर भारतातील राजांविरुद्ध मोहिम काढली. आपल्या राजधानीच्या आसपास एकही शत्रु शिल्लक ठेवायचा नाही. हाच उद्देश समोर ठेऊन त्याने उत्तरेकडील ९ राजांचा पराभव केला. ते राजे पुढीलप्रमाणे:-

१) रुप देव	५) गणपतीनाग	९) बलवर्मन
२) मातिल	६) नागसेन	
३) नागदत्त	७) नंदिन	
४) चंद्रवर्मा	८) अच्युत	

समुद्रगुप्ताने उत्तरेकडील या ९ राजांचा पराभव केल्यामुळे उत्तरभारतामध्ये भारताचा काही भाग व पश्चिम बंगालचा काही भाग त्यांच्या राज्यात समाविष्ट झाला.

अन्य राजांवर मिळविलेला विजय :- समुद्रगुप्ताने उत्तर भारतावर विजय मिळवल्या नंतर पुर्व सरहद्दीवरील वन्य जमातींची ५ राज्ये जिंकून त्यांना आपले सर्वभौमत्व मान्य करावयास लावले ती ५ राज्ये पुढील प्रमाणे :-

- १) दावक — (पूर्व बंगाल)
- २) समतर — (बम्हपुत्राच्या मुखाजवळील प्रदेश)
- ३) कामरूप — (आसाम)
- ४) कत्रीपूर — (गढवालचा प्रदेश)
- ५) नेपाळ

दक्षिणेकडील १२ राजांचा केलेला पराभव / दक्षिण दिग्विजय :- समुद्र गुप्ताने राजा झाल्यानंतर प्रथम आपल्या राज्याच्या उत्तर आणि पूर्व सीमा सुरक्षित केल्यानंतर त्याने दक्षिणेकडे लक्ष केंद्रित केले यावेळी दक्षिण भारतात अनेक छोटी-छोटी राज्ये होती. दक्षिणेत पूर्वी असलेले सातवाहनांचे राज्य नष्ट झाले होते आणि त्याऐवजी दक्षिणेमध्ये वाकाटकांचे राज्य अस्तित्वात आले होते. समुद्रगुप्ताने उत्तरेकडे विजय मिळविल्यानंतर दक्षिण मोहिम हाती घेतली. समुद्रगुप्ताच्या दक्षिण दिग्विजयाची माहिती अलाहाबाद येथील स्तंभलेखावरून मिळते. समुद्रगुप्ताने या मोहिमेमध्ये दक्षिणेतील वाकाटक राजांना न दुखावता लहान लहान राज्ये जिंकून घेतली समुद्रगुप्ताने दक्षिणेतील १२ छोटी राज्ये जिंकून घेतली ती पुढीलप्रमाणे :-

- १) महाकोसालचा महेंद्र
- २) महाकांतारचा व्याघ्रराज
- ३) कोसलाचा राजा महेंद्रगिरी
- ४) पिस्टापूरचा राजा महेंद्रगिरी पिष्टापूरचा
- ५) कोटटूरचा राजा स्वामीदत्त
- ६) एरंडपल्लचा राजा दमन
- ७) कांचीचा राजा विष्णूगोप
- ८) अवमूक्तचा राजा निलराजा
- ९) वेणीचा राजा हस्तीवरमन
- १०) पालवकाचा राजा उग्रसेन
- ११) देवराष्ट्राचा राजा
- १२) कुस्थाल पूरचा राजा धनंजय

समुद्रगुप्ताने आपल्या दक्षिण मोहिमेत या १२ राजांचा पराभव केला. समुद्रगुप्ताने ही १२ राज्ये जिंकून घेतली असली तरी ती राज्ये आपल्या ताब्यात न घेता त्यांची राज्ये त्यांना परत करण्यात आली. या राजांना समुद्रगुप्ताचे फक्त मांडलिकत्व स्विकारावे लागले. सम्राट समुद्रगुप्ताची ही मोहिम इतकी यशस्वी झाली की त्याने ३ वर्षांच्या अवधित ३ हजार मैलांचा प्रदेश आपल्या वर्चस्वाखाली आणला. समुद्रगुप्ताची दक्षिण मोहिम अतिशय यशस्वी ठरल.

शेजारील राज्यांशी संबंध :- समुद्रगुप्ताने भारतावर राज्य करीत असताना अनेक लहान मोठ्या राज्यांचा पराभव केला. प्रचंड साम्राज्य विस्तार घडवून आणला. साम्राज्य विस्तारांबरोबरच परकीय सत्तांबरोबर मैत्रीपूर्ण व सहकार्याचे संबंध निर्माण केले. म्हणूनच त्याचे कुशान, शक इ. राजा बरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित झाले. तर शिलोनचा (श्रीलंका) राजा मेघवर्ण यांच्या विनंतीला मान देऊन समुद्रगुप्ताने बुध्दगया येथे बौध्द भिक्षूकींसाठी विश्राम गृह बांधण्याची परवानगी दिली.

समुद्रगुप्ताने आपल्या काळात उत्तर, भारत, पंजाब, पूर्वेला ओरिसापर्यंत, दक्षिण हिंदी महासागरापर्यंत विशाल साम्राज्य घडवून आणले यामुळे गुप्त घराण्यातील एक महत्त्वाचा सम्राट म्हणूनच समुद्रगुप्ताचा उल्लेख केला जातो.

अश्वमेध यज्ञ :- समुद्रगुप्ताने राजा झाल्यानंतर आपल्या राजधानीच्या चारही दिशांवर विजय मिळविल्यानंतर आपले प्रभुत्व सिध्द करण्यासाठी व वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी अश्वमेध यज्ञ करण्याचे ठरविले. अश्वमेध यज्ञ हा श्रेष्ठता निदर्शक आहे. तसेच आर्य परंपरेचे पुनरुज्जीवन घडवून आणणारा आहे. अश्वमेध यज्ञाच्या निमित्ताने समुद्रगुप्ताने सुवर्ण नाणी पाडली आणि या नाण्यावर एका बाजूला यज्ञासमोर उभा असलेला अश्व तर दुसऱ्या बाजूला राणीची प्रतिमा आहे. या अश्वमेध यज्ञाच्या निमित्ताने त्याने अपार दानधर्म केले.

समुद्रगुप्ताची योग्यता :- प्राचीन भारतीय इतिहासातील समुद्रगुप्त हा एक महान राजा होता. गुप्तकाळामध्ये त्याला अधिक महत्त्व आहे. समुद्रगुप्ताची योग्यता अभ्यासात असताना अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. त्या पुढील प्रमाण -

महान योद्धा :- समुद्रगुप्त हा एक धिप्पाड, भरदार छातीचा व अद्भूत व्यक्तीमत्त्व असलेला राजा होता. तसेच तो महान योद्धा होता. प्रत्येक लढाई तो अग्रणी राहून स्वतः लढाई करित असे. तो शिस्तप्रिय सेनापती होता. समुद्रगुप्ताने आखलेल्या लष्करी मोहिमेबद्दल डॉ. मुजुमदार असे म्हणतात की, “त्याची कारकिर्द एक विशाल लष्करी मोहिमच होती.” खरोखरच समुद्रगुप्त शांत संग्रामाचा एक रणधीर होता. तो वाघासारखा पराक्रमी होता. म्हणून त्याचा उल्लेख व्याघ्र पराक्रम असा केला जातो. सेनापती म्हणून त्याने केलेल्या लढाया अतिशय महत्वाच्या आहेत. उत्तर भारतातील ९ राजांचा त्याने केलेला पराभव हे त्याच्या उत्कृष्ट युद्ध नितीचे मोठे उदाहरण आहे. आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्याने राजधानीपासून दूर असलेल्या प्रदेशात आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. पण त्या राज्यांना नेस्तानाबूत न करता फक्त मांडलिकत्व स्विकारावे लावले. यामध्ये त्याचा मुत्सद्दीपणा दिसून येतो. त्याच्या लष्करी विजयाला नौदलाची साथ होती. समुद्रगुप्ताने आपल्या काळात जे महान विजय मिळवले. त्याबद्दल इतिहासकार व्हिसेन्टस्मिथ याने ‘भारतीय नेपोलियन’ म्हणून त्याचा गौरव केला आहे. परंतु नेपोलियन आणि समुद्रगुप्त या दोघांच्याही कारकिर्दीचा बारकाईने अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून येते की, सम्राट नेपोलियनपेक्षा समुद्रगुप्त श्रेष्ठ होता कारण समुद्रगुप्ताला त्याच्या जीवनामध्ये पराभव कधी माहितच नव्हता. तो अखंड विजयी राजा होता. म्हणूनच त्याला प्राचीन भारतीय इतिहासातील गुप्त काळातील महत्वाचा सम्राट मानले जाते.

समुद्रगुप्त एक श्रेष्ठ प्रशासक :- समुद्रगुप्त जसा महान योद्धा होता तसा उत्कृष्ट प्रशासकही होता. त्याने प्रशासनात अनेक सुधारणा केल्या. त्याने आपल्या कार्यकाळात प्रशासनामध्ये श्रेणीबद्ध अधिकाऱ्यांच्या नेमणूक केल्या. प्रत्येकाचे अधिकार व कर्तव्य निश्चित केले. न्यायदानाच्या बाबतीत तो अतिशय काटेकोर होता. त्याने लोककल्याणकारी प्रशासन निर्माण करण्याचे कार्य केले. चलन व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल घडवून आणला. प्रशासनामध्ये शिस्तबद्धपणा आणला. मौर्यकालीन शासनापेक्षा त्याचे शासन लोकाभिमुख होते. त्याचा प्रशासकीय वर्ग अतिशय कार्यक्षम होता. त्याच्या अपरोक्ष देखील प्रशासन उत्तमरीत्या चालविले जात असे. प्रशासनाकडे प्रांतिक व ग्राम प्रशासनाच्या माध्यमातून साम्राज्यातील जनतेचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या साम्राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्याबरोबरच व्यापार आर्थिक विकास, विद्या, कला, साहित्य इ. बाबतीत ही मोठा विकास घडवून आणला. त्यामूळेच समुद्रगुप्ताची शासन व्यवस्था लोकाभिमुख म्हणून ओळखली जाते.

धर्मशील राजा :- समुद्रगुप्त हा वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता होता. विद्वान व गुणी लोकांना दान धर्म करणे हे त्याचे नियमित काम होते. समुद्रगुप्ताने अश्वमेध यज्ञ केल्यानंतर हजारो गरीब लोकांना व ब्राम्हणांना दानधर्म केला. तो धर्म सहिष्णू राजा होता. तो जरी वैदिक धर्माचा अभिमानी असला तरी त्याने इतर धर्मांचा द्वेष केला नाही. त्याची सर्व धर्माशी वागणूक धर्मसहिष्णू अशीच होती. म्हणूनच त्याने लंकेचा राजा मेघवर्ण याच्या विनंतीला मान देऊन बुध्दगया येथे त्याने बौध्दविहार बांधण्यास परवानगी दिली. त्याचे कार्य इतके लोकमान्य होते की त्याचा उल्लेख पृथ्वीतलावरील देव किंवा मानवीरूपातील देव अशा शब्दात केला जातो.

विद्या व कला यांचा आश्रयदाता :- समुद्रगुप्ताच्या काळात भारतामध्ये सुवर्णयुगाचा पाया घातला गेला. स्वतः समुद्रगुप्त हा श्रेष्ठ विद्वान, प्रतिभावना कवी, ललित कलाचा व्यासंगी व

अनेक कलांचा उदार आश्रयदाता होता. समुद्रगुप्ताच्या बुद्धीमत्तेबद्दल त्यांच्या दरबारातील राजकवी हरिसेन असे म्हणतो की, विद्वत्तेच्या बाबतीत समुद्रगुप्त त्याच्या युगाचे आश्चर्य ठरले असा होता. त्याच्या बुद्धिमत्ता बृहस्पतीलाही लाजवाणार होती. त्याला इतिहासामध्ये कवीराज म्हणूनही ओळखले जाते. तसेच समुद्रगुप्ताच्या एका नाण्यावर तो विणा वाजविताना दाखविला आहे. म्हणजेच त्याला संगीताची आवड होती. त्याबद्दल राजकवी हरिसेन असे म्हणतो की, “संगीत आणि गायनाचे त्याचे ज्ञान नारदाला लाजीरवाण्या इतपत होते.” म्हणजेच समुद्रगुप्ताने आपल्या कारकिर्दीत विद्या व कला यांना उदारपणे आश्रय दिला होता.

प्राचीन भारतीय इतिहासातील गुप्त घटनांतील एक अत्यंत महत्वाचा सम्राट म्हणून समुद्रगुप्ताचा उल्लेख केला जातो. काही विद्वानांच्या मते, तो नवयुगाचा अवतार किंवा प्रणेता होता. सज्जनांचे आशास्थान, दुर्जनांचा काळ, श्रेष्ठ विद्वत्ता, निर्व्यसनी, रसिक व उच्च नितीमान म्हणून तो ओळखला जातो. धर्म, राजकारण, संस्कृती आणि शक्ती यांचा मनोहर संगम म्हणजे समुद्रगुप्त होय. त्यामुळेच समुद्रगुप्ताच्या काळात भारतात सुवर्ण युगाचा पाया घातला गेला. एकूणच प्राचीन भारताच्या इतिहासात समुद्रगुप्ताची कारकिर्द अतिशय महत्वाची आहे.

आपली प्रगती तपासा-

१. समुद्रगुप्ताच्या कारकिर्दीचे व कामगिरीचे वर्णन करा.

३.४ सम्राट दुसरा चंद्रगुप्त (विक्रमादित्य) (इ.स. ३७५ ते ४१४)

सम्राट चंद्रगुप्त दुसरा विक्रमादित्या गादीवर येण्यापूर्वी समुद्रगुप्ताचा वारस म्हणून रामगुप्त गादीवर बसला होता. बहुतांश इतिहासकार रामगुप्ताला काल्पनिक पात्र मानतात. मात्र तत्कालीन साहित्यामध्ये समुद्रगुप्तानंतर रामगुप्त गादीवर आल्याचे पुरावे मिळतात. राजा भोजद्वारा लिखित अंगाररूपकम्, ऐतिहासिक नाटक देवीचंद्रगुप्तम्, बाणभट्टचे हर्षचरित, अमेघवर्मा प्रथम याची ८७१ मधील संजनपत्रे इ. पुराव्यांनी रामगुप्त समुद्रगुप्तानंतर गुप्त साम्राज्याचा उत्तराधिकारी बनल्याचे पुरावे मिळतात.

देवी चंद्रगुप्तम् नुसार रामगुप्ताने शकांकडून पराभूत झाल्यानंतर आपली पत्नी ध्रुवदेवी शकराजाला देणे स्विकारले परंतु रामगुप्ताचा लहान भाऊ चंद्रगुप्त -II याने ध्रुवदेवीचे रूप घेऊन शकराजाला ठार मारले व त्यानंतर रामगुप्ताला ठार मारुण ध्रुवदेवीशी विवाह केला. व गुप्त साम्राज्याचा अधिपती बनला.

बहुतांश इतिहासकार रामगुप्त यास काल्पनिक पात्र मानतात.

रामगुप्त

राजा भोज द्वारा लिखित ‘शृंगाररूपकम्’ ऐतिहासिक नाटक देवी ‘चंद्रगुप्तम्’ बाणभट्ट द्वारा रचित ‘हर्षचरित’ राष्ट्रकूट राजा अमोघवर्मा प्रथम यांची ८७१ मधील संजन पत्रे. आदी ऐतिहासिक पुराव्यांच्या आधारे रामगुप्त हा समुद्रगुप्ताचा उत्तराधिकारी होता हे सिद्ध होते. देविचंद्रगुप्तनुसार रामगुप्ताने शकाद्वारे पराभूत झाल्यानंतर आपली पत्नी ध्रुवदेवी हीस शकराजाला देणे स्विकारले. परंतु रामगुप्ताचा लहान भाऊ चंद्रगुप्त दुसरा याने ध्रुवदेवीचा वेश घेऊन शक राजाचा वध केला व नंतर राम गुप्ताचा देखिल वध व करुण ध्रुवदेवीशी विवाह केला आणि गुप्त साम्राज्याचा अधिपती बनला यावरुण डॉ. आळतेकर यांच्या समुद्रगुप्ताचा

उत्तराधिकारी चंद्रगुप्त दुसरा नूसन रामगुप्त होता. या मतास पुष्टी मिळते. यावरून समुद्रगुप्त आणि चंद्रगुप्त दुसरा यांच्या मधील शासक रामगुप्त होता या मताला दुजोरा मिळतो.

साम्राज्य विस्तार:

प्राचीन भारताच्या इतिहासात समुद्रगुप्तानंतरचा महत्वाचा गुप्त सम्राट म्हणून दुसरा चंद्रगुप्त याचा उल्लेख केला जातो. चंद्रगुप्त, हा पित्याप्रमाणेच अतिशय पराक्रमी होता. त्याने आपल्या कार्यकाळात साम्राज्याच्या चारही दिशांना विजय प्राप्त केला होता. व गुप्त साम्राज्य अधिकच बळकट केले.

समुद्रगुप्त व सम्राज्ञी दत्तदेवी यांचा हा राजपुत्र होता. राजगुप्तानंतर चंद्रगुप्त दुसरा हा सम्राट झाला. त्याने केलेल्या पराक्रमांमुळे त्याला विक्रमादित्य, सिंह विक्रम व शकारी यानावाने ओळखले जाते.

दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचा साम्राज्यविस्तार :- सम्राट चंद्रगुप्त दुसरा याला समुद्रगुप्ताकडून राज्याचा वारसा मिळाला होता. इ.स. ३८० ते ४१४ या कालखंडात त्याने गुप्त साम्राज्याचा राज्यकारभार केला. चंद्रगुप्त दुसरा ज्यावेळी सम्राट झाला त्यावेळी त्याला विरोध करणारी अनेक राज्य होती. त्यातच समुद्रगुप्ताचा मृत्यु झाल्यानंतर रामगुप्ता हा राजा झाला. परंतु त्याच्या दुबळ्या धोरणांमुळे गुप्ताच्या शत्रुंनी पुन्हा कारवाया करण्यास सुरुवात केली. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या वेळी पश्चिमेकडील शकांची प्रबळ सत्ता होती. त्यामुळे शकांचा बंदोबस्त करणे चंद्रगुप्त दुसऱ्यासाठी आवश्यक होते. तर वायव्य भागामध्ये कुशाणांचे राज्य होते. कुशाण अधिकारी व गुप्त अधिकारी यांच्यात नेहमी संघर्ष होत असे. त्यावेळी वायव्येकडील कुशाणांचा बंदोबस्त करणे देखील आवश्यक होते. तर राजधानीच्या पूर्वेस समतर, कामरूप या राज्यांनी पुन्हा डोके वर काढले होते दक्षिणेतील असंतुष्ट राजांनी गुप्तांच्या विरुद्ध हालचाली करण्यास सुरुवात केली होती. या सर्व शत्रुंचा बंदोबस्त चंद्रगुप्त दुसऱ्याने केलाच पण आपले राज्यही बळकट केले. चंद्रगुप्त दुसरा याने सत्ताधीश झाल्यानंतर प्रथम पश्चिमेकडील शकांच्या विरोधात मोहिम काढली.

पश्चिमेकडील शकांचा बंदोबस्त :- समुद्रगुप्ताच्या काळातच माळवा, सौराष्ट्र व गुजरात मध्ये शक सत्ताधीशांनी आपले वर्चस्व निर्माण केले होते. या शकांच्यापैकी माळव्याचा शक राजा रुद्रसिंह तिसरा हा अतिशय सामर्थ्यशील शासक होता. हा स्वतःला महाक्षत्रय मानत असे. याने समुद्रगुप्ताच्या मृत्युनंतर गुप्त राज्यांचा काही भाग जिंकला म्हणून चंद्रगुप्ताने त्यांचावर स्वारी केली. सम्राट चंद्रगुप्त दुसरा व शक सत्ताधीश यांच्यामध्ये १२ वर्षे युद्ध चालले. शेवटी चंद्रगुप्त दुसरा याने पश्चिमेकडील शकांचा पूर्ण पराभव केला व ३०० वर्षांपासून भारताच्या पश्चिमभागात असणारी शकांची सत्ता नष्ट झाली. म्हणूनच त्याला शकारी असे म्हणतात. शक सत्तेचा नाश केल्यानंतर माळवा, गुजरात आणि सौराष्ट्र हा समृद्ध प्रदेश त्याने आपल्या साम्राज्यात विलीन करून घेतला. म्हणजेच शकांचा पराभव झाल्यानंतर संपूर्ण पश्चिम किनारा गुप्तांच्या नियंत्रणाखाली आला.

वायव्य भारतातील आक्रमण :- दुसरा चंद्रगुप्त याने पश्चिमेकडील शकांचा बंदोबस्त केल्यानंतर वायव्य भारताकडे लक्ष केंद्रित केले. वायव्य सरहद्द प्रदेशात कुशाणांचे राज्य होते. या कुशाणांच्या राज्य गांधार पर्यंत पसरले होते. आणि गुप्त राज्याच्या सीमा देखील वायव्य सरहद्दीपर्यंत पसरल्या होत्या. त्यामुळे सहाजिकच गुप्त अधिकारी व कुशाण अधिकारी यांच्यामध्ये नेहमीच संघर्ष होत असे. या संघर्षाचा शेवट करण्यासाठी दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने वायव्य

भारतावर स्वारी केली. सम्राट चंद्रगुप्त दुसरा यांच्या वायव्य भारतातील आक्रमणाची माहिती “मेहरौली” येथील स्तंभलेखा वरून मिळते. या मोहिमेमध्ये दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने सप्तसिंधुच्या नद्या ओलांडून आपल्या शत्रूंचा नाश केला व वायव्य भारतातील कुशाणांचे राज्य नष्ट करून तेथे आपली सत्ता प्रस्थापित केली.

पूर्वेकडील साम्राज्य विस्तार :- दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने पश्चिम आणि वायव्येकडील शत्रूंचा बंदोबस्त केल्यानंतर पूर्व भारताकडे लक्ष वळविले. त्याच्या पूर्व मोहिमेची माहिती दिल्ली येथील स्तंभावरून मिळते. सम्राट समुद्रगुप्ताच्या काळ पूर्व भारतातील राज्यांनी गुप्ताचे मांडलिकत्व स्विकारले होते. परंतु समुद्रगुप्ताच्या मृत्युनंतर गुप्त राज्यांमध्ये जी गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली त्याचा फायदा पूर्वेकडील राज्यांनी घेतला व गुप्तांच्या विरुद्ध हालचाली करण्यास सुरुवात केली होती. तेव्हा दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने पश्चिमेकडील शकांचा बंदोबस्त केल्यानंतर पूर्वेकडे आपले लक्ष वळविले. समतर, कामरूप (आसाम) दावक या राज्यांनी एकत्र येऊन चंद्रगुप्ताच्या विरुद्ध एक संघ निर्माण केला होता. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने या संघावर आक्रमण करून त्यांचा पराभव केला. या मोहिमे दरम्यान दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचा नागवंशीय राज्यांशी संबंध आला. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने नागवंशीय राज्यांशी वैवाहिक संबंध निर्माण केले. नागराज कन्या कुबेरनागा हिच्याशी दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने विवाह करून नागवंशाय राजा बरोबर वैवाहिक संबंध जोडले. याच नागराज कन्येपासून दुसऱ्या चंद्रगुप्ताला प्रभावती गुप्त नावाची राजकन्या झाली चंद्रगुप्त दुसरा यांनी या प्रभावती गुप्ताचा विवाह दक्षिणेतील वाकाटक राजा रुद्रसेन याच्याशी लाऊन दिला. परिणामी दक्षिणेतील प्रभावी वाकाटकाशी दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने वैवाहिक संबंध जोडले आणि या वाकाटाकामार्फत दक्षिणेतील आपल्या विरोधकांवर नियंत्रण प्रस्थापित केले.

दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचे दक्षिणधोरण :- सम्राट समुद्र गुप्ताने आपल्या कारकिर्दीत दक्षिण दिग्विजय प्राप्त केला होता. त्याने दक्षिणेतील १२ राज्यांचा पराभव करून, हिंदीमहासागरापर्यंत आपले राज्य निर्माण केले. समुद्रगुप्ताच्या मृत्युनंतर दक्षिणेतील मांडलिक राज्यांनी पुन्हा डोके वर काढले, आणि ते स्वतंत्रपणे वागत होते. समुद्रगुप्ताने दक्षिण मोहिमेतील १२ पराभूत राजांचे राज्य खालसा न करता त्यांना आपले मांडलिकत्व स्विकारावे लावले. त्यामुळे त्याने या राज्यांवर नियंत्रणाचा असा कोणताच मार्ग अनुसरला नव्हता. परंतु दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने उत्तरेकडील शत्रूंचा बंदोबस्त केल्यानंतर दक्षिण मोहिम काढली यावेळी दक्षिणेमध्ये वाकाटकांची सत्ता प्रभावी होती. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने दक्षिणेतील वाकाटकांशी आपले वैवाहिक संबंध निर्माण केले. आपली राज्यकन्या प्रभावतीगुप्ता ही वाकाटक घराण्यात दिली आणि वाकाटाकामार्फत दक्षिणेतील राज्यांवर नियंत्रण निर्माण केले. त्यामुळे दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचे हे दक्षिणेतील धोरण अतिशय यशस्वी ठरले.

सम्राट समुद्रगुप्ताच्या मृत्युनंतर दुसरा चंद्रगुप्त हा सम्राट झाला. त्याने दक्षिणेतील आणि उत्तरेतील आपल्या शत्रूंचा बंदोबस्त केला. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या कारकिर्दीत गुप्तांचे राजे अतिशय सामर्थ्यशाली व शक्तीशाली बनले.

३.५ चंद्रगुप्ताची योग्यता

प्राचीन भारतीय इतिहासातील गुप्तकाळातील एक महान सत्ताधीश म्हणून दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचा उल्लेख केला जातो. समुद्रगुप्ताप्रमाणेच विविध क्षेत्रात चौफेर कर्तृत्व गाजवणारा दुसरा गुप्त सम्राट म्हणून दुसऱ्या चंद्रगुप्ताकडे पाहिले जाते. चंद्रगुप्ताने बालपणापासून समुद्रगुप्ताचे धोरण बारकाईने पाहिले होते त्यामुळे समुद्रगुप्त आणि चंद्रगुप्ता यांच्या धोरणामध्ये नाममात्र फरक

जाणवतो. चंद्रगुप्ताच्या ठिकाणी महान योद्धा, कुशल प्रशासक, थोर राजनितीज्ञ, विद्वानांचा आश्रयदाता व कलागुणांचा चाहता आणि प्रजेवर प्रेम करणारा राजा असे अनेक गुण दिसून येतात. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताची योग्यता ठरवित असताना खालील बाबींचा विचार करावा लागतो.

१) महान योद्धा :- दुसरा चंद्रगुप्त हा समुद्रगुप्ताप्रमाणे महान योद्धा होता. तो अखंड विजयी राजा होता. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने आपल्या कारकिर्दीत अनेक विजय मिळवून आपल्या पित्याचा वारस टिकवून ठेवला होता. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने आपल्या कारकिर्दीत प्रथम शकांचा बंदोबस्त केला व पश्चिम भारतातील शकांची ३० वर्षांची सत्ता नष्ट केली. नंतर त्याने वायव्य भारतातील परकीय सत्तांचा बंदोबस्त केला. परकीयांचे आक्रमण होणार नाही याची काळजी घेतली. तसेच पूर्वेकडील छोट्या राज्यांचा पराभव करून त्याने आपली सीमा बंगालच्या समुद्रापर्यंत विस्तारित केली. तर दक्षिणेकडील वाकाटकांशी वैवाहीक संबंध जोडून दक्षिण प्रांताचा बंदोबस्त करून आपली महानता सिध्द केली. दुसऱ्या समुद्रगुप्ताने ज्या मोहिमा काढल्या प्रत्येक मोहिमेत यश मिळवले. याच वरून तो एक महान योद्धा होता हे सिध्द होते.

२) कुशल प्रशासक :- दुसरा चंद्रगुप्त हा कुशल प्रशासक होता. उत्कृष्ट राज्यकारभार कसा चालवावा याचा वारसा त्याला आपल्या पित्याकडून मिळाला होता. दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने आपल्या राज्यामध्ये उत्कृष्ट शासन व्यवस्था निर्माण केली. प्रजेच्या अडीअडचणींना सोडविण्यासाठी अधिकाऱ्यांची श्रेणी निर्माण केली. त्याने प्रजेचे हित पाहण्याचेच कार्य केले. न्यायदानाच्या बाबतीत तो अतिशय काटेकोर होता. एक प्रजा दक्ष राजा म्हणून दुसरा चंद्रगुप्त राजा प्रसिध्द आहे.

३) कुशल राजनितीतज्ञ :- दुसरा चंद्रगुप्त हा महान योद्धा व कुशल प्रशासक होता. पण तो थोर राजतज्ञ होता. त्याने तलवारीच्या जोडीबरोबरच कौटील्याच्या राजनितीच्या उत्तम वापर केला. त्यानुसार त्याने एकतर शत्रूंचा नाश केला किंवा त्याने आपले मित्र बनविले. शत्रूंचा नाश करत असताना साम, दाम, दंड, भेद या नितीचा वापर केला. तसेच प्रबळ शत्रूंना वंश करून घेण्यासाठी त्याने विवाह संबंधांचा अवलंब केला. त्यानुसार नागवंशीय राजकन्या कुबेर नागा हिच्याशी विवाह केला व दक्षिणेतील वाकाटकांशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी . आपली मुलगी प्रभावती हिचा विवाह वाकाटक राजा दुसरा रुद्रसेन यांच्याशी लावून दिला यावरून दुसरा चंद्रगुप्त हा कुशल राजनिती तज्ञ होता हे सिध्द झाले.

४) कला गुणांचा आश्रयदाता :- दुसरा चंद्रगुप्त हा कलागुणांचा आश्रयदाता असून त्याने आपल्या राज्यात विद्या व कला यांना आश्रय दिला होता. त्यांच्या दरबारामध्ये कालीदास (कवी व नाटककार), धन्वंतरी (वैद्यक), वराह मिहीर (भुगोलतज्ञ), वररुची (व्याकरणकार), वेतालभट्ट (जादुगार), शंकू (शिल्पकार), क्षपणक (ज्योतिषी), ही कला संपन्न माणसे त्याच्या दरबारात होती. म्हणजे दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने आपल्या घराण्याच्या परंपरानुसार विद्या व कला यांना आश्रय दिला होता.

५) धर्म सहिष्णू राजा :- दुसरा चंद्रगुप्ताच्या धार्मिक धोरणाची माहिती अनेक नाण्यांवरून मिळते. त्याचे धार्मिक धोरण सहिष्णु होते, तो वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता होता. त्याच्या काही नाण्यावर महाराजाधिराज व परमभागवत ही बिरुदे त्याने लावली होती. यावरून तो वैष्णवपंती होता हे स्पष्ट होते. त्याच बरोबर दुसरा चंद्रगुप्त हा परमधर्मीय सहिष्णु असल्यामुळे त्याने जैन आणि बौद्ध धर्मीयांना व आदराने वागवले. यावरून चंद्रगुप्त हा धर्म सहिष्णु राजा होता हे सिध्द झाले.

अशा प्रकारे चंद्रगुप्त हा गुप्त काळातील एक कर्तबगार व पराक्रमी राजा होता. एकंदरीत चंद्रगुप्ता दुसरा हा पराक्रमी, मुत्सद्दी, न्यायप्रिय, ललित कलांचा आश्रयदाता व प्रजेवर प्रेम करणारा राजा होता.

आपली प्रगती तपासा –

१. दुसरा चंद्रगुप्ताचा साम्राज्य विस्तार स्पष्ट करा.

३.६ पहिला कुमार गुप्त (इ.स. ४१४ - ४५५)

कुमारगुप्त पहिला हा चंद्रगुप्त दुसरा याचा पुत्र होय. इ.स. ४१४-४५५ या ४० वर्षांच्या काळात तो गुप्ताच्या गादीवर होता. कुमारगुप्ताने अश्वमेध यज्ञ केला होता. व त्या प्रसंगी त्याने नाणी काढली होती. या नाण्यांवर अश्वमेध महो, जयती देवम् कुमार' हे शब्द कोरले होते. दुसरा चंद्रगुप्त याला ध्रुवदेवी पासून झालेला पुत्र म्हणजे कुमारगुप्त होय. त्याच्या काळात गुप्त साम्राज्यात शांतता, सुव्यवस्था व समृद्धी होती. परंतु त्याची शेवटची वर्षे मात्र सुखात गेली नाहीत. कारण मध्यभारतात नर्मदा नदीच्या काठावरील पुष्यमित्र नामक जमातीने गुप्तविरुद्ध बंड केले. ते बंड मोडण्यासाठी कुमार गुप्ताने आपला पुत्र स्कंदगुप्त यास लष्करी मोहिमेवर पाठवले. स्कंदगुप्ताला हे बंड मोडून काढण्यासाठी बिकट संकटांना तोंड द्यावे लागले. तरी ते नेस्तानाबूत करण्यात शेवटी यश आले. कुमार गुप्ताच्या कारकीर्दीच्या शेवटी हूण या परकियांची आक्रमणे सुरु झाली. या आक्रमणाच्या प्रतिकारही युवराज स्कंदगुप्ताने केला होता. हुणांची आक्रमणे सुरु असताना कुमार गुप्त मृत्यु पावला. त्याने गुप्तांचे साम्राज्य ४० वर्ष सांभाळले व गुप्तांचा दरारा टिकवला ही त्याची मोठी कामगिरी होय. तो धर्म सहिष्णू होता.

३.७ स्कंदगुप्त व त्याचे वारस

स्कंदगुप्ताने वडिलांच्या हयातीतच पुष्यमित्राचे व हुणांचे आक्रमण थोपवून धरल्याने स्कंदगुप्त हा योद्धा व पराक्रमी राजा आहे हे अगदी प्रारंभीच सिद्ध झाले होते. इ.स. ४५५ ते ४६७ या १२ वर्षांच्या काळात तो सत्तेवर होता. त्याने हुणांच्या आक्रमणाचा यशस्वीरित्या प्रतिकार केला. स्कंदगुप्ताने सोण्याची नाणी काढली नाहीत. यावरून हुणांशी लढण्यात गुप्तांची खूप शक्ति खर्च झाली, त्याच्या तिजोरीवर ताण पडला असा अर्थ इतिहासकार काढतात. स्कंदगुप्ताने हुणांचा पराभव करून जे यश मिळविले. त्यामुळे तो स्वतःला विक्रमादित्य हे बिरुद लावत असे. गुप्तांचा राज्यपाल असतानाच त्याने सुदर्शन तलावाची दुरुस्ती केली होती. त्याने काशीजवळ भित्तारी येथे एक विष्णू मंदिर उभारले व आपला किर्ती लेख कोरून ठेवला. परंतु स्कंदगुप्ताच्या राजवटीपासून गुप्त साम्राज्याच्या न्हासाची प्रक्रिया सुरु झाली होती. त्याच्यानंतर विक्रम पुरुगुप्त, नृसिंहगुप्त, बलादित्य, कुमार गुप्त दुसरा, बुधगुप्त, कृष्ण गुप्त, देवश्री हर्ष गुप्त, जीवीत गुप्त, कुमार गुप्त तिसरा, वगैरे गुप्तांचे राजे झाले त्या प्रत्येकाची कारकिर्द अल्प होती व अयशस्वी होती. गुप्तांच्या साम्राज्याच्या प्रचंड डोलारा सांभाळण्यास नंतरचे राजे असमर्थ ठरले. काठेवाडमध्ये मैद्रक, कनोजला गोखरी व स्थानेश्वराला वर्धण अशी घराणी उदयास आली. त्यांनी गुप्तांच्या प्रदेशावर हल्ले केले. वाकाटकांनीही गुप्तांच्या प्रदेशावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. बंगालमध्ये वैन्यगुप्त व बुंदेलखंडात भानुगुप्त यांनी स्वतंत्रपणे कारभार करण्यास प्रारंभ

केला. इ.स. ५५० मध्ये गुप्त सत्तेचा अस्त झाला. पुढे १२ व्या शतकापर्यंत गुप्त घराण्याचे संदर्भ येत असले तरी त्यांचे राज्य नाममात्र व छोटे होते.

‘गुप्त कालखंड’

३.८ सारांश

श्री. गुप्त हा गुप्त घराण्यातील पहिला राजा गुप्त घराण्याचा साम्राज्याचा खरा विस्तार घटोत्कच गुप्ताच्या काळात झाला. गुप्त साम्राज्याचा विस्तार शिखरावर पोहचला तो समुद्रगुप्ताच्या काळात, याचकाळात साहित्य शास्त्र, कला इत्यादी क्षेत्रात प्रगती झाली. महाराजाधिराज हा गुप्त साम्राज्यातील सम्राट त्याने गुप्त राज्याचे साम्राज्यात रूपांतर केले. समुद्रगुप्त हा दिग्विजयी सम्राट होता. तो खूप पराक्रमी होता. त्यांचा उल्लेख भारतीय नेपोलियन म्हणून केला जातो. समुद्रगुप्ताने सर्व प्रदेश आपल्या प्रत्यक्ष वर्चस्वाखाली न आणता त्यांना मांडलिक बनवले. सम्राट चंद्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा रामगुप्त सत्तेवर आला परंतु त्याची करकिर्दी अल्पायुषी ठरली. त्यानंतर आलेल्या दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने गुप्त सत्तेचा विस्तार घडवून आणला व गुप्ताच्या प्रशासनाची योग्य घडी बसविली. त्यानंतर कुमार गुप्त - I स्कंदगुप्तापर्यंतच्या शासकांनी चोख पद्धतीने गुप्ताचे शासन सांभाळले. मात्र स्कंदगुप्तानंतर गादीवर आलेल्या दुबळ्या शासकामुळे स्थानिक सत्ता प्रभावी झाल्या व गुप्त साम्राज्याचा न्हास घडून आला.

३.९ प्रश्न

१. राज्यकर्ता या नात्याने समुद्र गुप्ताचे मूल्यमापन करा.
२. समुद्र गुप्ताच्या कामगिरीचे वर्णन करा.
३. दुसरा चंद्रगुप्त (विक्रमादित्य) यांच्या कामगिरीचा आढावा घ्या.

३.१० संदर्भ

- १) डॉ. जे. एल. मेहता, डॉ. सरिता मेहता, प्राचीन भारताचा समग्र इतिहास.
- २) डॉ. देगलुरकर, ढवळीकर, प्राचीन भारताचा इतिहास.
- ३) डॉ. व्ही. डी. महाजन, प्राचीन भारत का इतिहास और संस्कृती.

गुप्त प्रशासन व सुवर्ण युग

घटक रचना:

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ गुप्तकाळातील प्रशासन व्यवस्था
- ४.३ गुप्तकाळातील सामाजिक जीवन
- ४.४ गुप्तकाळातील आर्थिक जीवन
- ४.५ गुप्तकाळातील धार्मिक जीवन
- ४.६ गुप्तकालीन सांस्कृतिक जीवन
- ४.७ गुप्तकाळातील शास्त्रे व शास्त्र
- ४.८ स्थापत्य कला व शिल्पकला
- ४.९ गुप्त साम्राज्याच्या न्हासाची कारणे
- ४.१० सारांश
- ४.११ प्रश्न
- ४.१२ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- गुप्त प्रशासन व्यवस्थेची माहिती समजून घेणे.
- गुप्त कालखंडातील सुवर्ण युगाचा अभ्यास करणे.
- गुप्त साम्राज्याच्या न्हासाची कारणे अभ्यासणे.

४.१ प्रस्तावना

प्राचीन भारतीय इतिहासामधील गुप्त कालखंड अतिशय महत्वाचा आहे. या काळाला भारतीय इतिहासामध्ये सुवर्ण युग म्हणून ओळखले जाते. गुप्त राज्यांनी आपल्या कार्यकाळात उत्तर भारतातील राजकीय अस्थिरता नष्ट करून राजकीय क्षेत्रात स्थैर्य निर्माण केले. गुप्तकाळामध्ये राजकीय स्थैर्याबरोबरच सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातही बदल घडवून आणला. भारतीय जीवनाचा चेहरा, मोहराच त्यांनी बदलून टाकला त्याचबरोबर विद्वान कलाकार यांना आश्रय मिळाल्यामुळे कला, वाङ्मय, स्थापत्य क्षेत्रात प्रगती घडून आली. म्हणूनच गुप्तकाळास सुवर्ण युग म्हटले जाते. गुप्तकाळातील सर्वांगीण विकासाची माहिती पुढील प्रमाणे घेता येईल.

मौर्य काळातील सत्ताधीशा प्रमाणेच प्राचीन भारतामध्ये गुप्तराजांनी प्रचंड साम्राज्य विस्तार घडवून आणला आणि या विशाल साम्राज्याच्या प्रशासनासाठी मौर्यांच्या पेक्षाही लोकाभिमुख शासन व्यवस्था निर्माण केली ती पुढीलप्रमाणे -

गुप्त प्रशासन व सुवर्ण युग

४.२ गुप्त काळातील प्रशासन व्यवस्था

१) **केंद्रीय शासन व्यवस्था :-** गुप्तकाळामध्ये साम्राज्याचा प्रमुख हा राजा असे, परंतु या विशाल साम्राज्याचा राज्यकारभार चालविणे एकट्या राजाला अशक्य होते. त्यामुळे राजाला प्रशासन ते मदत करण्यासाठी मंत्रिमंडळ असे. तसेच इतर अधिकाऱ्यांच्याही नेमणुका केल्या जात असत गुप्तकाळातील राजे अनियंत्रित असले तरी त्यांनी लोकभिमुख असाच राज्यकारभार केला.

२) **मंत्री परिषद :-** राजाला प्रशासनामध्ये सहकार्य करण्यासाठी मंत्रिपरिषदेची नियुक्ती केली जात असे. या मंत्रिपरिषदेमध्ये विविध खात्याचा व मंत्र्यांचा समावेश केला जात असे. या मंत्री परिषदेच्या प्रमुखाला प्रधानमंत्री असे म्हणत असत. तर इतर मंत्र्यांना अमात्य असे म्हंटले जाई. मंत्रिपरिषदेमधील मंत्र्यांची नियुक्ती वंश परंपरांगत असली तरी एखाद्या मंत्र्याला बडतर्फ करण्याचा अधिकार राजाला होता. प्रशासनात राजाला सहकार्य करणे, ध्येय धोरण ठरविणे, सल्ला देणे व ठरवलेल्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे ही कामे या मंत्रिपरिषदेला करावी लागत असत.

३) **लष्करी व्यवस्था :-** गुप्तराजांनी आपल्या काळात विशाल साम्राज्य उभे केले होते. त्यामुळे गुप्तकाळात लष्कर प्रभावी असल्याचे दिसते. लष्करामध्ये पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ आणि आरमार असे विभाग होते. या लष्काराचा प्रमुख सेनापती असे गुप्तकाळातील हे अतिशय महत्वाचे खाते होते.

४) **न्याय व्यवस्था :-** गुप्तकाळामध्ये न्यायव्यवस्थेचा प्रमुख राजा असला तरी राजा सर्वच गुन्ह्यांचा निकाल देऊ शकत नसे त्यामुळे न्यायदानासाठी न्यायालये असत त्यावर न्यायाधीशाची नेमणुक केली जात असे. आणि त्याच्या मार्फत सर्वसामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जात होता. गुप्त हेर व्यवस्था या व्यतिरीक्त प्रशासनामध्ये हेर खाते अतिशय महत्वाचे होते. गुप्तकाळामध्ये प्रचंड विस्तारलेले जे साम्राज्य होते. त्या साम्राज्यातून अंतर्गत व बाह्य हालचालीचे माहिती गुप्तहेरांना मिळवावी लागत असे, त्यामुळे गुप्त साम्राज्यामध्ये हेर खाते अतिशय महत्वाचे असे.

५) **प्रांतिक प्रशासन व्यवस्था :-** गुप्त राजांनी भारतामध्ये विशाल साम्राज्य निर्माण केले राज्य कारभाराच्या सोयीच्या दृष्टिने साम्राज्याची विभागणी निरनिराळ्या प्रांतात करण्यात आली होती. या प्रांतांच्या प्रमुखास राज्यपाल असे म्हंटले जाते. प्रांतांचा राज्यकारभार व्यवस्थित चालवणे आणि केंद्रीय प्रशासनाला सहाकार्य करणे ही राजपालाची जबाबदारी होती. प्रशासनाच्या सोयीच्या दृष्टिने प्रांतीयप्रशासनाची विभागणी पुढील प्रमाणे करण्यात आली होती.

१) **जिल्हा प्रशासन (भुक्ती प्रशासन) :-** प्रांतांचे अनेक भुक्तीमध्ये म्हणजेच जिल्ह्यामध्ये विभागणी केली जात असे. या भुक्तीचा कारभार राजाने नेमलेल्या उपरिक्त नावाचा अधिकारी पाहत असे. याउपेरिकाला म्हणजेच जिल्ह्याचा कारभार पाहणाऱ्याला मदत करण्यासाठी अनेक अधिकारी असत आणि त्याच्या मदतीने जिल्हा प्रशासन चालत असे.

२) तालुका प्रशासन :- गुप्तकाळामध्ये भुक्तीची विभागणी म्हणजेच जिल्ह्याची विभागणी अनेक तालुक्यांमध्ये केलेली असे. या तालुक्यालाच विषय असे म्हंटले जात असे. आणि या विषयाचा जो प्रमुख असे त्या अधिकाऱ्याला विषपती असे म्हणत असत. तालुका प्रशासन चालविण्याची जबाबदारी या विषपतीवर असे.

३) ग्राम व्यवस्था :- गुप्तकाळातील प्रशासन व्यवस्थेमधील शेवटचा महत्वाचा घटक म्हणजे ग्राम प्रशासन व्यवस्था होय. ग्राम प्रशासन चालविण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीकडे असे गावचा जो प्रमुख असे त्याला ग्रामीक असे म्हंटले जाते. आणि या ग्रामिकाला ग्रामपंचायतीच्या मदतीने गावाचा कारभार पाहावा लागत असे.

४) नगर प्रशासन :- गुप्त काळामध्ये साम्राज्यामधील मोठी शहरे आणि नगरे यांचा कारभार पाहण्यासाठी स्वतंत्र नगर पालिका असत. या नगर पालिकेच्या प्रमुखांना नगर रक्षक असे म्हंटले जाते. गुप्त काळामध्ये पाटलीपुत्र, अयोध्या, उज्जैन अशा मोठ्या शहरांमध्ये नगर पालिका अस्तित्वात होत्या.

गुप्त काळातील राजांनी विशाल साम्राज्य तर उभे केलेच आणि त्या साम्राज्यामध्ये उत्कृष्ट शासन व्यवस्था निर्माण करून जनकल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळेच गुप्तकाळातील प्रशासन व्यवस्था अतिशय महत्वाची आहे.

५.३ गुप्त काळातील सामाजिक जीवन

गुप्तकाळातील सामाजिक जीवन किंवा स्थिती कशा प्रकारची होती. त्याची माहिती अनेक ग्रंथांमधून मिळते. गुप्त काळातील समाज व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे

१) चार्तुवर्ण पद्धती :- गुप्त कालीन समाजाचे पहिले महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे चार्तुवर्ण पद्धती होय. समाजामध्ये चार वर्ण होते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र हे चार वर्ण होते. आर्य काळापासून या चार वर्णांसाठी जी कामे सांगितली असत तीच कामे गुप्तकाळात त्या त्या वर्णांकडून करून घेतली जात असत. गुप्तकाळामध्ये समाजावर ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व होते. समाजात अनेक जाती निर्माण झाल्या असल्या तरी ब्राह्मण वर्गाला विशेष हक्क आणि अधिकार होते. क्षत्रियांकडे राज्याची आणि संरक्षणाची जबाबदारी असे, वैश्य वर्गाकडे व्यापार उदीम होता. तर अस्पृश्य वर्गाची स्थिती अतिशय वाईट होती.

२) दास :- हे गुप्त कालीन समाजाचे दुसरे महत्वाचे वैशिष्ट्य होय. समाजामध्ये दास पद्धती अस्तित्वात होती. समाजामध्ये आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे अनेक लोक श्रीमंत लोकांच्या घरी दास म्हणून राहत असत. या दासावर त्याच्या मालकाचे पूर्ण वर्चस्व असे. दास झालेल्या व्यक्तीबरोबर लग्न करण्यास स्वतंत्र स्त्रीला परवानगी असे.

३) विवाह संस्था :- गुप्त कालीन समाजाचे तिसरे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे विवाह संस्था होय. समाजामध्ये वैदिक काळामध्ये जी विवाह संस्था होती तीच थोड्याफार फरकाने गुप्त कालीन समाजामध्ये अस्तित्वात होती. आई-वडील, मुला-मुलींची लग्न ठरवत असत. गुप्त कालखंडात वैदिक धर्म परंपरेचा प्रभाव अधिक असल्यामुळे समाजात वैदिक कालखंडातील विवाह पद्धतीनुसार ८ विवाह प्रकार प्रचलीत होते. अंतर जातीय विवाहांना नाममात्र मान्यता होती. तत्कालीन कालखंडात सती प्रथा अस्तित्वात होती. याचा पुराव इ. ५१० मधील एरण

शिलालेखात मिळतो. या अशिलालेखानुसार गुप्त सेनानी गोपराज यांची पत्नी त्याच्या मृत्यूनंतर सतीगेल्याचा पुराव मिळतो. पाराशर आणि नारद स्मृती मध्ये विधवा विवाहाचा आला होत.

गुप्त प्रशासन व सुवर्ण युग

४) स्त्रियांची स्थिती :- गुप्त कालीन समाजाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे समाजामध्ये स्त्रीयांना वैशिष्टपूर्ण स्थान होते. गुप्त राजे स्वतः सहिष्णु वृत्तीचे असल्यामुळे त्याचा प्रभाव स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावर झालेला दिसून येतो. धार्मिक किंवा इतर महत्वाच्या कार्य प्रसंगी पत्नी आपल्या पती बरोबर भाग घेत असे. समाजामध्ये बालविवाहाची पध्दत अस्तित्वात होती. कुटुंबामध्ये स्त्रियांना पतीच्या बरोबरीने महत्वाचे स्थान होते. पतीव्रता हा स्त्रीयांचा मुख्य गुण मानला जात होता. स्त्रीने कोणत्याही परिस्थितीत आपला पती त्याग करू नये अशी प्रथा होती. स्त्रीयांवर नैतिक बंधने होती. समाजामध्ये बालविवाहाची पध्दत असल्यामुळे बालविवाहा ताच्या परिस्थिती अतिशय वाईट होती. समाजामध्ये सतीची प्रथा अस्तित्वात होती. विधवा विवाहास मान्य नसली तरी काही विवाह झाल्याचे दिसून येते. एकंदरीत गुप्त कालीन समाजामध्ये स्त्रीयांचा दर्जा चांगला होता.

गुप्तकालीन लोकांचे राहणीमान उच्च दर्जाचे होते. लोकांची आर्थिक स्थिती चांगली असल्यामुळे लोक चैनीच्या वस्तु वापरत असत. हत्ती, घोडा पालख्या यांचा वापर होत असे. श्रीमंत लोक किंवा वरच्या दर्जाचे लोक यांच्या घरामध्ये मोठी प्रासादयुक्त असत. त्यामध्ये खुर्च्या, कोच, लोड, तक्के ठेवलेले असत. सौंदर्य प्रसाधनाच्या साधनांचा वापर होत असे. लोक रेशमी आणि सुतीचे कापड वापरत असत. स्त्रीया आणि पुरुष दोघांनाही दागिन्यांची आवड होती. सोन्या चांदीच्या अलंकार वापरले जात असत. गुप्त काळामध्ये वेशभुषा वैशिष्ट्यपूर्ण अशी होती. लोकांचा नटण्याकडे कल होता. सुगंधी तेल वापरला अशा अनेक सौंदर्य प्रसाधनाचा वापर केला जात असे. म्हणजेच गुप्त काळातील सामाजिक जीवन सुखी, समाधानी आणि समृद्ध होते. समाजामध्ये शाकाहार आणि मासाहार प्रचलित होता. ब्राह्मण सोडून इतर वर्गातील लोक मांसाहार व मद्यपान करत असत. भोजनामध्ये तांदुळ, गहू, डाळी, दुध, तुप, साखर इत्यादीचा वापर होत असे. एकंदरीत गुप्तकाळातील सामाजिक जीवन वरील स्वरूपाचे होते.

४.४ गुप्तकाळातील आर्थिक जीवन (परिस्थिती)

गुप्तकालीन आर्थिक जीवन सुखी आणि समृद्ध होते. शेती आणि पशुपालन हे मुख्य व्यवसाय असले तरी अनेक लहान मोठे उद्योग धंदे या काळात विकसित झाले होते. शेती विकासासाठी गुप्तराजाने पाटबंधारे, कालवे इ. सोयी करून शेती मालाचे उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न केला. रेशीम, सुतीकापड, मलमल इ. प्रकारचे कापड तयार होत असे. म्हणजेच गुप्त काळात कापड उद्योगाचा मोठा व्यवसाय होता. गुप्त काळात अर्तगत आणि परदेशाबरोबरील व्यापारात मोठी प्रगती झाली होती. पाटलीपुत्र, तक्षशिला, पैठण या प्रसिद्ध बाजारपेठा म्हणून ओळखल्या जात. एकंदरीत गुप्तकाळातील आर्थिक जीवन प्रगतशील आणि वैभव संपन्न होते.

प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये गुप्तकाळात राजकीय स्थैर्य निर्माण झाल्यामुळे लोकाभिमुख प्रशासनव्यवस्था निर्माण झाली. परकीय आक्रमणापासून देश सुरक्षित झाला. धार्मिक क्षेत्रामध्ये उन्नती झाली. साहित्य, संगीत, स्थापत्य, शिल्पकला, मुर्तीकला या वेगवेगळ्या क्षेत्रात भारताने विकासाचा परमोच्च बिंदु गाठला. तर आर्थिक बाबतीत सर्व सामान्य माणूस सुखी आणि समाधानी होता. म्हणून गुप्तकाळाला प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये सुवर्ण युगाचा काळ मानला जातो.

४.५ गुप्तकाळातील धार्मिक जीवन

१) **वैदिक धर्माला उत्तेजन :-** गुप्तकालखंडात वैदिक धर्माचा फार मोठा विकास झाला. गुप्त राजांनी जुन्या यज्ञपरंपरेला उजाळा देण्याचा प्रयत्न केला. विविध प्रकारचे वैदिक यज्ञ या काळात झाल्याचे उल्लेख आलेख व दानपत्रातून मिळतात. अश्वमेध यज्ञाचे पुनरुज्जीवन गुप्त सम्राटांनी केले. गुप्तकाळात लोकांच्या मनात पंचमहायज्ञ व वैदिक धर्माबद्दल आदर निर्माण झाला होता

२) **वैष्णव पंथ :-** गुप्तकाळात हिंदु धर्म हा प्रामुख्याने वैष्णव, शैव, अशा विविध पंथात विभागला गेला होता. विष्णुची उपासना करणाऱ्यांना वैष्णवपंथीय म्हंटले जाऊ लागले. विष्णुचे अनेक अवतार समजण्यात येऊन पुढे ही संख्या १० पर्यंत गेली. मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, रामकृष्ण, बुद्ध आणि कल्की हे विष्णूचे १० अवतार समजण्यात येतात. त्यापैकी कल्की हा अवतार अजून व्हावयाचा आहे. गुप्त सम्राट हे वैष्णव धर्माचे अनुयायी होते.

३) **शैव पंथ :-** शिव हा संहारकरता, मोक्षदाता असे समजून त्याची पूजा करणाऱ्यांचा प्रारंभ शैव पंथाच्या रूपाने गुप्तकाळात उदयास आला. नंदी हे शिवाचे वाहन आहे म्हणून त्याची पुजा व पार्वती ही शिवची पत्नी आहे म्हणून तीचीही पूजा करण्यात येऊ लागली. गुप्तांचे काही मंत्री, सेनानायक व उच्च पदाधिकारी हे शैवपंथीय होते. अलाहाबाद शिलालेखाचा लेखक हरिषेण हा शैवपंथीय होता. गुप्तांच्या काळात शिवाची अनेक मंदिरे बांधली गेली.

५.६ गुप्तकालीन सांस्कृतिक जीवन

वाङ्मय / साहित्यिक :- प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये गुप्त काळाला सुवर्ण युगाचा काळ मानले जाते. गुप्त काळामध्ये वाङ्मय किंवा साहित्यामध्ये प्रचंड विकास घडून आला. साहित्य क्षेत्राच्या विकासाबाबत गुप्त काळ निश्चितच सुवर्ण युगाचा काळ होता. गुप्तकाळामध्ये अनेक साहित्यिक निर्माण झाले. त्यांनी श्रेष्ठ दर्जाच्या साहित्यिकृती निर्माण केल्या.

१) **काव्य व नाटक :-** गुप्त काळाला संस्कृत वाङ्मयाच्या दृष्टिने सुवर्ण युग मानले जाते. गुप्त काळामध्ये संस्कृत भाषेचा विकास घडून आला. या काळात श्रेष्ठ दर्जाचे संस्कृत साहित्य निर्माण झाले. गुप्तकाळातिला वाङ्मयामध्ये कालीदासची काव्ये व नाटक प्रसिद्ध आहेत. त्यामध्ये मेघदूत, ऋतुसंहार, कुमार संभव, रघुवंशी ही चार काव्ये प्रसिद्ध आहेत. तर शाकुंतल व मालविकाअग्नी मित्र ही अजरामर नाटक कालिदासानेच लिहीली आहेत. कालीदासाची भाषाशैली साधी-सोपी, सौंदर्यपूर्ण, भावनाप्रधान व कल्पना तरंग यांनी ओतप्रत भरलेली आहे. म्हणूनच डॉ. व्ही.ए.स्मिथ या इतिहासकाराने गुप्तकाळाची तुलना इंग्लंडमधील राणी एलिझाबेथ व स्टुअर्ट काळाशी केली आहे. ज्याप्रमाणे इंग्लंडमध्ये शेक्सपिअर्स पुढे इतर लोक दुय्यम ठरतात. तसेच भारतातही कालीदासाच्या बुद्धिमत्तेपुढे इतर लेखक नेस्तनाबुत झाले आहेत. संस्कृत साहित्याच्या विकासाच्या दृष्टिने गुप्त कालखंड अतिशय महत्वाचा आहे. कालिदासानंतर गुप्तकाळात होऊन गेलेल्या दुसरा महत्वाचा नाटककार म्हणजे विशाखादत्त होय. त्याने मुद्राराक्षस व देवीचंद्रगुप्तम ही नाटके लिहीली तर क्षुद्रकाने मृच्छकटीकम हे नाटक लिहीले आहे या नाटकामधून आपल्याला गुप्त काळातील अनेक चालीरीतींवर प्रकाश टाकता येतो.

२) **कथा :-** गुप्त काळामध्ये लोक शिक्षण कथेच्या माध्यमातून दिले जात असे. त्या कथा पंचतंत्र व वृहतकथा या नावाने इतिहास प्रसिद्ध विष्णुशर्मा याने लिहील्या तर बृहतकथा हा कथा

संग्रह गुणाढ्याने लिहीला आहे. या कथेतून लोकजिवानातील नैतिकता व नैतिक व्यवहाराची ओळख होते.

गुप्त प्रशासन व सुवर्ण युग

३) पुराणे :- पुराणे एकंदर १८ असून गुप्तकालीन पंडितांनी पुराणाचे संस्कार करून ती काळानुरूप बनविली आहेत. या पुराणामध्ये विष्णु आणि शंकर या देवतांची स्तुती केली आहे. उदा. वायुपुराण, मत्स्यपुराण, विष्णुपुराण, भगवतपुराण इत्यादी.

४) स्मृतीग्रंथ :- स्मृतीग्रंथ म्हणजेच समाजाचे नीतीबंधन करणारे ग्रंथ होत. या ग्रंथातून धर्म, न्याय, समाज आणि नीतीची माहिती मिळते. या स्मृतीग्रंथामध्ये नादरस्मृती, याज्ञवल्क्यस्मृती, पाराशरस्मृती, आशा समाज नियंत्रक ग्रंथाच्या आधारे समाज व्यवहार निर्धारित केले जात असत.

४.७ गुप्तकाळातील शास्त्रे व शास्त्र

१) खगोल शास्त्र :- वराह मिहीर याने खगोलशास्त्राच्या संदर्भात पंचसिध्दांतीतील बृहज्जातक लघूज्जातक हे प्रसिद्ध ग्रंथ लिहीले आहेत. तर 'आर्यभट्ट' याने आर्यभट्टीय हा ग्रंथ लिहून गणित आणि ज्योतिष शास्त्रावर प्रकाश टाकला, स्वतःच्या आसाभोवती पृथ्वी फिरते म्हणून दिवस रात्र होतात. हे आर्यभट्ट याने सांगितले यानंतर ब्रह्मगुप्त या शास्त्रज्ञाने गुरुत्वकर्षणाचा प्रभाव या विषयी माहिती सांगितली आहे. जी वैज्ञानिक प्रगतीकरीता महत्वाची होती.

२) गणित शास्त्र :- गुप्त काळामध्ये अंकगणित, बिजगणित आणि भूमिती या क्षेत्रात भरतीयांनी फार मोठी प्रगती केली आहे. आर्यभट्ट याने आर्यभट्टीय या गणित शास्त्रावरील महत्वाचा ग्रंथ लिहीला. तसेच दशमान पद्धती, त्रिकोणमिती, क्षेत्रफळ, घनफळ याविषयाची माहिती देणारे चांगले ग्रंथ गुप्त काळात लिहील्या गेले.

३) वैद्यक शास्त्र :- गुप्तकाळामध्ये भारतीय वैद्य शास्त्रातील प्रगती वाखाण्यजोगी होती. वागःभट्टाने 'अष्टांग संग्रह' या औषधशास्त्रावर आधारीत ग्रंथ लिहीला तर पालकाश्य यांनी 'इस्ती आयुर्वेद' हा ग्रंथ लिहीला. या ग्रंथातून वनस्पती, खनिज पदार्थ, पारा, लोह इ.चे उपयोग करून औषध कशी बनवली जातात यांची माहिती दिली आहे.

४) धातु शास्त्र :- गुप्त काळामध्ये लोखंड, सोने, तांबे, चांदी इ. धातु विज्ञानामध्ये आश्चर्यकारक प्रगती झाली.

५) भाषाशास्त्र :- अमरसिंह याने गुप्तकाळात आपला शब्दाकोश प्रसिद्ध केला. गुप्तकाळातील राजे धर्मसहिष्णू असल्यामुळे जैन आणि बौद्ध वाङ्मयाची निर्मिती होण्यास मदत झाली. गुप्त काळात उमास्वामी, सिध्दसेन, जिनचंद्रमुनी हे जैन विद्वान होऊन गेले. तर वसूबंधू हा समुद्रगुप्ताच्या काळातील प्रसिद्ध बौद्ध विद्वान असून त्याने महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे.

कला :- गुप्तराजे हे कलाप्रेमी असल्यामुळे त्यांनी विविध कलांना प्रोत्साहन दिले, त्यामुळेच गुप्तकाळामध्ये श्रेष्ठ दर्जाचे कलावंत व कलाकृती निर्माण झालेली दिसून येतात. गुप्तकालीन कलांमध्ये प्रामुख्याने संगीत, नृत्य, चित्रकला, शिल्पकला, स्थापत्यकला या विविध कलांचा विकास झाला होता.

१) संगीत आणि नृत्य कला :- गुप्तराजे संगीतकलेचे आश्रयदाते असल्यामुळे या काळात संगीत व नृत्य कला पूर्णपणे विकसित झालेली होती. गुप्तराज्याच्या संगीत व नृत्य प्रेमाचे

दिग्दर्शक त्यांच्या अनेक नाण्यावरून दिसून येते. कालीदास शुद्रक याने जी काव्य रचना केली. त्यामध्ये संगीत व नृत्य कलेला पूर्ण वाव आहे.

२) चित्रकला :- गुप्तकाळामध्ये चित्रकलेचा मोठ्या प्रमाणावर विकास घडवून आला होता. याची प्रचीती अजंठा येथील चित्रावरून दिसून येते. गुप्तकाळातील विविध ठिकाण, मंदिरे, भिक्ती व दरबारामध्ये काढलेल्या चित्रावरून गुप्तकाळात चित्रकलेचा फार मोठा विकास झाला होता हे दिसून येते. या चित्रामधून आनंद, राग, शैर्य इत्यादी गुणांचे दर्शन होते.

३) नाणी :- गुप्तकाळातील सम्राटांनी सोने, चांदी, तांबे या धातुपासून नाणी बनविली होती. गुप्तराजांची शेकडो नाणी सापडली आहेत. या नाण्यांवरून आपणांस गुप्ताचा इतिहास समजण्यास मदत होते. गुप्तकालीन नाणे ही सुंदर व प्रमाणशील असून नाण्यातील धातुचे प्रमाण, वजन याबाबत एकवाक्यता दिसून येते. गुप्तराजांनी काढलेल्या नाण्यावर वाघ, सिंह, धनुर्धारी, अश्व, गरुड, विणावादन असे अनेक विषय कोरलेले आहेत. भारतीय इतिहासामध्ये गुप्ताचा कालखंड नाणकशास्त्राच्या दृष्टिने अतिशय महत्वाचा कालखंड आहे.

४.८ स्थापत्य कला व शिल्पकला

गुप्तकाळामधील स्थापत्ये कलेत उत्कृष्ट कलेचा विकास झाला होता. परकीय आक्रमणामुळे गुप्तकाळातील मंदिरे पाडण्यात आली असली तरी झाशी जिल्ह्यात देवगड या ठिकाणी असलेल्या दशावतार मंदिर, जबलपूर जिल्ह्यातील विष्णूचे मंदिर ही मंदिरे गुप्तकालीन स्थापत्याचा उत्कृष्ट नमूना समजण्यात येतो ही मंदिरे बांधताना कुठेही चुन्याचा वापर केलेला नाही. बौद्ध शिल्प कलेचाही या काळात मोठा विकास झाला होता. गुप्त काळात बांधलेले कित्येक बौद्ध स्तूप, चैत्यविहार यांच्या स्थापत्य शैलीत मोठी प्रगती घडून आली होती. अजंठा आणि वेरुळ येथे सुंदर मुर्ती कोरण्यात आल्या आहेत. अजंठा येथील बौद्ध कालीन लेण्यामध्ये बुद्धाच्या जीवनातील अनेक प्रसंग कोरलेले आहेत. त्यामुळे गुप्त कालखंड हा स्थापत्य कलेच्या विकासाच्या दृष्टिने अतिशय महत्वाचा समजला जातो.

गुप्तकाळामध्ये शिल्पकलेचाही विकास घडून आला होता. पूर्णकृत मानवी प्रतिमा तयार करण्याची कला याकाळात अवगत झाली होती. गुप्तकाळामध्ये मयुरा या ठिकाणी मुर्ती शिल्पामध्ये मोठी प्रगती घडून आली होती. मुर्ती बनविताना मुर्तीच्या चेहऱ्यावर उत्कंठ आणि उदात्त भाव व्यक्त होतील याची काळजी घेतली जात असे तसेच गुप्तकाळामध्ये सारनाथ येथे गौतमबुद्धाची जी मूर्ती आहे ती उत्कृष्ट मूर्ती समजली जाते. यावरून गुप्त कालखंड हा स्थापत्यकला व शिल्पकलेच्या बाबतीत प्रगतशील होता असे दिसून येते.

इतर कालखंडा प्रमाणेच गुप्त काळात स्थापत्य व शिल्प कलेचा विकास घडून आला आहे. याच काळात बांधकामासाठी दगड व भाजलेल्या विटांचा वापर केला जात होता. गुप्तकाळात मंदिरावर शिखर बांधण्याची कला सुरु झाली होती. अजंठा व वेरुळ येथील काही लेण्या गुप्तकाळातच कोरल्या गेल्या आहेत. गुप्तकाळात स्थापत्य आणि शिल्पकला, मूर्तीकला याबाबत विकासाचा परमोच्च बिंदु गाठला गेला त्याबरोबर गुप्त राजे हे धर्मसहिष्णु असल्यामुळे बौद्ध धर्मीयांनी अनेक ठिकाणी विहार आणि स्तूप बांधले आहेत. सागरनाथ येथील दगडी स्तंभ हे इतिहासातील मोठे वैशिष्ट्य ठरले, अशा प्रकारे गुप्तकालीन परकीय आक्रमणाची मालिका यापासून भारताला मुक्त करून कार्यक्षम प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली. तसेच सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात स्थैर्य निर्माण केले आणि सर्वांगीण विकास घडवून आणला म्हणून गुप्तकाळाला सुवर्णयुग असे म्हणतात.

१. गुप्तांच्या युगास प्राचीन भारताचे सुवर्णयुग असे का म्हणतात ? चर्चा करा.

४.९ गुप्त साम्राज्याच्या न्हासाची कारणे

चंद्रगुप्त पहिला गुप्त घराण्याचा संस्थापक मानला जातो. त्याचा मुलगा समुद्रगुप्त यांनी आपल्या अंगी असलेल्या शौर्य धैर्य व कर्तव्य या गुणांमुळे गुप्तांचे साम्राज्य विशाल केले. चंद्रगुप्त विक्रमादित्य याने या साम्राज्यात भर घालण्याचे प्रयत्न केले परंतु त्याशिवाय त्याने आपल्या साम्राज्यात उत्तम व कार्यक्षम प्रशासन निर्माण केले तसचे त्याचे साम्राज्य फार मोठ्या कळसास पोहचले होते. परंतु स्कंद गुप्ताच्या मृत्युनंतर त्या बलाढ्य साम्राज्याच्या न्हासास सुरुवात झाली. त्यानंतर सहाव्या शतकाच्या मध्यकाळात त्याचे पतन घडून आले.

१) कर्तव्यहीन राज्ये :- समुद्रगुप्त व चंद्रगुप्त या सारख्या राजांनंतर राज्य कारभारांची सुत्रे हाताळण्यास राजे कर्तव्यहीन झाले. स्कंदगुप्तानंतर साम्राज्याला उतरती कळा लागली. बहुतांशी राजे चैन आणि विलास यातच दंग होते. त्यामुळे गुप्त साम्राज्याचा नाश घडून आला.

२) वारसाची भांडणे :- राजघराण्यातील मंडळीच्या स्वार्थामुळे संघर्षास तोंड फुटले एखाद्या राज्याच्या मृत्युनंतर कोण राजा व्हावे याबाबत एकमत नव्हते. समुद्रगुप्ताच्या कथेवर आपण विश्वास ठेवला तर रामगुप्तास ठार मारून चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने गादी मिळविली. कुमार गुप्ताच्या काळात ज्यावेळी स्कंदगुप्त हुणांशी युद्ध करताना गुंतला होता त्यावेळी त्याचा सावत्रभाऊ पुरुगुप्त याने गुप्तांचे सिंहासन बळकावले होते. त्यामुळे या दोघांत भांडणे होत होती. थोड्याच अवधीत गुप्तांचा न्हास घडवून आला.

३) वंश परंपरागत पद्धती :- गुप्तकाळामध्ये प्रशासनातील पदे बहुतांश वंशपरंपरागत पद्धती व मिळव असत. त्यामुळे त्यांचा राज्यावर विपरित परिणाम झाला. राज्यकारभारामध्ये गुणी लोकांचा भरणा पाहिजे असे परंतु तेथे सदगुणी लोकांचा भरणा नसून वंशपरंपरागत पद्धती ने आलेल्या भरणा अधिक होता. त्यामुळे प्रशासन दुर्बल बनले आणि शत्रूंचा शिरकाव झाला.

४) लष्करी सामर्थ्यावर अवास्तव भर :- गुप्तांचे साम्राज्य हे लष्करी सामर्थ्य संपन्न होते. जो पर्यंत लष्करी वर्ग शासनाच्या वर्चस्वाखाली होता तो पर्यंत शासन टिकाव धरू शकले. परंतु नंतर ज्यावेळी शासन दुर्बल बनले त्यावेळी गुप्त साम्राज्याला उतरती कळा लागली.

५) आर्थिक दुर्बलता :- आर्थिक दुर्बलतेमुळे गुप्त साम्राज्याचे पतन झाले. गुप्तांच्या अखेरच्या राजांना अर्थशास्त्र आणि कर पद्धतीचे ज्ञान नव्हते. पूर्वी गुप्त साम्राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात संपन्नता नांदत होती परंतु काही निरनिराळ्या स्थानिक टोळ्यांनी मिळून हल्ले चढविले. सहाजिकच दुर्बल असे राजे त्यास सामोरे जाऊ शकले नाही. समुद्रगुप्ताने व चंद्रगुप्ताने आपल्या कारकिर्दीमध्ये सुवर्णाची नाणी पाडली होती. परंतु अखेरच्या काळामध्ये नाणी तांब्याची होती. त्यामुळे आर्थिक स्थिती ढासाळली गेली हे स्पष्ट होते.

६) दळवळणाच्या साधनात अभाव :- गुप्त साम्राज्य अफाट पसरलेले होते. मगध राजधानीमधून सर्व प्रदेशावर लक्ष ठेवणे ही गोष्ट अशक्य होती. त्या काळात दळवळणाच्या साधनांचा मोठ्या प्रमाणामध्ये अभाव होता. त्यामुळे एका प्रदेशातील माहिती दुसऱ्या प्रदेशामध्ये आवश्यक वेळी पोहचू शकत नव्हती. त्यातून प्रशासन व्यवस्थेवरचे शासकांचे वर्चस्व कमी झाला परिणामी गुप्त सत्तेचा न्हास घडून आला.

७) हुणांचे आक्रमणे :- गुप्ताचा नाश होण्यात प्रमुख कारण म्हणजे हुणांची आक्रमणे हे होय. पहिल्या कुमार गुप्ताच्या काळात हुणांनी भारतावर आक्रमण केले परंतु स्कंदगुप्ताने आपल्या पराक्रमामुळे हुणांचा पराभव केला.

तोरणमाळ आणि मिहीरगुल यांच्या आक्रमणामुळे गुप्ताची सत्ता खिळखिळी होऊन गेली गुप्त सम्राट हुणांच्या आक्रमणाला वचकन असत याचा फायदा हुणांनी घेतल्यामुळे गुप्तांचा पाडाव झाला.

८) गुप्तांचे अदुरदृष्टी धोरण :- स्कंदगुप्तानंतरचे राजे अदुरदृष्टीचे निपजल्यामुळे गुप्त सत्ता टिकाव धरू शकली नाही अशा रितीने भारतीय इतिहासातील गुप्ताच्या कामगिरीचे एक तेजस्वी पर्व संपुष्टात आले.

४.१० सारांश

श्री. गुप्त हा या राजघराण्यातील पहिला राजा गुप्त साम्राज्याचा खरा विस्तार घटोत्कच गुप्ताच्या काळात झाला. गुप्त साम्राज्य राज्यविस्ताराच्या शिखरावर पोहचले ते समुद्रगुप्ताच्या काळात यांचा काळात साहित्य, शास्त्र, कला इत्यादी भागात प्रगती झाली. महाराजाधिराज गुप्त साम्राज्यातील सम्राट त्याने गुप्त राज्याचे साम्राज्यात रूपांतर केले. समुद्रगुप्त हा हिग्वीजयी सम्राट होता. तो खूप पराक्रमी होता. त्यांचा उल्लेख भारतीय नेपोलियन म्हणून केला जातो. समुद्रगुप्ताने सर्व प्रदेश आपल्या प्रगल्भ राज्याखाली न आणता त्यांना मांडलिक बनवले. सम्राट चंद्रगुप्तानंतर त्याचा मुलगा रामपुत्र सत्तेवर आला परंतु त्याची करकिर्दी अल्पायुषी ठरली. त्यानंतर आलेल्या दुसऱ्या चंद्रगुप्ताने गुप्त साम्राज्याला प्रशासन व्यवस्थेच्या सर्वोच्च शिखरावर पोहचविले. स्कंध गुप्तापर्यंत गुप्त शासक प्रबळ असल्यामुळे गुप्त साम्राज्य अनेक क्षेत्रीय आक्रमणाच्या काळात टिकून राहिले. मात्र त्यानंतर आलेल्या दुबळ्या राज्यकर्त्यामुळे गुप्त साम्राज्याचा न्हास घडून आला.

४.११ प्रश्न

१. गुप्तकालीन प्रशासन व्यवस्था विस्ताराने लिहा.
२. गुप्तकाळास सुवर्णयुग असे का म्हणतात.
३. गुप्त साम्राज्याच्या न्हासास कारणीभूत असलेले घटक विशद करा.

४.१२ संदर्भ

- १) डॉ. व्ही. डि. महाजन, प्राचीन भारत का इतिहास और संस्कृती.
- २) डॉ. देव. प्रभाकर - प्राचीन भारत
- ३) डॉ. देगलुरकर व ढवळीकर, प्राचीन भारताचा इतिहास.
- ४) डॉ. गजानन भिडे, प्राचीन भारताचा इतिहास सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक.

गुप्त कालखंडानंतरचा भारत

घटक रचना:

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ वर्धन घराण्याचा उदय
- ५.३ हर्षवर्धनाची शासनव्यवस्था
- ५.४ आर्थिक परिस्थिती
- ५.५ न्यायव्यवस्था
- ५.६ लष्करी व्यवस्था - सैन्य व्यवस्था
- ५.७ धार्मिक धोरण
- ५.८ सारांश
- ५.९ प्रश्न
- ५.१० संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- वर्धन घराण्याची सत्ता स्थापनेची माहिती अभ्यासणे.
- वर्धन घराण्याच्या प्रारंभिक अवस्थेचा, अभ्यास करणे.
- हर्षवर्धनाच्या साम्राज्य विषयक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- हर्षवर्धनाच्या प्रशासन व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
- वर्धन कालखंडातील सर्वांगीण प्रगतीचा अभ्यास करणे.

५.१ प्रस्तावना

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील प्रभावी गुप्त साम्राज्याच्या पतनानंतर भारतात अव्यवस्था आणि गोंधळ निर्माण होऊन लहान मोठ्या राज्यांची निर्मिती झाली. यामधील सौराष्ट्रातील वल्लभीचे मैनक घराणे, कनौजचे मौखरी घराणे बंगालमध्ये गौड घराणे व माळवा ही उत्तरेकडील महत्वाची राज्ये होती. तर बदामीच्या चालुक्याने दक्षिणेकडे आपली बलाढ्य सत्ता निर्माण केली होती. भारतामध्ये वरील राज्ये उदयास येऊन उत्कर्षास पोहचत असतानाच इ.स. ५ व्या शतकाच्या शेवटी हुणांची प्रभावी सत्ता निर्माण झाली होती. म्हणजेच भारतामध्ये एक प्रकारचा गोंधळ होता. अशा परिस्थितीत हर्षवर्धनाने भारतातील ही राजकीय अराजकता नष्ट करून एक

संघराज्य स्थापन केले. व उत्कृष्ट शासनव्यवस्था निर्माण केली. आपल्या राज्यातील प्रजेचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला. म्हणूनच प्राचीन भारताच्या इतिहासातील हर्षवर्धन हा महत्वाचा सम्राट मानला जातो.

५.२ वर्धन घराण्याचा उदय

प्राचीन भारताच्या इतिहासात उदयास आलेल्या वर्धन घराण्याविषयीची माहिती आपणांस हर्षवर्धनाच्या दरबारातील विद्वान पंडीत, बाणभट्ट यांच्या हर्षचरित या ग्रंथामधून व चीनी प्रवासी हयून् त्सांग यांच्या ‘ता-तांग-सियूकी’ या प्रवास वर्णनावरून मिळते तसेच या व्यतिरीक्त वर्धन घराण्याविषयीची माहिती हर्षवर्धन कालीन नाणी व शिलालेख यावरूनही मिळते. थानेश्वराच्या वर्धन घराण्यातील आदित्य वर्धन राज करता होता. त्याने साम्राज्य विस्ताराचे धोरण स्विकारले होते. आदित्य वर्धन नंतर त्यांचा मुलगा प्रभाकर वर्धन याने राज विस्ताराचे धोरण स्विकारले होते. तो अतिशय पराक्रमी राजा होता. यांच्या काळातच वर्धन घराण्याच्या राज्याचा मोठा विस्तार घडून आला. त्याची सत्ता सिंध पंजाब, माळवा या प्रदेशात होती प्रभाकर वर्धनाच्या कारकिर्दीच्या शेवटी त्यांच्या राज्यावर आक्रमकांनी आक्रमण केले (इ.स. ६०४) या आक्रमणाचा बंदोबस्त करण्यासाठी प्रभाकर वर्धन याने राज्यवर्धन व हर्षवर्धन या आपल्या दोन मुलांना पाठविले. परंतु याच वेळी प्रभाकर वर्धनानंतर राज्यवर्धन हा राजा झाला सत्ता हाती आल्यानंतर राज्यवर्धनाने माळवा व बंगालचा शासकाचा बंदोबस्त करण्याचे ठरविले कारण माळव्याचा शासक देवगुप्त व बंगालचा शासक शशांक यांनी संयुक्तपणे कनोजवर आक्रमण केले. यावेळी कनोज येथे राजा गृहवर्मन हा राज्य कारभार करीत होता. देवगुप्त आणि शशांक दोन राजांना कनोजचा शासक गृहवर्मन यांच्यावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला आणि नंतर गृहवर्मनला ठार मारले व हर्षवर्धनची बहीण राजश्री हिला कैदेत टाकले म्हणून राज्यवर्धनाने माळव्याच्या शासक देवगुप्तावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला परंतु बंगालचा शासक शशांक याने विश्वासघाताने राजवर्धनाचा खून केला आणि नंतर हर्षवर्धन इ.स. ६०६ मध्ये राजा झाला.

५.२.१ हर्षवर्धनाची कामगिरी – प्राचीन भारताच्या इतिहासातील वर्धन घराण्यातील हर्षवर्धन हा सर्वश्रेष्ठ सम्राट होता त्याची कामगिरी इतिहासामध्ये महत्वाची होती. हर्षवर्धनाच्या कारकिर्दीची माहिती आपणांस बाणभट्टाच्या हर्षचरित या ग्रंथात आणि चीनी प्रवासी हयू-एन-त्सांग यांच्या ता-तांग-सियुकी या प्रवासवर्णनावरून मिळते. इ.स. ५९० मध्ये हर्षवर्धनाचा जन्म झाला. प्रभाकर वर्धन व राणी यशोमती यांचा हा राजपुत्र होय. प्रभाकर वर्धन हा पराक्रमी राजा होता. तर राणी यशोमती ही मगधची राजकन्या होती बंधू राज्यवर्धनाच्या मृत्युनंतर इ.स. ६०६ मध्ये, हर्षवर्धनाचा राज्यभिषेक होऊन तो राजा झाला. हर्षवर्धनाने जेव्हा सत्ता हाती घेतली त्यावेळी वर्धन घराण्यावर एका पाठोपाठ एक संकटे कोसळत होती. त्यामुळे हर्षवर्धन देखील हादरून गेला होता. अशा कठीण परिस्थितीमध्ये हर्षवर्धनाने राज्याची सुत्रे हाती घेतली आणि आपल्या समोर असणाऱ्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला. राज्यरोहानंतर पुढील समस्या हर्षवर्धनासमोर उभ्या होत्या.

१) बंधू राज्यवर्धनाला कपटाने ठार मारणाऱ्या शशांकाचा बंदोबस्त करणे आणि कनोजचा राजा गृहवर्मन याचा मृत्यु झाल्यानंतर त्याच्या राज्याला कोणी वारस नव्हता गृह वर्मनला मूलबाळ नसल्यामुळे कनोजच्या गादीवर कोणाला बसवावे हा देखील हर्षवर्धनासमोरील महत्वाचा प्रश्न होता कारण गृहवर्मन हा हर्ष वर्धनाचा मेव्हा होता.

२) परकीय सत्तांचा विशेषतः हूणांच्या आक्रमणाचा राज्यात सारखा उपद्रव होत होता. आणि त्यामुळे राज्याला स्थैर्य प्राप्त होत नव्हते आणि ते येण्यासाठी हूणांचा बंदोबस्त करणे आवश्यक होते.

३) बहीण राजश्रीचा शोध घेण हर्षवर्धनाने सत्ता हाती घेतल्यानंतर प्रथम आपले राज्य स्थिर केले आणि नंतर आपल्या समोरील समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला.

५.२.२ राजश्रीचा शोध – हर्षवर्धनाने सत्ता हाती घेतली त्यावेळी त्याच्यासमोर अनेक समस्या होत्या त्यापैकी सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे बहिण राजश्रीचा शोध घेण ही होय. कनोजचा राजा गृहवर्मन याची राजश्री ही पत्नी होती. परंतु गृहवर्म्याच्या राज्यावर माळव्याचा शासक देवगुप्त आणि बंगालचा शासक शशांक या दोघांनी आक्रमण करून गृहवर्माचा खून केला व राजश्रीला देवगुप्ताने कैदेत टाकले. पण नंतर राजश्रीने स्वतःची कैदेतून सुटका करून घेतली आणि ती विंध्य पर्वताकडे निघून गेली आणि हर्षवर्धनाने राजा झाल्यानंतर प्रथम प्रभावी लष्कराची निर्मिती केली लष्कराला योग्य ते प्रशिक्षण दिले आणि आपल्या बंधूचा खून करण्याच्या कटात सामील असलेल्या देवगुप्ताचा बंदोबस्त करण्यासाठी हर्षवर्धन सैन्य घेऊन निघाला यावेळी त्याने बंगालचा शासक शशांक याची देवगुप्ताला मदत होऊ नये म्हणून हर्षवर्धनाने आपला सेनापती भंडीयास शशांकचा बंदोबस्त करण्यासाठी पाठविला यासर्व घडामोडी घडत असतानाच राजश्री ही देवगुप्ताच्या कैदेतून पळून गेल्याची बातमी हर्षवर्धनाला समजली तेव्हा हर्षवर्धनाने ही मोहिम आटोपती घेतली व आपली बहीण राजश्रीचा शोध घेण्यासाठी तो स्वतः विंध्य पर्वताकडे निघाला यावेळी राजा गृहवर्मनाचा बालपणीचा मित्र दिवाकर या बौद्ध भिक्षूचीही फार मोठी मदत हर्षवर्धनाला झाली आणि दिवाकरच्या सहाय्याने बहीण राजश्रीचा शोध लावला. राजश्री आणि हर्षवर्धनाची भेट झाली त्यावेळी पतीच्या मृत्युनंतर ती सती जाण्याच्या तयारीत होती. परंतु हर्षवर्धनाने तीचे सात्वन केले, तीला सती जाण्यापासून परावृत्त केले आणि बहीण राजश्रीला मोठ्या सन्मानाने हर्षवर्धनाने आपल्या राज्यामध्ये परत आणले अशा प्रकारे बहिण राजश्रीचा शोध घेऊन हर्षवर्धनाने आपल्या समोरील एका समस्येचे निराकरण केले.

५.२.३ हर्षवर्धन कनोजचा राजा – हर्षवर्धन बहीण राजश्रीला घेऊन आपल्या राज्यामध्ये परत आला. नंतर तो राजश्रीला घेऊन कनोजला गेला तेव्हा कनोजच्या जनतेने व सरदार वर्गाने त्या दोघांचे भव्य स्वागत केले. राजा गृहवर्मनाला मृत्यु झाल्यानंतर त्याला मुलबाळ नसल्यामुळे कनोजची गादी रिकामीच होती. शेवटी कनोजच्या मंत्री परिषदेने अत्यंत दूरदृष्टीचा विचार करून हर्षवर्धनास कनोजचे राज्य बहाल केले. हर्षवर्धनाने कनोजचे राज्य राजश्रीबरोबर संयुक्तपणे राज्यकारभार करण्याचे मान्य केले अशाप्रकारे ठानेश्वर आणि कनोज ही दोन राज्य एकत्रित आली या दोन राज्यांमधील गंगा यमुने हा सुपिक प्रदेश हर्षवर्धनाच्या ताब्यात आला आणि त्यानंतर हर्षवर्धनाने आपली राजधानी ठानेश्वर या ठिकाणाहून कनोज या ठिकाणी आणली.

५.२.४ बंगालचा शासक शशांक याचा पराभव- हर्षवर्धन कनोजचा राजा झाल्यानंतर त्याने अनेक लष्करी मोहिमा काढल्या त्याच्या लष्करी मोहिमांसंबंधीची माहिती सुसंगतपणे उपलब्ध होत नाही. परंतु चीनी प्रवासी ह्यू-एन-त्संग यांच्या प्रवासवर्णनावरून लष्करी मोहिमांची माहिती मिळते हर्ष वर्धनाने जेव्हा सत्ता हाती घेतली तेव्हा राजकीय परिस्थिती अराजक होती माळव्याचा शासक देवगुप्त व बंगालचा शासक शशांक या दोघांनी संयुक्तपणे कनोजवर स्वारी करून राजा गृहवर्मनाला कनोजवर स्वारी करून राजा गृहवर्मनाचा खून केला आणि हर्षवर्धनाची बहिण राजश्रीला कैदेत टाकले राजा झाल्यानंतर हर्षने प्रथम माळव्याचा शासक देवगुप्त याचा पराभव केला बहिण राजश्रीचा शोध घेतला आणि नंतर त्याने बंगालचा शासक शशांक याच्यावर मोहिम

काढली. कारण याच शशांकने हर्षवर्धनाचा मेव्हाणा गृहवर्मा यास विश्वास घाताने ठार मारले होते. तेव्हा हर्षवर्धनासाठी शशांकचा पराभव करणे आवश्यक होते. म्हणून हर्षवर्धनाने शशांकवर स्वारी केली या आक्रमणाची सविस्तर माहिती मिळत नाही. मात्र हर्षाने प्रथम आपला सेनापती भंड याला बंगालवर पाठविले नंतर स्वतः हर्षवर्धन यांनी बंगालमध्ये जाऊन पराभव केला परंतु हर्षवर्धनाला शशांकचा पूर्ण बिमोड करता आला नाही. इ.स. ६३० मध्ये शशांकचा मृत्यू झाला. त्यानंतर हर्षवर्धनाने त्याचे राज्य आपल्या राज्यामध्ये विलीन करून घेतले.

५.२५. हर्षवर्धनाचा दक्षिण दिग्विज – हर्षवर्धनाने उत्तर भारतात हिमालयापासून नर्मदेपर्यंत आपली सत्ता प्रस्थापित केली. उत्तर भारतामध्ये आपले आसन स्थिर झाल्यानंतर हर्षवर्धनाने दक्षिण मोहिम हाती घेतली या मोहिमेसाठी त्याने प्रचंड लष्करी तयारी केली चीनी प्रवासी ह्यू-एन-त्संग यांच्या मतानुसार हर्षवर्धनाने दक्षिण मोहिमेस २००० हत्तीदल, २०,००० घोडदळ व ५०,००० पायदळ एवढी मोठी सेना उभी केली. एवढ्या प्रचंड सेन्यानिशी त्याने दक्षिण मोहिम हाती घेतली, यावेळी दक्षिणेमध्ये बदामीच्या चालुक्य घराण्याचे राज्य दुसरा पुलकेसी हा चालुक्य घराण्यातील पराक्रमी राजा यावेळी राज्यकारभार करीत होता. तो चालुक्य घराण्यातील महारपराक्रमी पुरुष होता. तो राजा किर्तीवर्मनचा मुलगा होता. दुसरा पुलकेसी राजा झाल्यानंतर त्याने प्रथम आपल्या राज्यातील अराजक व नष्ट केले आणि स्वतःचे लष्करी सामर्थ्य वाढविले त्यामुळे दुसऱ्या पुलकेसीला दक्षिण भारतातील बलाढ्य राजा मानले जाई. आणि याचवेळी हर्षवर्धनाने प्रचंड लष्करानीशी दक्षिणेवर स्वारी केली. हर्षवर्धनाच्या मोहिमेची माहिती कळताच चालुक्य राजा दुसरा पुलकेसी हर्षवर्धनाबरोबर लढाई करण्यासाठी निघाला या दोघांमध्ये नर्मदा नदीच्या परिसरात मोठे युद्ध घडून आले या युद्धात स्वतः हर्षवर्धन आपल्या फौजेचे नेतृत्व करत होते. परंतु हर्षवर्धनाला दुसऱ्या पुलकेसीवर निर्णायक विजय मिळवता आला नाही. शेवटी या दोघांच्यामध्ये तह झाला आणि नर्मदा नदी ही दोघांच्या राज्याची सिमा निर्धारित झाली. परंतु या युद्धातील हर्षवर्धनाच्या जय पराजयाबद्दल एकमत नाही. कारण त्याचे दुसऱ्या पुलकेसी बरोबर झालेले युद्ध त्याची सविस्तर माहिती उपलब्ध होत नाही. तर बदामीचा चालुक्य राजा दुसरा पुलकेसी याने एका आलेखामध्ये या युद्धात हर्षवर्धनाचे अनेक हत्ती कामी आले. त्यामुळे हर्षवर्धन भीतीग्रस्त झाला होता. एवढाच उल्लेख आहे. तर चीनी प्रवासी ह्यू-एन-त्संग याने आपल्या प्रवासावर्ळनात हर्षवर्धनाला दुसऱ्या पुलकेसीचा पराभव करता आला नाही असे मत मांडले आहे.

पूर्व भारत- हर्षवर्धनाने दक्षिण मोहिमेनंतर पूर्व भारताकडे लक्ष वळविले पूर्व भारतातील अनेक राज्ये त्याने जिंकून घेतली बंगालचा शासक शशांक याचा मृत्यू झाल्यानंतर बंगाल प्रांत हर्षवर्धनाच्या ताब्यात आला या कामी त्याला भास्करस्वामीची मदत झाली नंतर त्याने मगधावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले त्यानंतर हर्षवर्धनाने ओरिसा प्रांतावर आपले वर्चस्व निर्माण केले पुढे त्याने बौद्ध धर्मांमध्ये महायान पंथीयांची परिषद याच भागात भरली.

हर्षवर्धनाने साम्राज्य कोणकोणत्या प्रदेशात पसरले हाते. हे निश्चित सांगणे अवघड आहे. कारण या संदर्भात निश्चित माहिती देणारी साधने उपलब्ध होत नाहीत तरी देखील त्याचे साम्राज्य उत्तरेकडे हिमालयाच्या पायथ्यापासून दक्षिणेकडे नर्मदा नदीपर्यंत पसरले होते. पूर्वेकडे बंगाल आरीसा पर्यंत पसरले होते. तर पश्चिमेस सिंध पर्यंत पसरले होते.

हर्षवर्धनाच्या साम्राज्यात कनोज, पंजाब, रोहिलखंड, नेपाळ, आयोध्या, प्रयाग, मगध, बंगाल माळवा आणि ओरिसा इ. प्रदेश होते. गुप्त साम्राज्याचा अस्त झाल्यानंतर भारतात राजकिय अराजक अदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली होती. ती नष्ट करून हर्षवर्धनाने भारतात विशाल

साम्राज्य उभे केले होते. म्हणून प्राचीन भारतीय इतिहासमध्ये सम्राट हर्षवर्धनाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे.

गुप्त कालखंडानंतरचा भारत

आपली प्रगती तपासा:

१. हर्षवर्धन सम्राट बनण्यास कारणीभूत असलेल्या परिस्थितीचा मागोवा घ्या.

५.३ हर्षवर्धनाची शासनव्यवस्था

हर्षवर्धनाने भारतातील विस्तृत भागावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करून विशाल साम्राज्य उभे केले. हर्षवर्धन हा उत्कृष्ट शासक होता त्याने आपल्या राज्यांमध्ये उत्कृष्ट शासनव्यवस्था निर्माण करून आपल्या राजातील प्रजेचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला. त्याने एकंदरीत ४० वर्षे राज्य केले. हर्षवर्धनाच्या शासनव्यवस्थेची माहिती आपल्याला बाणभट्टाचे हर्षचरित आणि हयू-एन-त्संग यांच्याप्रवास वर्णनातून मिळते. त्याने आपली शासनव्यवस्था गुप्तकालीन शासन व्यवस्थेप्रमाणेच ठेवली होती. फक्त त्याने गुप्तकालीन शासनव्यवस्थेमध्ये आवश्यक तेवढाच बदल केला आणि एकनवीन राज्यपद्धती आपल्या राज्यात निर्माण केली. त्याच्या शासनव्यवस्थेचे केंद्रिय प्रशासन प्रांतीय प्रशासन व ग्राम प्रशासन असे विभाजन केले होते. कनौज ही त्याच्या राज्याची राजधानी होती. हर्षवर्धनाने गुप्त साम्राज्याच्या विनाशानंतर उत्तर भारतामध्ये निर्माण झालेली अराजक व्यवस्था नष्ट करून राजकीय ऐक्य निर्माण केले. राज्यामध्ये शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित केली. हर्षवर्धनाची शासनव्यवस्था पुढीलप्रमाणे

५.३.१ अ) केंद्रिय प्रशासनव्यवस्था :- हर्षवर्धनाने जी केंद्रिय प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली होती. त्या व्यवस्थेमध्ये राजाला राज्यकारभारामध्ये मदत करण्यासाठी एक मंत्री परिषद असे त्या मंत्री परिषदेची माहिती पुढीलप्रमाणे :-

१) मंत्रीपरिषद :- हर्षवर्धन हाच त्याच्या राज्याचा प्रमुख होता आणि सम्राटाला राज्यकारभारामध्ये मदत करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी त्याने एक मंत्रीपरिषद नेमली होती. या मंत्रीपरिषदेमध्ये अनुभवी आणि कर्तबगार लोकांचा समावेश होता. राजाला सल्ला देण्याबरोबरच आपल्याला दिलेल्या खात्याचा कारभार या मंत्र्यांना पहावा लागत असे आणि राज्यकारभारावर या मंत्रीपरिषदेचे राजा इतकेच नियंत्रण असे, आणि ही परिषद व्यवस्थेतील अतिशय महत्वाची व जबाबदार समजली जात असे कारण हर्षवर्धनाचा राज्यभिषेक सुध्दा मंत्रीपरिषदेच्या सल्यानेच झाला होता. आणि कनौजची गादीसुध्दा हर्षवर्धनाने मंत्री परिषदेच्या सल्यानुसार स्वीकारली. संस्थेमध्ये या मंत्री परिषदेला अत्यंत महत्वाचे स्थान होते.

५.३.२ ब) प्रांतीय प्रशासन व्यवस्था :- हर्षवर्धनाने आपल्या साम्राज्याचे प्रशासनाच्या सोयीसाठी विभाजन केले होते. ही व्यवस्था गुप्तकालीन प्रादेशिक विभागाप्रमाणेच होती. हर्षवर्धनाने साम्राज्याचे प्रशासनाच्या सोयीसाठी पुढीलप्रमाणे विभाजन केलेले होते.

१) प्रांत – मुक्ती

२) विषय – जिल्हा प्रशासन

३) भोग – तालुका

४) खेडे – ग्राम प्रशासन

हर्षवर्धनाने आपल्या राज्याचे प्रशासनाच्या सोयीसाठी असे विभाजन केले प्रत्येक विभागावर कारभार पाहण्यासाठी अधिकारी नेमलेले असत. प्रांताचा कारभार पाहण्यासाठी अधिकारी नेमलेले असत. प्रांताचा कारभार राजप्रतिनिधी किंवा उपरिका (राज्यपाल) याच्या मार्फत चालवला जात असे तर काही ठिकाणी प्रांताचा कारभार सामंत किंवा माहसामंत या अधिकाऱ्यांमार्फत चालवली जात असे. याशिवाय साम्राज्याचा कारभार व्यवस्थित चालण्यासाठी त्याने आदर्श अधिकाऱ्यांची एकश्रेणी निर्माण केली. हर्षवर्धनाने आपल्या कार्यकाळात उत्कृष्ट प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली व राज्यातील प्रजेचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला होता.

५.३.३ क) ग्राम प्रशासन :- हर्षवर्धनाच्या काळी प्रांताचा व जिल्ह्याचा कारभार गुप्त काळाप्रमाणेच चालत असे हर्षवर्धनाच्या शासन व्यवस्थेतील शेवटचा महत्वाचा घटक म्हणजे ग्रामप्रशासन होय त्याने ग्रामप्रशासनाकडे विशेष लक्ष पुरविले होते. ग्रामप्रशासन व्यवस्थेतील महत्वाचे अधिकारी पुढील प्रमाणे :-

अ) ग्रामीक – ग्रामचा प्रमुख

आग्रधारीक – ब्राम्हणांना दान दिलेल्या गावाचा कारभार पाहणारा अधिकारी तसेच जकात वसूल करणारा अधिकारी /जंगल निरीक्षक/जमिन महसूल वसूल करणारा अधिकारी कोठाराचा प्रमुख (भांडार प्रमुख) जमाखर्च पाहणारा अधिकारी या अधिकाऱ्यांमार्फत ग्रामचे प्रशासन चालविले जात असे यावरून हर्षवर्धन कालीन ग्रामव्यवस्था उत्कृष्ट होती. हे दिसून येते. ग्राम प्रशासन हा शासन व्यवस्थेतील महत्वाचा व शेवटचा घटक आणि त्याचा कारभार लोकांनीच निवडून दिलेल्या अधिकाऱ्यांमार्फत चालवला जात असे. यावरून हर्षवर्धनाने फक्त साम्राज्याच उभे केले नाही. तर आपल्या राज्यामध्ये उत्कृष्ट शासन व्यवस्था निर्माण केली तर प्रजेचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला. गुप्त साम्राज्याच्या प्रयत्न केला. गुप्त साम्राज्याच्या विनाशानंतर हर्षवर्धनाने भारतामध्ये निर्माण झालेले राजकीय अराजक नष्ट केले. शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित केली. म्हणून भारतीय इतिहासामध्ये हर्षवर्धनाची कारकिर्द अतिशय महत्वाची मानली जाते.

५.४ आर्थिक परिस्थिती

हर्षवर्धनाच्या काळी राज्याच्या उत्पन्नाची ४ प्रमुख साधने होती. परंतु राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन हे जमिन महसूल हेच होते. त्याच्या काळी जमिन महसूल एकूण उत्पन्नाच्या १/६ इतका आकारला जात असे हा कर रोख रक्कम किंवा धान्याच्या रूपात घेतला जात असे याशिवाय वस्तूंच्या आयात-निर्यातीवर कर आकारला जात असे गुन्हेगारांकडूनही दंडाची रक्कम वसूल केले जात असे. सरकारकडून शेतकऱ्यांसाठी जमिनीची व्यवस्था पाहणे, पाणी पुरवठा यासारख्या कल्याणकारी योजना आखल्या जात असते खाणी आणि भूमिगत संपत्ती यावर सरकारची मालकी असे. हर्षवर्धनाच्या काळी राज्याचे जे एकूण उत्पन्न होते. त्याचे खर्चासाठी ४ भाग केले होते १ भाग राज्यकारभारावर खर्च केला जात असे १ भाग सैन्यावर खर्च केला जात असे. राज्याच्या उत्पन्नाचा एक भाग विद्या व कला यांच्या उन्नतीसाठी खर्च केला जात असे. तर उत्पन्नाचा ४ था भाग दान-धर्मासाठी खर्च केला जात असे म्हणजेच हर्षवर्धनाने राज्याच्या एकूण उत्पन्नाच्या खर्चाचे योग्य नियोजन केले होते आणि त्याच्या काळी राज्याची आर्थिक स्थिती अतिशय चांगली होती.

५.५ न्यायव्यवस्था

हर्षवर्धनाच्या काळी न्याय व्यवस्था चांगली होती. न्यायधीशाला न्याय कर्णिक असे म्हणत असत. गुन्हेगाराला राजाकडे शेवटचे अपिल करता येत असे. त्याच्याकाळी राज्यात गुन्हेगारांचे प्रमाण कमी होते. शिक्षेचेही वेगवेगळे प्रकार अस्तित्वात होते. मृत्युदंडाची शिक्षा दिली जात असे, शिक्षेमध्ये सामाजिक नितिमत्ते विरुद्ध करणे, हद्दपार करणे जंगलात पाठविण्याची शिक्षा होती. बाणभट्टाच्या लिखाणावरून आनंदोत्सवाप्रसंगी गुन्हेगारांना सोडून देण्याची पध्दती होती. सम्राट अशोकाप्रमाणेच हर्षवर्धन आपल्या राज्यामध्ये पशुहृत्येस बंदी घातली होती. एकंदरीत हर्षवर्धन कालीन न्यायव्यवस्था अतिशय चांगली होती.

५.६ लष्करी व्यवस्था – सैन्य व्यवस्था

सम्राट हर्षवर्धनाने उत्कृष्ट प्रशासन तर निर्माण केलेच पण उत्कृष्ट लष्करही निर्माण केले. गुप्त काळानंतर भारतामध्ये जी अराजकता निर्माण झाली ती नष्ट करण्यासाठी त्याने उत्कृष्ट सैन्य उभारले. हर्षने आपल्या कार्यकाळात जे विशाल साम्राज्य उभे केले ते या उत्कृष्ट लष्काराच्या सहाय्यानेच त्याने विशाल साम्राज्य उभे केले. या साम्राज्याच्या संरक्षणासाठी विशाल लष्काराची आवश्यकता होती. त्याने आपल्या कार्यकाळात विशाल लष्कराची उभारणी केली. चीनी प्रवासी ह्यू-एन-त्संग याने आपल्या प्रवास वर्णनात हर्षवर्धनाच्या लष्कराची संख्या दिली आहे. त्याच्याजवळ ६० हजाराचे हत्तीदळ, १ लाखचे घोडदळ व प्रचंड पायदळ होत असे तो म्हणतो. सैन्यामध्ये भरती करताना गुणांचा व शौर्याचा विचार केला जात असे सैन्याला रोख रक्कमेच्या स्वरूपात वेतन मिळत आला लष्कराचा हर्षवर्धन स्वतः प्रमुख होता आणि या विशाल लष्काराच्या जोरावर त्याने आपल्या साम्राज्यात शांतता आणि सुव्यवस्था निर्माण केली.

५.६.१ सार्वजनिक कल्याणाची कामे :- सम्राट हर्षवर्धनाचे शासन लोक कल्याणकारी होते. त्याने प्रजेच्या हिताकडे विशेष लक्ष पुरविले. प्रजेच्या कल्याणासाठी त्याने अनेक योजना राबविल्या त्याने रस्ते बांधले. शेतीला पाणी पुरवठा व्हावा म्हणून कालवे खोदले दवाखाने उभे केले, धर्मशाळा बांधल्या, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला झाडे लावली पाणपोया, अन्नछत्रे उघडून अपंग, विधवा आणि वृद्ध यांच्या चारितार्थाची सोय केली म्हणजेच हर्षाने जी शासनव्यवस्था निर्माण केली. त्या प्रशासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून त्यानं जनतेचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला.

५.७ धार्मिक धोरण

हर्षवर्धन हा प्राचीन भारतीय इतिहासातील महत्वाचा सम्राट आहे. त्याचबरोबर तो दानशूर आणि धर्मशील राजा म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. वर्धन घराणे हिंदू धर्माभिमानी होते. हर्षवर्धन सुद्धा हिंदू धर्माचा अभिमानी होता परंतु नंतर मात्र हर्षवर्धनाने बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. त्याने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठीही प्रयत्न केला. हर्षवर्धनाच्या काळी बौद्ध धर्मांमध्ये मतभेद निर्माण झाले होते. ते मतभेद मिटविण्यासाठी त्याने कनोज येथे बौद्ध धर्माची परिषद बोलाविली होती व बौद्ध धर्मीयांना एकसंघ ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या बौद्ध धर्म परिषदेला त्याने सर्वोत्तपरी सहाकार्य केले.

हर्षवर्धन हा धर्मशील आणि दानशूर सम्राट होता आपल्या राज्याच्या एकूण उत्पन्नापैकी ४ था भाग तो दानधर्मासाठी उपयोगात आणत असे. हर्षवर्धन दर ५ वर्षांनी गंगा-यमुनेच्या संगमावरील

प्रयाग या ठिकाणी सर्वधर्मीयांचे संमेलन भरवत असे आणि या ठिकाणी भिक्षू, ब्राम्हण, अनाथ लोक यांना दानधर्म केला जात असे दर ५ वर्षांनी सर्वस्वाचे दान करणारा जगाच्या इतिहासातील हा एकमेव सम्राट होय. त्याचे धार्मिक धोरणही धर्म सहिष्णू असेच होते.

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील श्रेष्ठ सम्राटांच्या मालिकेत हर्षवर्धनाचा समावेश केला जात होता. गुप्त साम्राज्याच्या पतनानंतर भारतात निर्माण झालेली राजकीय अराजकता व अव्यवस्था नष्ट करून त्याने एक विशाल साम्राज्य उभे केले. या साम्राज्यामध्ये उत्कृष्ट शासन व्यवस्था निर्माण केली. प्रशासन व्यवस्थेमार्फत त्याने जनतेचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला. त्याने उदार आणि धर्मसहिष्णू धोरणाचा स्विकार केला त्याला दानधर्माची फार आवड होती त्याने एकंदरीत ४० वर्ष राज्य केले, प्राचीन भारताच्या इतिहासातील शेवटचा साम्राज्य निर्माण करणारा एक शूर सामर्थ्य संपन्न सम्राट, उत्तम प्रशासक, न्यायी राजा, बौद्ध धर्माचा प्रचारक व अनुयायी, उत्तम, साहित्यिक व दानशील राजा म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. हर्षवर्धन कालीन प्रशासकीय धोरणाचा आढावा घ्या.

५.८ सारांश

गुप्त सत्तेच्या ऱ्हासानंतर अनेक लहान लहान सत्ता उदयास आल्या अशा अनेक सत्तापैकीच पंजाब परिसरात ठानेश्वराचे वर्धन घराणे सत्तेवर आले. हर्षवर्धन हा या घराण्यातील सर्वश्रेष्ठ शासनकरता होय. तत्पूर्वी प्रफाकर वर्धन, राजवर्धन सत्तेवर होते. हर्षवर्धनाने संकर काळात राज्याला मोठ्या धिटार्ईने संभालले व विस्तार केला तो बौद्धधर्म प्रसारक होता त्यांनी बौद्ध धर्माच्या प्रसाराचे कार्य केले. भारतीय इतिहासातील शेवटी बलढयसत्ता वर्धन घराण्याच्या अस्ताने संपूष्ठात आली बौद्ध परिषदेचे आयोजन केले.

५.९ प्रश्न

- १) सम्राट हर्षवर्धनाचे चरित्र व कामगिरीचा आढावा घ्या.
- २) हर्षवर्धन सम्राट बनण्यास कारणीभूत असलेल्या परिस्थितीचा मागोवा घ्या.
- ३) हर्षकालीन प्रशासकीय धोरणाचा आढावा घ्या.
- ४) टीप:
 - अ) हर्षकालीन धार्मिक परिस्थिती
 - ब) हर्षवर्धनाची शासन व्यवस्था

५.१० संदर्भ

- १) डी. डी. कोसेबी, प्राचीन भारत का इतिहास और सभ्यता.
- २) जोशी महादेवशास्त्री - भारतीय संस्कृती कोश, मुंबई
- ३) डॉ. देशमुख प्रशांत, प्राचीन भारताचा इतिहास, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर,
- ४) प्रा. रुना गायधनी, के.के. राहुरीकर, प्राचीन भारताचा सांस्कृतीक इतिहास.

रजपूतांचा उदय व सिंधमधील अरब आक्रमण

घटक रचना:

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ रजपूतांचा उदय
- ६.३ अरब आक्रमण
- ६.४ अरबांच्या आक्रमणावेळच्या वेळची सिंधची परिस्थिती
- ६.५ अरब आक्रमणाची कारणे
- ६.६ अरब आक्रमणाचे परिणाम
- ६.७ सारांश
- ६.८ प्रश्न
- ६.९ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- रजपूतांच्या उदयाची माहिती जाणून घेणे.
- अरब आक्रमणाची कारणे जाणून घेणे.
- अरब आक्रमणाचे परिणाम स्पष्ट करणे.

६.१ प्रस्तावना

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील रजपूतांच्या उदयाचा कालखंड व अरब आक्रमणाचा कालखंड असा हा दुहेरी कालखंड होता. रजपूत सत्ता आपल्या उदयाबरोबरच परस्पर संघर्षामध्ये गुंतल्या होत्या तर अरब आक्रमक धर्म प्रसार, लूट व सत्ता स्थापनेसाठी प्रयत्न करत होते. या सर्व बाबींची माहिती प्रस्तूत प्रकरणातून आपण अभ्यासणार आहोत.

६.२ राजपूतांचा उदय

गुप्तोत्तर काळात राजपुताना, मारवाड, माळवा व गुजराथ या भागांत अनेक लहान लहान राज्ये निर्माण झाली ती राजपुत घराणी म्हणून पुढे प्रसिद्धीस आली. हे राजपुत कोण या बद्दल निष्ठातांमध्ये विविध मते आढळतात. शक, कुशान, हूवाया आक्रमकांच्या बरोबर आलेल्या इतर जमाति व आक्रमकांच्या हिंदूकरणातून निर्माण झालेल्या जातिमधून राजपूत घराणी निर्माण झाली

असावीत असा समज आहे. बौद्धधर्माच्या चलतिच्या, बौद्धधर्माच्या उत्कर्षाच्या काळात वर्णसंकट सुरु झाला. या वावटळी पासून स्वत्वरक्षणासाठी कोसलाच्या इक्ष्वाकुवंशीय क्षत्रियांनी पश्चिमेस स्थलांतर करून अखली व विध्यं पर्वताचा आश्रय घेतला. स्वतःची क्षात्रशुद्धता चालविण्यासाठी ते स्वतःला राजपुत्र म्हणवू लागले. त्यामुळेच त्यांच्यात वांशिक व सांस्कृतिक शुद्धता व उदात्तता दिसते. असे श्री. चिं.वि. वैद्य यांचे मत आहे. गुर्जर, चालुक्य, राष्ट्रकुट यांचे मांडलिक म्हणून ते उदयास आले व कालांतराने स्वतंत्र झाले. या राजपुत घराण्यांनी मुसलमानांची भारतावरील आक्रमणे थोपवून आपल्या घराण्याची सत्ता टिकविण्यासाठी पराकाष्ठेचे प्रयत्न केले. उत्तर भारतात राजपुतांनी मुसलमानांना कडवा प्रतिकार केला व प्रसंगी रक्तसिंचन करून भारतात संस्कृती जिवंत ठेवली. राजपुतांचे शौर्य, दाक्षिण्यप्रियता, कडवा स्वधर्मभिमान, चिकाटी, स्वाभिनिष्ठा व तेजस्विता इ. गुणांनि भारतीय इतिहासात त्यांचे नाव व कार्य अमर झाले आहे. हे राजपुत स्वतःस आर्यकालीन वीरांचे वंशज म्हणविण्यात धन्यता मानित. सर्व राजपुत भगवान एक लिंगगजीचे उपासक होते.

६.२.१ मेवाडचे गृहिलोत :

राजपुत घराण्यात मेवाडच्या गृहिलोत घराण्याला आग्रिपुजेचा मान मिळतो. इसवीसनाच्या सहाव्या शतकात या घराण्याची स्थापना झाली. या घराण्यातील पहिला प्रसिद्ध पुरुष बाधा रावळ हा होय. इ.स. ५३५ च्या सुमारास अरबांच्या राजपुतान्यावरील आक्रमणाला त्याने शर्थीने यशस्वी तोंड दिले व मेवाडच्या वैभवाचा पाया घातला. बाधाने इ.स. ७५३ मध्ये राजसन्त्यास घेतला. दुसरा खोम्मान याने सिंधच्या अरबी सुभेदाराबरोबर संघर्ष केला. इ.स. ९४३ च्या एका शिलालेखात महाराजधिराज मत्पट्टाचा उल्लेख येतो. त्यावरून मेवाडचे राज्य त्या सुमारास स्वतंत्र झाले असावे. आघाट (उदेपुरच्या उत्तरेस) ही मेवाडची राजधानी होती व तेथे मोठे व्यापारी केंद्र असल्याचा उल्लेख शिलालेखात मिळतो. परमार मुजाने आघाट नगरीचा विध्वंस केला. तरीही गृहिलोतांचे राज्य मध्ययुगातही टिकून राहिले.

६.२.२ बुंदलखंडाचे चंदेले :

गुर्जरप्रतिहारांच पडत्या काळात बुंदलखंडात खर्जरवाहक येथे इ.स. नवव्या शतकात चंदेल घराणे उदयास आले. या घराण्यातील, वाण्यती, जयशक्ती या राजांनी आपल्या कर्तबगारीने घराण्याची प्रतिष्ठा वाढविली. पहिल्या यशो-वर्म्याने राष्ट्रकुटांचा पराभर करून कलिंगर किल्ला जिंकला. उत्तर भारतात मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी मोहीम केल्या व चंदेल घराण्याची प्रतिष्ठा वाढविली. त्याने खजुराहो येथील प्रसिद्ध विष्णुमंदिर बांधले. थंगाच्या कारकीर्दित (इ.स. ९४५-१००२) चंदेलांनी प्रतिहारांचे सार्वभौमत्व झुगारून देऊन आपले स्वातंत्र्य पुकारले व स्वातंत्र्य निदर्शक महाराजधिराज ही पदवी आपल्या नावामागे लावली. चंदेल राज्य ग्वाल्हेर, भिलासा, यमुना, जबळपुर एवढ्या प्रदेशात पसरले होते. त्याने कोसला, पश्चिम बंगाल, आंध्र येथील राजांचाही पराभव केला होता. इ.स. ९९१ मध्ये गझनिच्या सबक्तगीनाबरोबर झालेल्या रणसंग्रामात थंगराजाने विशेष पराक्रम गाजविला. खजुराहो येथील वैथनाथ व जिननाथमंदिर त्याच्या कारकीर्दित बांधली गेली. विद्याधर राजाने (इ.स. ९९९-१०५९) कनौज्या प्रतिहार घराण्याचा शेवट केला. त्याचे राज्य चंबलापासून नर्मदेपर्यंत पसरले होते. गझनिच्या महमुदाशी त्याचा संघर्ष झाला. व त्यात दोन्ही पक्षांना फारसे यश मिळाले नाही. महमुदांचे पुर्वकडील आक्रमण थोपवून धरणारा हाच एक हिंदू राजा झाला. पुढील चाळीस वर्षे चंदेल राजे कलचुरीचे मांडलिक बनले. अकराव्या शतकाच्या अखेरीस कीर्तिवर्मा चंदेलाने चेदिराजा कर्णाचा पराभव करून चंदेलांचे स्वातंत्र्य पुनः प्रस्थापित केले. त्याचा आश्रित कृष्णामिश्राने 'प्रबोध चंद्रोदय' हे

रूपकात्मक संस्कृत नाटक लिहिले. बाराव्या शतकात मदन वर्मा हा प्रसिद्ध राजा होवून गेला. त्याने भिलसापर्यंत राज्यविस्तार करून चंदेलांची प्रतिष्ठा वाढविली. खजुराहो येथील जैनमंदिरे यांच्या कारकीर्दत बांधली गेली. त्याचा वारस व नातु परमर्दी यांचे दिल्लीच्या पृथ्वीराज चाव्हानाशी वितुष्ट आले. पृथ्वीराजाने परमर्दीचा अनेकदा पराभव केला. महंमद घोरीने कलंजर घेऊन चंदेला राजधानी महोबाचा विध्वंस केला. दिल्लीच्या सुल्तानांचे अंकित म्हणून चंदेलांचे राज्य सोळाव्या शतकापर्यंत टिकले.

६.२.३ त्रिपुरीचे कलचुरी घराणे :

नर्मदा व गोदावरी यांच्यामधील प्रदेशात कलचुरींचे राज्य पसरले होते. या घराण्यातील पहिला ऐतिहासिक राजा कोकल्ल होय. (इ.स. ८४५-८९५) त्याने कनौजच्या प्रतिहारांचा पराभव केला व तुर्कना राजपुतान्यातून हुसकावून लावले. पुर्वेकडे बंगालच्या राज्याचा पराभव केला. तर दक्षिणेत राष्ट्रकुट दुसऱ्या कृष्णाचा पराभव करून उत्तर कोकणापर्यंत दिग्विजय मिळविला त्याने चंदेल राज्यकन्येशी विवाह केला व अपाली कन्या राष्ट्रकुट राजाला दिली. त्यामुळे भारताच्या सत्ताधीशांत कलचुरीचे महत्त्व वाढले. पहिल्या युवराजाच्या कालकिर्दीत मध्यभारत मंदिर शिल्पाची निर्मिती झाली. त्याने अनेक शैवमंदिरे बांधली व मत्तमथुर शैवांना राजाश्रय दिला. नंतरच्या राजांना आपले प्रभुत्व टिकविता आले नाही. चंदेले व राष्ट्रकुट यांच्यापुढे कलचुरींना नमते घ्यावे लागले. दहाव्या शतकात परमार व चालुक्यांनीही त्रिपुरी राजधानीचा दोनदा विध्वंस केला. दुसरा कोकल्ल (इ.स. ९९५-१०३०) याने दक्षिणेतील चालुक्यांचा पराभव केला. गांगेयदेव विक्रमादित्य (इ.स. १०३०-१०४९) याने काश्मिर, कांगडा, पंजाब, बंगाल, ओरिसा व दक्षिणेस कुंतल देश येथपर्यंत मुलुखगिरी केली. त्याचा पुत्र लक्ष्मीकर्ण (इ.स. १०४९-१०७३) याने कनौज, माळवा, गुजराथ, बिहार येथील विस्तृत मुलुख जिंकून भारतातील चोलाचा पराभव केला. त्याचे साम्राज्य बंगालपासून गुजराथपर्यंत व गंगेपासून महानदीपर्यंत पसरले होते. त्याने कर्णावती ही राजधानी स्थापन केली व राज्यात अनेक शैवमंदिरे बांधली. उत्तरभारतात साम्राज्य स्थापणारा हाच शेवटचा राजपुत राजा होय. कलचुरींचे राज्य तेराव्या शतकात मुस्लिम आक्रमणाला बळी पडले. त्यांनी स्थापन केलेल्या चेदिसन (सुरुवात इ.स. २४८-४९) सोळाव्या शतकापर्यंत मध्य भारतात प्रचलित होती.

६.२.४ माळव्याचे परमार घराणे :

राष्ट्रकुटांनी आपले आश्रित म्हणून परमारांना माळव्याची सुभेदारी दिली. (इ.स.वी सनाचे नवे शतक) या घराण्यातील प्रसिद्ध राजा मुंज वाव्यतिराज (इ. ९७४-९९७) याने कलचुरींचा पराभव केला, गृहिलोतांना नमविले, हुणांना शरण आणले. चाहमांनापासून अबू प्रदेश जिंकला. त्याने अन्हिलपाटणच्या चालुक्यांचा पराभव करून लाट देश जिंकला. राष्ट्रकुटांचा पाठलाग करीत गोदावरी ओलांडली. पण त्यात मुंजाचा पराभव होऊन तो शत्रुच्या कैदेत पडला. गुप्त राजा स्वतः कवी असून धनंजय, धनिक, हलायुथ इ. अनेक संस्कृत पंडितांचा आश्रयदाता होता. यानंतरचा प्रसिद्ध राजा पहिला भोज (इ.स. १०००-१०५५) होय. त्याने कल्याणीच्या चालुक्यांना पराभव केला. तसेच बलिंग, उत्तर कोकण, कनौज येथपर्यंतचा मुलुक जिंकला. तो स्वतः जातिवंत कवी असून त्याने विविध विषयांवर ग्रंथरचना केली आहे. त्याचे 'सरस्वतिकंठाभरण' व 'शृंगारप्रकाश' हे साहित्यग्रंथ, 'युक्तिकल्पतरु' हा नितिग्रंथ 'समरांगणसुत्रधार' हा शिल्पशास्त्राचा ग्रंथ 'तत्त्वप्रकाश' हा शैवदर्शनग्रंथ व 'भोजचम्पू' हा चम्पूग्रंथ हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्याने अनेक विद्वानांचा राजाश्रय दिला होता. प्रमाचंद सुरी, शांतिसेन व धनपाल हे जैन पंडित मिताक्षरेचा कर्ता, विज्ञानेश्वर, प्रसिद्ध कवि पद्यगुप्त हे त्याच्या

पदरी होते. धारानगरीमध्ये त्याने अनेक सुंदर इमारती बांधिल्या. तसेच भोपाळजवळ 'भोजपुरीनगरी' वसवून जवळच २५० चौरस मैलांचे प्रचंड सरोवर निर्माण केले. धारानगरीत त्याने अनेक पाठशाळा व विद्यालये चालविली. शैव असुनही त्याने अन्यधर्मियांना साहाय्य केले. त्यांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस चेदी व चालुक्य यांच्या संयुक्त सेनेने त्याचा पराभव केला व लढाईत तो मारला गेला. भोजानंतर उदयादित्याने (इ.स. १०६०-१०८७) कलचुरी यशः कर्णाचा पराभव करून माळव्याचे वैभव वाढविले. त्याने उदयपुर येथे बांधलेले शिवमंदिर अद्यापही सुस्थित आहे. या राजाच्या कारकीर्दीत उना (इंदूर संस्थान) येथे बांधलेली अनेक हिंदू व जैन मंदिरे उपलब्ध आहेत. यानंतर गुजराथच्या सौलकीनी माळवा जिंकून त्यावर आपले प्रभुत्व स्थापिले. तेराव्या शतका अखेर हे राज्य अल्लाउद्दीन खिलजीच्या आक्रमणाला बळी पडले.

६.२.७ सांबरचे चाहमान घराणे :

गुर्जर - प्रतिहारांचे मांडलिक म्हणून हे घराणे राजस्थानात शाकंभरी (सांबर) येथे राज्य करीत होते. या घराण्याचा प्रसिद्ध पुरुष चौथा विग्रहराज (इ.स. ११५३-११६४) याने गझनीच्या सुलतानांना पश्चिमेस रेटून पंजाब मध्ये आपला अंमल बसविला. त्याने दिल्ली जिंकून आपला दरारा वाढविला. त्याचा नातु तिसरा पृथ्वीराज रैस (हिंदी) या काव्यातून वर्णिले आहे. याने जयचंद्र गढवालाची कन्या संयोगिता पळवून आणून तिच्याशी विवाह केला. परमर्दी चंदेलाचा पराभव केला. व इ.स. ११९१ मध्ये महमंद घोरीचा पराभव करून त्यास पिटाळून लाविले. पुढील वर्षी महमदाने पुनः चढाई करून पृथ्वीराजाचा पराभव केला. त्यानंतर या घराण्यास उतरती कळा लागली.

या राजपुत राज्यामधल्या शत्रुत्वाच्या संबधामुळे पंजाबामधून गझनवीला हुसकावून लावने. त्यांना अशक्य झाले. ह्या राज्यामधल्या राज्यकारभारविषय फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पण संरजामी पद्धतीच्या प्रवृत्ति मात्र प्रामुख्याने आढळतात. समाजामध्ये जमातीचा प्रभाव होता. जमातीच्या प्रमुखाला मोठा मान दिला जाई. कोणीही राजपुत आपले कुटुंब आणि वतन यांचा फार आदर करीत असे. पण ह्या राजपुतामध्ये एक वैगुण्य होते की, ते आपल्या जमातीच्या समुह बनवित. दुसऱ्या समुहाशी संबंध टाळीत. या समुहापैकी प्रत्येक समुह दुसऱ्या समुहाशी संबंध टाळीत. अशा समुहापैकी प्रत्येक समुह दुसऱ्या समुहाहून वरचढ असल्याचा दावा करी. अशा स्वयंशासित समुहामध्ये आणि राजपुत व्यतिरिक्त प्रजेमध्ये समानता अशी कोणतीच नव्हती. राजपुत राज्यकर्त्यांनी हिंदुधर्म आणि जैनधर्म ह्या दोघांनाही राजाश्रय दिला. धर्मस्थळांना त्यांनी उदारपणे दाने दिली. कित्येक सुंदर मंदिराची रचना ह्या काळात झाली. स्थापत्य कला ह्या काळामध्ये बरीच भरभराटीला आली होती. कोणार्कचे सुर्यमंदिर, पुरीचे जगन्नाथ मंदिर अबु दिलवाडा येथील मंदीरे या प्रगतीची साक्ष देतात. कित्येक संस्कृत ग्रंथ रचले गेले. परमार राज्यकर्त्यांची राजधानी म्हणून प्रसिद्ध असलेली उज्जैन आणि धारा ही शहरे ही विद्यांची प्रसिद्ध केंद्रे होती. प्राकृत आणि अपभ्रंश भाषांमधूनही भरपुर ग्रंथरचना ह्या काळी झाली हेमचंद्र हा जैन धर्माचा मोठा प्रसिद्ध विद्वान होता. त्याने अपभ्रंश भाषेत ग्रंथरचना केली. अर्वाचीन उत्तर भारतीय भाषांपैकी हिंदी, मराठी किंवा बंगाली या भाषांचा उगमही ह्याच काळात झाला.

६.३ अरब-आक्रमण

अरबांची सिंध प्रांतावरील स्वारी — अरबस्तानात ईस्लाम धर्माचा प्रचार आणि प्रसार झाल्यानंतर अरबांनी या धर्माचा प्रसार करण्याकरीता फार मोठा प्रयत्न चालविला. त्यामुळेच इराण पासून स्पेनपर्यंत या धर्माचा प्रसार होऊ शकला. अरबांचे सुरुवातीपासूनच हिंदुस्थानातील

श्रीमंत बंदराकडे लक्ष होते. हि सधन बंदरे ताब्यात घ्यावीत. ही त्यांची महत्त्वकांक्षा होती. म्हणून अरबांनी इ.स. ६३६ मध्ये समुद्रमार्गाने दुसरा पूलकेशी यांच्या कारकिर्दीत मुंबई जवळील ठाणे बंदरावर आक्रमण केले. पण अरबांना अपयश आले. यानंतर अरबांनी भडोच व सिंधवर पुन्हा आक्रमणे केली पण सुरुवातीला त्यांना यश आले नाही. अरबांनी प्रथम बलुचिस्तानामध्ये यश मिळाले. आणि पुन्हा अरबांनी सिंध प्रांताकडे लक्ष वळविले.

६.४ अरबांच्या आक्रमणाच्या वेळची सिंधची परिस्थिती

सिंध राज्याचा विस्तार उत्तरेला काश्मिरपर्यंत पूर्वेला कनोजपर्यंत आणि दक्षिणेला अरबी समुद्रापर्यंत झाला होता. इ.स. ७ व्या शतकात इराणचा राजा निमरोज याने सिंध प्रांतावर आक्रमण करून राजा शेरीयाज यास ठार केले. त्यानंतर रायद्वितीय हा सिंधचा राजा झाला. याच्या कार्यकाळात त्याचा ब्राह्मामंत्री चच याने क्रांती करून सर्व सत्ता स्वतःच्या हाती घेतली त्यानंतर या चचा चा भाऊ चंद्र हा सिंध प्रांताचा राजा झाला. आणि त्याच्या मृत्युनंतर मात्र सिंधमध्ये यादवी होऊन त्याचा मुलगा दाहिर हा सिंधचा राजा झाला. परंतु यादवी युध्दामुळे सिंधमध्ये आक्रमणाला योग्य राजकीय परिस्थिती निर्माण झाली आणि अरबांनी सिंध प्रांतावर आक्रमण केले.

६.५ अरब आक्रमणाची कारणे

अरबांची सिंध प्रांतावर जी आक्रमणे झाली आहेत. त्याची कारणे पाहता अरबांना सिंध प्रांतामध्ये ईस्लाम धर्माचा प्रसार करावयाचा होता. हे एक प्रमुख कारण होते. त्याचबरोबर पश्चिम हिंदुस्थानाच्या किनाऱ्यावरील समृद्ध बंदरे जिंकली तर आपणांस भरपूर लूट मिळेल. म्हणजेच अधिक धन मिळविण्याकरीता त्यांनी सिंध प्रांतावर आक्रमण केले ही शक्यता नाकारता येत नाही. अरबांनी सिंध प्रांतावर स्वारी करण्याकरीता जे तात्काळीक कारण घडून आले ते म्हणजे लंकेचे मुस्लिम व्यापारी मक्केच्या यात्रेला जात असताना वाटेत मोठे वादळ झाल्यामुळे त्यांना सिंध मधील देवल बंदराच्या आश्रयास जावे लागले. तेथे चाचांनी त्यांची जहाजे लुटली यावेळी देवल बंदरावर सिंधचा राजा दाहिर याची सत्ता होती. तेव्हा बसऱ्याचा शासक अलहजाज याने दाहीरकडे नुकसान भरपाईची मागणी केली राजा दाहीरने नुकसान भरपाई देण्यास नकार दिला. तेव्हा अल्-हजाज याने सिंधवर आक्रमण केले पण त्याचा पराभव झाला तेव्हा अल्-हजाजने दाहीरला शासन करण्याची जबाबदारी आपला जावई व पुतण्या महम्मदबीन कासीमवर सोपविली आणि कासीमने प्रचंड फौजनीशी चचांवर आक्रमण केले.

६.५.१ महम्मद-बीन-कासीमची सिंधवरील स्वारी - (इ.स. ७१२ ते ७१३) महम्मद बीन कासीमला सिंधवरील स्वारीत मोठा विजय मिळाला. प्रथम त्याने सिंधमधील देवल नगराला वेढा दिला. तेव्हा राजा दाहिरच्या पुतण्याने महम्मद बीन कासीमचा मोठा प्रतिकार केला. पण दाहिरच्या सैन्याचा प्रतिकार अपुरा पडला शेवटी दाहिरच्या सैन्याचा पराभव झाला. कासिमला देवलमध्ये मोठीलूट मिळाली. त्यानंतर कासीम हैद्राबादकडे वळला. तेथेही त्याला विजय मिळाला. कासीम सिंधू नदी ओलांडून सिंध नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन पोहचला. आणि येथेच त्याची आणि दाहिरच्या सैन्याची रणक्षेत्रावर समोरा-समोर गाठ पडली आणि त्यांच्यात युध्द घडून आले. या युध्दाला रेवरचे युध्द असे म्हणतात.

६.५.२ रेवरचे युध्द (इ.स.७१२) - रेवरचे युध्द सिंधचा शासक दाहीर आणि कासीम यांच्यामध्ये घडून आले. या युध्दामध्ये दाहीरने मोठा पराक्रम केला. पण या युध्दामध्ये शेवटी तो मारला गेला. त्यामुळे इतिहासामध्ये रेवरचे युध्द अतिशय महत्वाचे आहे. कारण या युध्दातील विजयानंतर कासीमची सिंध प्रांतावर सत्ता प्रस्थापित झाली. रेवरच्या युध्दानंतर कासीमने ब्राह्मणाबाद आणि यलोश ही दोन ठिकाणे जिंकून घेतली. नंतर मूलतानचा किल्ला ही जिंकून घेतला. अशा रितीने सिंधू नदीच्या संपूर्ण दक्षिण भागावर आरबांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले.

६.५.३ दाहीरच्या अपयशाची कारणे – सिंधचा शासक दाहीर अत्यंत बलशाली व पराक्रमी असूनही मुस्लिम आक्रमणा पुढे त्याचा पराभव झाला त्याची कारणे पुढील प्रमाणे –

- १) अरबांची धर्म भावना अतिशय प्रखर होती.
- २) अरबांचे युध्दतंत्र श्रेष्ठ प्रकारचे ठरले होते.
- ३) भारतीयांमध्ये एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा अभाव होता त्यामुळे दाहीरला इतर भारतीय राज्यकर्त्यांचे सहकार्य मिळू शकले नाही.
- ४) या काळातील हिंदू शासकाने आपल्या आरमारांकडे दुर्लक्ष केले त्यामुळेही पराभव घडून आला.
- ५) अरबांचे क्रोर्य हे शांततावादी हिंदू प्रजेला धक्कादायक वाटू लागले. त्यांच्यात दहशत निर्माण झाली त्यामुळेही दाहीरचा पाडाव घडून आला.
- ६) महम्मद बिन कासीमचे राजकारण व कूटनीती दाहीरपेक्षा वरचढ होती. उरलेले सिंध प्रांत हिंदूस्थानच्या एका बाजूला असल्याने या प्रदेशावरील संकट म्हणजे हिंदूस्थानावरील संकट असे कधीच वाटले नाही. त्यामुळे दाहीरला इतरांची मदत मिळू शकली नाही आणि त्याचा पराभव झाला.
- ७) अरबांजवळ युध्द साहित्याच्या पुरवठा भरपूर होता. त्यामुळेही त्यांना विजय मिळू शकला.
- ८) महम्मद कासीम सिंधवर विजय मिळविल्या नंतर अरबांनी तेथे जवळ-जवळ १५० वर्षे शासन केले.

६.६ अरब आक्रमणाचे परिणाम

भारतीय इतिहासांमध्ये अरब आक्रमणे व त्यांना मिळालेले विजय हि महत्वाची घटना आहे. सिंधवर जरी अरबांना विजय मिळाला असला तरी इतर प्रदेशावर आपले वर्चस्व अरबांना निर्माण करता आले नाही. याबद्दल सर स्टॅन्ले लेनपूल या इतिहासकाराने अरब विजयाचे वर्णन करताना भारताच्या इतिहासावर कोणताही दूरगामी परिणाम घडवून न आणणारा विजय असे वर्णन केले आहे. परंतु हे मत ग्राह्य धरता येत नाही. कारण या अरब आक्रमणामुळेच इतर मुस्लिम आक्रमकांचा भारतावरील सत्ता प्रस्थापनेचा मार्ग मोकळा झाला असे म्हणता येईल.

अरब आक्रमणाचा भारतीय संस्कृतीवर व भारतीय संस्कृतीचा अरब संस्कृतीवर परिणाम घडून आला. भारतीयांच्या मानाने अरब संस्कृती विशेष प्रगत नव्हती. अरबांनी भारतीयांपासून ज्योतिष, रसायनशास्त्रे, गणित व खगोलशास्त्र शिकण्याचा प्रयत्न केला. तसेच अनेक भारतीय ग्रंथांचा अरबी भाषेत अनुवाद करण्यात आला. अरबांनी भारतीयांपासून संगीत, चित्रकला, स्थापत्यकला, युध्दकला इ. कला शिकून घेतल्या.

थोडक्यात अरब आक्रमणामुळे भारत व अरबस्तान यांच्यात फार मोठी संस्कृती देवान घेवान घडून ली. भारतीय इतिहासामध्ये अरब आक्रमणास अतिशय महत्वाचे स्थान आहे.

रजपूतांचा उदय व सिंधमधील अरब साम्राज्य

आपली प्रगती तपासा :

१. अरबांच्या सिंधवरील आक्रमणाचा आढावा घेऊन परिणाम सांगा.

६.७ सांराश

प्राचीन कालखंडाच्या उत्तरार्धात रजपूत सत्तानी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले होते. मात्र या सत्ता एक संघ नव्हत्या. परस्पर संघर्षात अडकल्या होत्या. याच संधीचा फायदा अरब आक्रमकांनी घेवून भारतात सत्ता स्थापनेच्या महत्वाकांक्षा बाळगल्या होत्या. यातूनच अरब आक्रमणे भारतावर झाली व या आक्रमणाचे भारतावर दुरगामी परिणाम घडून आले.

६.८ प्रश्न

१. रजपूत सत्तेच्या उदयावर भाष्य करा.
२. अरबांच्या आक्रमणाचा आढावा घ्या.
३. महमेदबीन कासिमची सिंधवरील स्वारी स्पष्ट करा.

६.९ संदर्भ

१. देव प्रभाकर - प्राचीन भारताचा इतिहास
२. झा. डि.एन. मौर्योत्तर व गुप्तकालीन राजस्व पद्धती, डायमंड प्रकाशन पुणे, ८००६.
३. कोसेबी डी. डी. पुराणकथा आणि वास्तव.
४. भिडे आणि खरवंडीकर- प्राचीन भारतातील राजकिय आणि धार्मिक संस्था.

दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल

घटक रचना:

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ चालुक्य घराणे
- ७.३ राष्ट्रकूट घराणे
- ७.४ पल्लव घराणे
- ७.५ चोल घराणे
- ७.६ सारांश
- ७.७ प्रश्न
- ७.८ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- भारताच्या दक्षिण भागात उदयाला आलेल्या राज्यांची माहिती घेणे.
- चालुक्य राज्यकर्त्यांनी भारतीय इतिहासात बजावलेल्या कामगिरीची माहिती घेणे
- राष्ट्रकूट घराण्याचा उदय अस्त व महत्व लक्षात घेणे.
- पल्लव घराण्याच्या प्रगतीची माहिती घेणे
- चोल राज्यकर्त्यांची माहिती घेणे.

७.१ प्रस्तावना

भारतामध्ये दक्षिण भारतात मानवी समाज अनेक वर्षांपासून रहात आहे. इ.पूर्व चौथ्या शतकापासून दक्षिणेकडील समाजाचा उत्तरेकडे संपर्क सुरू झाला होता. उत्तरेकडील प्रगत समाजाची ओळख होण्यास सुरुवात झाली होती. उत्तरेकडून आलेले व्यापारी तसेच हिंदू, बौद्ध व जैन धर्माचे शिष्य व अनुयायी यांनी संपर्क केला होता. व्यापाऱ्यांना दक्षिणेतील सोने, मोती व रत्ने यांचे आकर्षण होते. सामाजिक, आर्थिक जीवनाच्या विकासाबरोबरच राजकीय जीवन विकसित होत गेले. निरनिराळ्या काळात व प्रदेशात काही राज्ये उदयास आली होती.

आधुनिक काळातील संशोधन, उत्खनने, संगम, साहित्य, अशोकाचे शिलालेख, तामिळी साहित्य, प्रवास वर्णने या ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे इतिहासाचे लेखन करता येते. दक्षिण

७.२ चालुक्य

इ. सनाच्या ६ व्या शतकापासून दख्खन व दक्षिण भारतामध्ये अनेक राजकीय घराण्यांचा उदय झाला होता. त्यापैकी पश्चिम भारतातील बदामी (कर्नाटक) कल्याणी व वेगी या ठिकाणी चालुक्य सत्ता स्थापन झाल्या होत्या. त्यांचे राजकीय, प्रशासकीय व सांस्कृतिक योगदान महत्वाचे आहे.

चालुक्य घराण्याच्या बाबतीत इतिहासकारांनी आपली मते मांडली आहेत. सी.वी. वैद्यांनी ते महाराष्ट्रातील क्षत्रिय वंशांचे होते. डॉ. वा.ए.स्मिथ यांच्या मते ते परकीय होते. तर डॉ.डी.सी. गांगूळींनी कन्नड भाषिक असल्याचे मत व्यक्त केले आहे.

चालुक्य घराण्याचा संस्थापक जयसिंह वल्लभ होता त्याच्यानंतर रणराज सत्तेवर आला. रणराजने महाराष्ट्राचा प्रदेश जिंकला त्याचामुलगा पहिला पुलकेशी (इ. ५३५ ते ५६६) राजा झाला. त्यानंतर पहिला कीर्तीवर्मन ५६७ व मंगळेश ५९८ मध्ये राजे झाले. दुसऱ्या पुलकेशीची कारकिर्द ६१० मध्ये सुरु झाली. त्यानंतर पहिला विक्रमादित्य, विनयादित्य, दुसरा विक्रमादित्य, दुसरा कीर्तीवर्मन हे प्रमुख राजे झाले होते. कीर्तीवर्मनाच्या चालुक्य बदामीची सत्ता नष्ट झाली होती.

पुलकेशी पहिल्याने विजापूर राज्यात स्वातंत्र घोषित करुन वातापी ही आपली राजधानी बनवली होती. पुलकेशीने अश्वमेध, हिरण्यगर्भ, वाजपेय इ. यज्ञ केले होते. पुलकेशी पहिल्यानंतर दुसरा कीर्तीवर्मन राजा झाला. गोव्यातील कदंबसत्तेचा तसेच कोकणातील तसेच दक्षिणेतील नलाचा पराभव करुन आपले साम्राज्य वाढवले होते. वातापी नगरीत कीर्तीवर्मनाने मंदिरे बांधली. तसेच अंग, वंग कलिंग, मगध, छत्तूर, मद्रक व केरळ, गंग मूषक राजांशी संपर्क केला होता. कीर्तीवर्मन नंतर त्याचा भाऊ मंगळेश व त्यानंतर पुलकेशी दुसरा राजा झाला होता.

पुलकेशी दुसऱ्याने सन ६०९ ते ६४२ या प्रदिर्घ काळामध्ये राज्य केले होते. त्याने स्वपराक्रमाने कदंबांची राजधानी वनवासी जिंकली होती. म्हैसूरचे गंग, कोकणातील नाविक मौर्य, लाट माळवा गुर्जर ही राज्य जिंकली गुजरातवरुन हर्षवर्धनाशी संघर्ष झाला. त्यामध्ये हर्षवर्धनाचा पराभव केला. ऐहोळ येथील शिलालेखामध्ये त्याचे वर्णन आहे. पुलकेशीने शशांक माधववनी वल्लभी व भडोज या शासकांची मदत घेतली होती. नंतर पुलकेशीने दक्षिण कोसक व कलिंग देश जिंकले होते. नवीन जिंकलेल्या प्रदेशाचा कारभार पहाण्यासाठी त्याने आपल्या भावास नेमले होते. त्यामधुन वेगीचे चालुक्य घराण्याची स्थापना झाली. पुलकेशीने नंतर महिंद्रवर्मन पहिला या पल्लव राजाचा पराभव केला होता. दक्षिणेमधील राज्यावर विजय मिळवल्यानंतर त्याने स्वतःला 'सत्याश्रम' पृथ्वीवल्लभ, परमेश्वर, परममाहेश्वर इ. बिरुदे धारण केली होती. कांचीचापल्लव राजा पहिला नरसिंहवर्मन याने पुलकेशीवर स्वारी करुन त्याचा दारुण पराभव केला. त्यामध्येच त्याचा मृत्यु झाला.

पुलकेशी दुसऱ्याच्या मृत्युनंतर पहिला विक्रमादित्य राजा झाला. त्याने चालुक्यांना पुन्हा राजकीय दृष्टिकोनातून प्रबळ केले होते. विक्रमादित्याचा भाऊ लाटचा शासक होता. त्याने पल्लवांची राजधानी कांची जिंकून पल्लवांकडून कर वसूल केला. दक्षिणेतील चोल, पांडय व केरळांचा पराभव करुन दक्षिणेचा सम्राट बनला होता. त्याने आपला भाऊ नरसिंह याला गुजरातचा शासक बनवले होते. तो गुजरातच्या चालुक्य घराण्याचा संस्थापक झाला.

विक्रमादित्य ६८१ मध्ये मरण पावल्यानंतर विजयादित्य राजा झाला. त्याने दक्षिण दिग्विजय करून पल्लव केरळ, पांड्य, गंग यांना पराभूत केले. शिलोन व पर्शिया येथील राजांना मदत केली होती. त्या नंतर विजयादित्य, दुसरा विक्रमादित्य राजा झाला. त्याच्या मृत्यूनंतर दक्षिण येथील सार्वभौम सत्ता राष्ट्रकुटांकडे गेली.

७.२.१ कल्याणीचे चालुक्य :- वातापीप्रमाणेच कल्याणी येथे तैलप राजाने इ.स.न ९७३ मध्ये स्वतंत्र चालुक्य घराण्याची स्थापना केली होती. तैलप हा राष्ट्रकुटांचा सरदार होता. नाकुंतल कन्नड जिल्ह्याचा स्वामी होता. राष्ट्रकुटांची राजधानी मान्यखेट होती. तैलपाने राष्ट्रकुट राजा कर्कची हत्या करून कल्याणीच्या चालुक्याची सत्ता स्थापन केली. गुजरातमधील लाट राजावर तैलपाने आक्रमण करून लाटवर बारप्पाची नियुक्ती केली. परमाराच्या शासकाने तैलपाचा पराभव केला होता.

तैलपानंतर सत्याश्रम हा राजा झाला. त्याने गुर्जर राजा चामुंडाचा पराभव केला. चोल राजा राज राजाचाही पराभव केला होता. सत्याश्रयानंतर त्याचा पुतण्या विक्रमादित्य पाचवा राजा झाला त्याने द. कोसलचा राजा मदाभोगुप्त द्वितीयचा पराभव केला. त्याच्यानंतर जगदेवनल्ल राजा झाला. त्याने माळव्याचा राजा भोजचा पराभव केला.

सोमेश्वर पहिला कल्याणीचा चालुक्य वंशामधील श्रेष्ठ राजा होता. सोमेश्वरने मान्यखेटहून राजधानी कल्याणी येथे नेली. सोमेश्वरने चोल राजा राजेंद्रचा पराभव केल्यानंतर सोमेश्वर पहिल्याने आपला मुलगा विक्रमादित्याला वारस नेमले. त्याने सत्तेचा त्याग करून सोमेश्वर दुसऱ्याला सत्ता दिली. त्यानंतर विक्रमादित्य सहावा राजा झाला. त्याने शासक वीर राजेंद्रच्या मुलीशी विवाह केला होता. ११९० मध्ये सोमेश्वर ४ थ्याच्या मृत्यूनंतर कल्याणच्या पश्चिमी चालुक्यांची सत्ता संपुष्टात आली होती.

७.२.२ वेंगी चालुक्य / गुजरातचे चालुक्य :- सम्राट दुसरा पुलकेशी चालुक्य याने पूर्व किनारपट्टीचा मुलूख जिंकल्यानंतर आपला भाऊ विष्णूवर्धन याला सुभेदार नेमले होते. त्याने इ. सन ६९५ मध्ये स्वतंत्र घराण्याची घोषणा केली होती. त्याची राजधानी वेंगी नगरी होती. त्याचे राज्य विशाखापट्टणम पासून केरळपर्यंत पसरले होते. वेंगी चालुक्य ब्राह्मणधर्मी होते. विष्णूवर्धन नंतर त्याच्या कालखंडात राष्ट्रकूट राजा दत्तिदुर्गाने वेंगीवर स्वारी करून त्यांचा पराभव केला होता. ७९९ मध्ये दुसरा विक्रमादित्य वेंगीच्या गादीवर आला. तो स्वतःचा उल्लेख 'परम भट्टारक-महाराजाधिराज परमेश्वर नरेंद्रमृगराज किभुवनाकुश' अशा बिरुदानी करत होता. अमोघवर्ष राष्ट्रकूट अल्पवयीन असताना विजयादित्याने भडोज पर्यंत विजय मिळवला होता. अमोघवर्षाने चालुक्यांचा पराभव करून वेंगी राष्ट्रकुटांची अंकित बनवली होती.

आपली प्रगती तपासा

- १) प्राचीन भारतीय इतिहासातील चालुक्य राजांच्या कार्याचा आढावा घ्या.
- २) प्राचीन भारतीय इतिहासातील चालुक्य राजांच्या कारकीर्दीचे मूल्यमापन करा.

प्राचीन भारतातील चालुक्यानंतर राष्ट्रकूट राज्याचा उदय झाला होता. राष्ट्रकूटांनी इ.स.न ७५३ ते ९७५ या कालखंडात राज्य केले. राष्ट्रकूटांनी सर्वांगीण उत्कर्षाचा काळ प्रस्थापित केला होता.

राष्ट्रकूट वंशाचा संस्थापक दन्तिदुर्ग होता. त्याचे मूलस्थान मराठवाड्यातील लातूर (लटदुर्ग) होते. त्याने चालुक्यांची सत्ता झुगारून दिली होती. दन्तिदुर्ग हा चालुक्या राजा विक्रमादित्य चा मांडलिक होता. त्याने विक्रमादित्याला वेगवेगळ्या स्वान्यांमध्ये साथ दिली होती. विक्रमादित्याच्या मृत्युनंतर त्याने चालुक्य वंशातील कीर्तीवर्माचा पराभव करून आपल्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली होती. दन्तिदुर्गा नंतर त्याचा चुलता प्रथम कृष्ण गादीवर आला. त्याने कर्नाटकमध्ये आपल्या राज्याचा विस्तार केला होता. प्रथम कृष्णानंतर दुसरा गोविंद राजा झाला. परत तो राजविलासी असल्यामुळे त्याने सर्व राज्यकारभार धाकटा भाऊ ध्रुव याच्याकडे सोपविला. ध्रुव महापराक्रमी राजा होता त्याने वस्तराज व राजधर्मपाल या गुर्जर व पाल वंशातील राजांचा परस्पर संघर्षाचा फायदा घेतला दोघानाही वेगवेगळे गाठून त्यांचा पराभव केला. परिणामी राज्याचा विस्तार कनोज पर्यंत झाला होता. दक्षिणेत गंग व पल्लवांचा पराभव केला.

ध्रुवा नंतर तिसरा गोविंद सत्तेवर आला त्याने आपल भाऊ स्तंभ याच्या मदतीने गंगवाडीचा दत्तिंग शिवमारा पल्लव राजा, वेणीचा चतुर्थ विष्णूवर्धन याना मांडलिक केले. गोविंदाने पाल राजांचा पराभव केला. राजकीय पराक्रमा बरोबरीने प.महाराष्ट्र व बंगाल मध्ये सांस्कृतिक दुवा निर्माण झाला गोविंदाने उत्तरेकडे बनारस, कनोज, गुजरात व दक्षिणेकडे कन्याकुमारी पर्यंत आपल्या राज्याचा विस्तार केला होता.

तृतीय गोविंदानंतर त्याचा अल्पवयीन मुलगा अमोघवर्ष सत्तेवर आला. त्यावेळी राष्ट्रकूट साम्राज्य डळमळीत आले होते. त्यांच्या मांडलिकांनी बंड पुकारले. अमोघवर्षाने स्वतःची मुलगी चन्द्रावलळा हिचा विवाह गंग राजा बुनुग यांच्या बरोबर करून मैत्रीचे संबंध निर्माण केले.

अमोघवर्षानंतर त्याचा पुत्र द्वितीय कृष्ण राजा झाला त्याने चोल राजांशी वैवाहिक संबंध जोडले त्यांचा चालुक्यांबरोबर सतत संघर्ष सुरू होता. तृतीय इंद्रानंतर तृतीय कृष्ण राजा झाला. तो इ.स.न ९३९ मध्ये सत्तेवर आला. आपला मेव्हाणा बुनुग याच्या मदतीने कृष्णाने चोल राजा राजदित्य याचा पराभव करून तोडमंडल आपल्या राज्यात समाविष्ट करून घेतले. रामेश्वर पर्यंतचा प्रदेश त्याच्या नियंत्रणाखाली होता. कर्क द्वितीय राष्ट्रकूट वंशातील शेवटचा राजा होता. राष्ट्रकूटांचा सामंत तैलप तृतीय याने इ. सन ९७३ ला उठाव करून चालुक्यांची सत्ता स्थापन केल्याने राष्ट्रकूटांची सत्ता संपुष्टात आली.

७.३.१ राष्ट्रकूट प्रशासन :- राष्ट्रकूट राज्यकर्ते कन्नड भाषिक होते. राष्ट्रकूटांनी पूर्वीच्या भारतीय राजापेक्षा वेगळी बिरुदे धारण केली होती. राज्यकर्त्यांच्या दरबारामध्ये सामंत, विदेशी दूत व समाजातील श्रेणीचे प्रतिनिधी प्रतिनिधीत्व करत होते. राष्ट्रकूटांमध्ये राजपद वंशपरंपरागत होते. गोविंद चतुर्थने वंशपरंपरागत नियम डावलून सत्ता हस्तगत केली होती. युवराज व राजांचा वारस प्रतिनिधी म्हणून नियुक्त केला जात होता. त्याला प्रांतिक स्तरावर प्रमुख म्हणून नेमले जात होते. राष्ट्रकूट प्रशासनामध्ये स्त्रीयांना प्राधान्य होते. अमोघवर्षाची मुलगी चंद्र बेलाव्हा हिने 'रामपूर दोआब' मध्ये प्रशासक म्हणून काम केले होते. ध्रुवाची पत्नी शिलाभटटारीका हिने राज्य प्रशासनासाठी अनुदाने दिल्याचे दाखले आहेत.

राष्ट्रकूट काळातील मंत्र्यांची नावे व कार्य गुप्तकाळाप्रमाणे होते. राष्ट्रकूटांच्या साम्राज्यामध्ये अनेक मांडलिक राजे स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करणारे होते. साम्राज्य राष्ट्र व विषयामध्ये विभागले होते. एक विषय किंवा जिल्ह्यामध्ये सर्वसाधारण पणे १००० ते ४००० ग्राम किंवा खेडी होती. विषयाच विभाजन भूक्तिमध्ये केले होते. भूक्तिमध्ये ५० ते ६० ग्रामे होती. भूक्तिचे नाव नगर किंवा शहरावरून ठेवले जात होते.

राष्ट्रप्रमुख राष्ट्रपती म्हणून ओळखला जात होता. त्याच्याकडे सैनिकी व मूलकी अधिकार होते. राष्ट्रपतीचे कार्य विषयपती व भोगपती आपल्या क्षेत्रात करत होते. विषयपती व भोगपती कर वसुलीचे कार्य नगदाकुट अथवा देशग्रामकुट या अधिकाऱ्यामार्फत करत होते.

ग्राम प्रशासन राष्ट्रकूट साम्राज्याचा महत्वाचा हिस्सा होता. ग्रामप्रशासनाचे प्रमुख ग्रामप्रमुख व कोषाध्यक्ष होत. सार्वजनिक परिषदेमार्फत कारभार पाहिला जात होता. उदंग अथवा भोगकर हे उत्पन्नाचे साधन होते. उत्पादनाच्या १/५ पट कर घेतला जात होता. भोगकर अन्नधान्याच्या स्वरूपात तीन टप्प्यामध्ये वसूल केला जात होता. ब्राह्मणांना किंवा अनुदान स्वरूपामध्ये दिल्या गेलेल्या जमिनीवर अतिशय कमी कर आकारला जात होता. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळामध्ये कर माफ करण्याची प्रथा रुढ होती. आयात निर्यात मालावरील जकाती खाणी जंगले यांचे उत्पादन, व्यापारी कर मांडलिकांकडून येणारी खंडणी व युद्धातील लूट ही उत्पन्नाची साधने होती.

धार्मिक परिस्थिती :- राष्ट्रकूट राजे हिंदू धर्माचे उपासक होते. राजानी वैदिक परंपरेप्रमाणे यज्ञ केले आहेत. ते हिंदू देवदेवतांचे पुजक होते. तरी देखील त्यांनी जैन धर्माला आश्रय व संरक्षण देण्याचे काम केले होते. राष्ट्रकूट सम्राट अमोघवर्ष हा महाविराचा उपासक होता. दुसरा कृष्ण याच्या कालखंडात जैन मंदिरे बांधली होती. राजानी अरबांना स्थायिक होण्याची व धार्मिक विधी करण्याची मुभा दिली होती.

राष्ट्रकूटांनी शिव व विष्णू यांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या शिष्यांवर गरुड, शिव यांच्या प्रतिमा दिसून येतात. सम्राटांनी यज्ञयाग व दानधर्म केले होते. त्यांच्यामध्ये तुळादान हा महत्वाचा विधी दिसून येतो. दंतिदुर्गाने उज्जैन येथे हिरण्यगर्भ यज्ञ केला होता. वेरुळचे कैलास लेणे राष्ट्रकूट कालीन श्रेष्ठ मंदिर मानले जाते.

७.३.२ राष्ट्रकूट कालीन कला व स्थापत्य :- राष्ट्रकूट राजांनी भारतीय कला व स्थापत्या मध्ये महत्वपूर्ण कामगिरी केली. वेरुळ व कान्हेरी लेणी राष्ट्रकूट काळामध्ये बांधली गेली. पहिल्या कृष्ण राजाने अखंड खडकामधून लेणे उभी केले आहे. मुख्य मंदिर गर्भगृहावर द्रविड पद्धतीचे शिखर नवरंग मंडप, प्रवेशमंडप, अग्रमंडप, नंदीमंडप व गोपूर पुलानी जोडणे उंच ध्वजस्तंभ, रामायण महाभारतातील कथा उत्तम शिलापट, दशावतार लेण्यामधील पौराणिक कथा नाव्यपूर्ण पद्धतीने कोरलेल्या आहेत.

अमोघवर्षाने कन्नड भाषेमध्ये ग्रंथरचना केली होती. त्याने 'कवि राजमार्ग' हा ग्रंथ लिहिला. अमोघवर्षाच्या दरबारामध्ये 'कु मुदण्डू' हा गणिततज्ञ तर शाकतमाण हा व्याकरण पंडीत होता. जिनासेनाचार्य यानी हरिवंश, आदित्यपुराण, जयधवळ यांची रचना केली महावीराचार्यानी 'गणित सारसंग्रह' हा ग्रंथ लिहीला होता.

७.३.३ राष्ट्रकूटांची योग्यता :- राष्ट्रकूटांची सत्ता दक्षिण भारतातील गौरवशाली कालखंड मानला जातो. त्यांनी दक्षिण भारतात वैभवशाली साम्राज्य निर्माण केले होतेच पण उत्तरेकडील

राज्यकर्त्याचा पराभव करून राज्याचा विस्तार केला. तेथील प्रतिहार व पाल, गुर्जर, पूर्वेचे चालुक्य व दक्षिणेतील चोलांचा पराभव केला होता. प्रशासन पद्धती व कला स्थापत्य मध्ये भरीव स्वरूपाची कामगिरी केली होती. धार्मिक उदारता हा या सत्तेचा चांगला गुण होता.

दक्षिण भारताची राजकीय व सांस्कृतिक वाटचाल

आपली प्रगती तपासा

- १) राष्ट्रकूट घराण्याच्या राज्यकर्त्यांच्या कारकीर्दीचे मूल्यमापन करा.
- २) राष्ट्रकूट प्रशासनाचा आढावा घ्या.
- ३) राष्ट्रकूट काळातील कला स्थापत्य बाबत माहिती लिहा.

७.४ पल्लव घराणे

दक्षिण भारतातील संगम कालखंडानंतर तामिळ देशात पल्लव घराण्याची स्थापना झाली होती. डॉ.कृष्णास्वामी अयंगर यांच्या मते चोल राजपुत्र व मलिपल्लव बेटावरील नागराज कन्या यांच्या संबंधातून पल्लव घराणे निर्माण झाले होते. 'ताडादुअर' या तामिळ शब्दाचे भाषांतर पल्लव असे होते. डॉ. सामिनाथ अय्यर यांच्यामते ताडादूय्यर हे संस्कृत पल्लव शब्दाचे भाषांतर आहे. तळगुंड शिलालेखात पल्लवांचा क्षत्रिय राजे म्हणून उल्लेख येतो. सातवाहनांनी तोडमंडलम जिंकल्यानंतर ते सातवाहनांच्या अंकित झाले. पण सातवाहनांच्या अस्तानंतर-पल्लवांनी दक्षिणेत कांची येथे आपले स्वतंत्र राज्य निर्माण केले.

पल्लवांचे गोत्र भारद्वाज होते. ते स्वतःला अश्वत्थामा यांचे वंशज मानत होते. पल्लव सातवाहनांना आपले अधिपती मानत होते. पल्लवाबाबत माहिती देणारे शिलालेख गुंडूर जिल्ह्यातील पलजाद या ठिकाणी असून ती प्राकृत भाषेत आहे. रुद्रदामनच्या शिलालेखात त्यांचा उल्लेख आहे. पल्लवांच्या प्रदेशाला दंडक म्हणत होते. त्याचा अर्थ दास असा होतो.

पल्लव वंशाची स्थापना शिवस्कंदवर्मा याने केली त्याने कृष्णपासून पेन्नार नदीपर्यंतचा प्रदेश आपला अधिपत्याखाली आणला होता. त्याने अश्वमेध यज्ञ केला होता. विष्णूगोपने पल्लवांची सत्ता विस्तारीत केली पण पुढे राज्यात अराजक निर्माण झाली.

सिंहविष्णू हा पल्लव राज्यकर्त्या मधील महत्त्वाचा राजा मानला जातो. त्याने अराजकाचा नाश करून पल्लवांची सत्ता पुन्हा प्रस्तावित केली. त्याने चोलांचा पराभव करून तोडमंडलम जिंकले. कळभ्र, पांडय, चेर व सिलोनच्या राजांचा पराभव केला. कावेरी पासून कृष्णा नदी पर्यंतचा प्रदेश नियंत्रणाखाली आला होता. सिंहविष्णू राजाने स्वतःला अवनिसिंह ही पदवी धारण केली होती.

सिंहविष्णूचा पुत्र महेंद्रवर्मन पहिला कर्तबगार होता. त्याने दक्षिणेत तिरुचिरापल्ली पर्यंत आपली सत्ता वाढविली होती. तो स्वतः कवी असून गायन व शिल्पकलेचा भोक्त होता. त्याने चैत्यकारी, चित्रकारपुली मत्तविलास विचित्रचित्त यापदव्या धारण केल्या होत्या तो प्रथम जैन धर्मिय होता. अप्पर शैव संतांच्या शिकवणूकीने राजा शैवपंथी बनला होता. अनेक देवळे बांधली महेंद्रवाडी हे गाव वसवून महेंद्र तलाव बांधला होता. तलावाच्या काठावर विष्णूमंदिर खोदवून हे विटाविरहीत लाकूड विरहित, धातू विरहीत व चुना विरहीत आहे. असा आलेख कोरला होता.

महेंद्रवर्मन नंतर त्याचा मुलगा नरसिंहवर्मन (इ.स.न ६३०-६६८) राजा झाला. त्याने प्रसिध्द चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशी याचा पराभव करून 'बदामी' ही राजधानी जिंकली त्याचे प्रतिक

म्हणून स्वतःला 'वातापीकोड' ही पदवी घेतली. श्रीलंकेवर दोनवेळा स्वारी करून, तेथील प्रदेश आपल्या प्रभावाखाली आणला.

नरसिंह वर्मननंतर त्याचा नातू परमेश्वरवर्मन (इ.स.न ६७०) राजा झाला त्याच्या कारकीर्दीत पहिला विक्रमादित्य कांचीवर चालून आला होता. कांची जिंकल्यावर त्याने त्रिचनापल्लीवर आक्रमण केले तेव्हा परमेश्वर वर्मनाने त्याचा पराभव केला. यानंतर पल्लव वंशात अनेक राजे झाले होते. पल्लव राज्य नवव्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होते. शेवटचा राजा अपराजित होता. चोल राजा आदित्य याने त्यांचा पराभव करून पल्लवांचे राज्य नष्ट केले होते.

७.४.१ पल्लव प्रशासन :- पल्लव प्रशासन व्यवस्था त्या काळातील अन्य प्रशासनपद्धतीपेक्षा अधिक प्रगतीशील होती. राजाला 'भट्टरका' हा किताब होता. त्यांच्या युवराजाला प्रशासनामध्ये औपचारिक स्थान व अधिकारपद होते. त्याला महायुवराज असा किताब होता. त्यांच्या प्रशासन व्यवस्थेमध्ये विविध प्रकारचे अधिकारी असले तरी नेमकी नावे व अधिकार या विषयी संदर्भसाधने उपलब्ध नसल्यामुळे निश्चित विधान करता येत नाही. सरकारकडे मीठ व साखर या सारख्या उत्पादनांची मक्तेदारी होती. ब्राह्मणांना दिल्या जाणाऱ्या दानावर कोणत्याही प्रकारचे कर आकारले जात नव्हते.

७.४.२ पल्लव कालीन साहित्य व शिल्प कला :- पल्लव राजांपैकी राजा पहिला महेंद्रवर्मन स्वतः कवी असून त्याने गायन व शिल्पकलेला उत्तेजन दिले होते. त्याने 'मत्तविकास' हे संस्कृत प्रहसन लिहिले होते. पल्लव राजे शंकराचे उपासक होते. त्यांनी आपल्या काळामध्ये शिल्पकलेमध्ये आदर्श ठरणाऱ्या वास्तूंची निर्मिती केली होती.

सप्तरथ मंदिरे ही पल्लव कालीन शिल्पाचा उत्तम नमुना आहे. त्यांनी मंदिर स्थापत्याला प्राधान्य दिले होते. त्यांना 'रथ' म्हंटले जाते. त्यापैकी पाच मंदिरे पांडव मंदिरे म्हणून ओळखली जातात. ही द्रविड पद्धतीची मंदिरे असून त्यांना धर्मराजरथ, भीमरथ, अर्जुनरथ, द्रौपदीरथ व सहदेवरथ अशी नावे आहेत. त्यामध्ये विविध देवदेवतांच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत.

गंगावारण शिल्प एका अखंड पाषाणमध्ये कोरले आहे. त्याची लांबी २७ व उंची ९ मीटर आहे. गंगास्वर्गातून अवतरली असून तीचे पाणी एका छिद्रातून बाहेर पडत असल्याचे शिल्प आहे. भगिरथाने शंकराची तपश्चर्या करून प्रसन्न केले. वर म्हणून गंगेला भूतळावर आणले अशी कल्पना आहे. शिल्पामध्ये शंभरपेक्षा जास्त आकृत्या आहेत. हत्ती, बैल, गाय, सासरु, मांजर या प्राण्यांबरोबर भागीरथ एका पायावर उभा राहून तपश्चर्या करत असल्याचे शिल्प आहे.

पल्लव काळात महाबलीपूरम येथे सागर किनाऱ्यावर विष्णू व शंकराचे जोड मंदिर आहे. त्याला हरिहरेश्वर म्हणतात माकडाचे शिल्प त्याचा स्वभावधर्म स्पष्ट करणारे आहे. शिवाय डोळे नाक इत्यादी अवयव प्रत्यक्ष न दाखवता उठावदार पद्धतीने शिल्प रेखाटले आहे. यावरून पल्लव कालखंडात वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्पकला दिसून येते.

७.४.३ पल्लव राज्यकर्त्यांचे योगदान :- दक्षिण भारतात पल्लवांची सत्ता इ.स.न ३०० ते ८९८ पर्यंत सहाशे वर्षे होती. याकाळात दक्षिण भारतामध्ये आर्य संस्कृतीचा प्रसार झाला होता. आर्यांची वर्णाश्रम व्यवस्था पल्लवांनी स्वीकारली होती. ब्राह्मणांना अग्रहार देऊन राज्यात वस्ती करण्यास उत्तेजन दिले होते.

पल्लवांनी संस्कृत भाषेला उत्तेजन दिले, ती त्यांची राजभाषा होती. सर्व पल्लव आलेख संस्कृतमध्ये कोरले आहेत. भारावी, दण्डी हे विद्वान राज्यामध्ये होते. पल्लव राजधानी कांची विद्येचे माहेरघर होते. तेथील विद्यापीठामधून वात्स्यायन, दिंडनाग, मयुरवर्मा, धर्मपाल आदी विद्वानांनी अध्यापनाचे काम केले होते.

भारतीय संस्कृतीचा अग्नेय आशियामध्ये प्रसार करण्याचे काम पल्लवांनी केले होते. पल्लवांची सागरी सत्ता अतिशय प्रभावी होती. जावा मधील शैलेंद्र व चीनी राजे यांच्या बरोबर संबंध प्रस्थापित केले. चंपा व कंबोडीया संस्कृतीवर पल्लवांचा प्रभाव दिसून येतो.

धार्मिक क्षेत्रातही पल्लवांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. शैव व वैष्णव अशा दोनही पंथांना राजाश्रय मिळाला होता. दोनही पंथामध्ये समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला होता. पल्लव काळातील मंदिर शिल्पे धार्मिक विचारांचा प्रभाव जाणवून देतात.

आपली प्रगती तपासा

- १) पल्लवांच्या कामगिरीचा आढावा घ्या.
- २) पल्लव कालीन कला व स्थापत्याची चर्चा करा.

७.५ चोल घराणे

संगम काळानंतर आठव्या शतकामध्ये बदामीचे चालुक्य व कांचीचे पल्लव या दक्षिण भारतातील दोन राजकीय घराण्यात झालेल्या स्पर्धेचा फायदा घेऊन चोल घराण्याची सत्ता स्थापन झाली होती. पहिला राजा विजयालय (इ. ८५० ते ८७०) याने तंजावर येथे आपली राजधानी स्थापन केली. पहिल्या आदित्याने तंजावर येथे आपली राजधानी स्थापन केली. पहिल्या आदित्याने (इ.स. ८७९ - ९०७) चोलांचा प्रादेशिक विस्तार केला. त्याने पल्लवांविरुद्ध बंड करून पल्लव राजा अपराजिताचा वध करून तोडमंडलमचे अधिपत्य मिळवले. तळकाडच्या गंगाचा पराभव करून पांडय राजाकडून सालेम व कोइमतूर पर्यंतचा प्रदेश मिळवला आणि चोलांची सत्तास्पर्धा सुरु झाली होती.

पहिल्या परांतकाने (इ.स. ९०७-९५३) मदुराईवर हल्ला करून शहर लुटले होते. त्याने पांडय व सिंहल यांच्या संयुक्त सेनेचा धुव्वा उडवून पांडय राज्य अधिसत्तेखाली आणले. उत्तरेकडे पल्लवांच्या राज्यावर आक्रमण करून नेलोर पर्यंत विस्तार केला. राष्ट्रकूट राजा तिसरा कृष्ण याने कांचीवर स्वारी करून पल्लव व चोल राजांचा पराभव केला होता.

पहिला राजराज (इ.स. ९८५ ते १०१४) याने केरळच्या रविवर्म्याची नाविक सत्ता नष्ट केली. पांडय राजांचा पराभव केला. सिलोनच्या राजाचा पराभव करून उत्तर सिलोनचा प्रदेश चोल साम्राज्यात समाविष्ट केला. कल्याणीच्या चालुक्य राजावर स्वारी करून राज्याची सरहद्द तुंगभद्रा नदी पर्यंत वाढविली होती.

शजराजाचा मुलगा पहिला राजेंद्र (इ.स. १०१४-१०४४) कर्तृत्ववान होता. त्याने सिलोन (श्रीलंका) वर स्वारी करून संपूर्ण बेट चोल साम्राज्यात समाविष्ट केले. केरळ व पांडय राज्ये बरखास्त करून आपल्या मुलांची नियुक्ती केली. उत्तरेकडे राजमहेंद्री पर्यंतचा प्रदेश जिंकला. त्याच्या सेनापतींनी चोल सैन्याची मदत घेऊन ओरिसामार्गे कोमल, दंडमुक्ती, बंगाल जिंकून

पहिल्या महवालाचा पराभव केला. चोलांच्या आरमाराने अंदमान निकोबार जिंकून कझरम (मलाया) व श्री विजय (सुमात्रा) येथे यशस्वी मोहिमा केल्या होत्या.

राजाधिराज याच्या कालखंडात राज्यविरुद्ध पांडय सिंहल व केरळ राजानी केलेले उठाव कुरपणे मोडून काढले होते. दुसरा राजेंद्र (इ.सन १०५२-१०६४) वीर राजेंद्र (१०६४-७०) यांनी साम्राज्य अथंग राखण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. राजेंद्रानंतर त्यांनी सत्ता राजेंद्र चालुक्य उर्फ कुलोत्तुंग चोल याने बळकावली (इ.सन १०७०-१११८) त्याच्या कारकिर्दीमध्ये सिलोन स्वतंत्र झाला. त्याने पांडय व चेर राजांचा पराभव करून लष्करी ठाणी स्थापन केली. उत्तर कलिंगवर स्वारी करून कनोज व वाराणसी येथील गढवाल राजांशी मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित केले होते. तिसऱ्या कुलोत्तुंगाने (इ.सन ११७८-१२१६) आपले राज्य संभाळले पण पांडयांची वाढती सत्ता व मांडलिकांचे उठाव यामुळे चोलांची सत्ता कोलमडून पडली होती. १३१० मध्ये मलिककफूरने चोल राज्याचा नाश केला होता.

७.५.१ चोलकालीन प्रशासन व्यवस्था :- चोल राज्यकर्ते प्रशासनासाठी प्रसिद्ध होते. साम्राज्य प्रांतांमध्ये विभागलेले होते. चोलांचा प्रशासन प्रणालीमध्ये राजाला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. सर्व सत्ता त्यांच्याकडे एकटवली होती. चोलांनी स्वतःला अनेक बिरुदे धारण केली होती. चोल राजे आपला वारसा म्हणून लायक युवराजाची निवड करत होते. त्याला राज्यकारभाराचे व प्रशासनाचे प्रशिक्षणे देणे हा हेतू होता. योग्यवेळी त्यांच्याकडे राज्याची सुत्रे सोपवली जात होती. त्यामुळेच सत्तेसाठी संघर्ष झाला नाही. राजाचे स्थान वंशपरंपरागत होते तरी देखील मोठा मुलगाच राजा होईल असे नव्हते. कार्यक्षमता गुण महत्वाचा होता

चोल राज्यकर्त्यांना मदत करण्यासाठी व प्रत्यक्ष राज्यकारभार पाहण्यासाठी मंत्री नियुक्त केले होते. प्राचीन राजघराण्यांचा विचार करता चोलांनी प्रबळ आरमाराची निर्मिती केली. आरमाराच्या मदतीने अरबी समुद्र व हिंदी महासागरामध्ये आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. त्याच्या सहाय्याने श्रीलंका व अग्नेय आशियातील श्रीविजय (मलाया) साम्राज्यावर आक्रमण करून त्यांना मांडलिक बनवले होते. आरमारा बरोबरच राजांचा सैन्य विभाग प्रभावी होता. घोडदळ, पायदळ, युद्ध हत्ती हे सैन्याचे विभाग होते. घोडदळासाठी अरबस्तानातून घोडे मागवण्याची पध्दत होती चोलांनी आपल्या संरक्षणासाठी 'वेलेक्कर' नियुक्त केले होते. राजसंरक्षक दल म्हणून काम करत होते. राजाचे संरक्षण ही त्यांची जबाबदारी होती.

७.५.२ प्रशासन विभाजन :- चोल राजांनी प्रशासनाचे विभाजन करण्यासाठी राज्याचे प्रांतांत विभाजन केले. त्याला 'मण्डलम' म्हंटले जात होते. मण्डलमचे विभाजन कोट्टम मध्ये तर कोट्टमचे विभाजन नाडू किंवा कुर्रम मध्ये होत असे. उच्च अधिकारी 'पेरुन्दरम' म्हणून ओळखला जाई. त्याला मंडळाध्यक्ष किंवा व्हॉईसरॉय मदत करत होता.

चोलांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सर्वाधिक महत्त्व दिले होते. त्यांना कारभारसाठी स्वायत्तता दिली जात होती. ग्रामस्तरावर 'उर' व 'महासभा' या व्यवस्था होत्या. 'उर' ही सर्वसाधारण तर 'महासभा' ब्रह्मदेय (ब्राह्मणाला दान केलेली गावे) मध्ये अस्तित्वात होत्या. गावाचा कारभार तीस मान्यवर व्यक्तींकडे सोपवला होता. 'वुदाबोलई' प्रणालीनुसार गावातील शिक्षित तसेच मालमत्ता धारण करणाऱ्या व्यक्तींची सदस्य म्हणून निवड केली जात होती. समिती सदस्यास 'वरियपेरुमक्कल' म्हणत होते महासभा 'पेरुगुरी' म्हणून ओळखली जात होते. समिती सदस्यांची विविध समित्यांच्या अध्यक्ष व सदस्यापदी नियुक्ती केली जात होती. गावातील शेतसारा गोळा करणे कायदा व सुव्यवस्था राखणे, गावातील तलावांचे नियोजन करून पाणीपुरवठा योजना राबवणे आदी कामे केली जात होती.

७.५.३ चोलकालीन समाज :- चोलकाळात समाजात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था होती. समाजात कैकोला चेट्टी, कम्मल, रथकार याप्रमुख उपजाती होत्या तसेच राजाला मदत करण्यासाठी वळंगी व इंडगी जाती समाज कार्यरत होता. राजाच्या डाव्या बाजूला इंडगी तर उजव्या बाजूला वळंगी जातीच्या लोकांचे स्थान व विशेष अधिकार होते.

स्त्रियांना समाजात आदराचे स्थान होते. सती व पडदा पद्धत अस्तित्वात नव्हती. सामाजिक व धार्मिक उत्सवांमध्ये, राज्यकारभारामध्ये स्त्रियांना महत्वाचे स्थान होते. त्यांना संपत्ती बाळगण्याचा, दान देण्याचा अधिकार होता. समाजाने एकपत्नीत्व प्रथेचा स्वीकार केला पण राज्यकर्त्यांना व प्रतिष्ठितांना बहुपत्नीत्वाचा अधिकार होता. देवदासी प्रथेची सुरुवात झाली होती. मंदिरामध्ये देवासमोर नृत्य करण्याचा अधिकार देवदासीचा होता.

७.५.४ चोल कालीन साहित्य व स्थापत्य कला :- चोल काळात तामिळ साहित्याची भरभराट झाली. वैष्णव व शैव संतांनी भक्तीमार्गाच्या पुनरुज्जीवनासाठी धार्मिक साहित्य निर्मितीवर भर दिला. दक्षिणेत शेक्कीकर याने लिहिलेल्या धार्मिक ग्रंथांना पाचवा वेद म्हणतात. शेक्कीकरने 'शिवकशीब्दमनी' ग्रंथ लिहीला. कम्बन याने तामिळ, रामायणाची रचना केली. जेमजगोडर याने 'कलिंगतुपरानी' ग्रंथामध्ये कुलोत्सुंग या शासकाने दुसऱ्यांदा कलिंगवर आक्रमण केले तेव्हा कलेल्या अत्याचाराची माहिती लिहिली आहे. कवी ओत्तुकुट्टम हा विक्रमचोल कुलोत्सुंग व राजराजा दुसरा यांच्या दरबारामधील कवी होता. त्याने राजांचे चरित्रग्रंथ लिहिले होते. नंदी याने 'तिरुविलाई यादल' अनुदनारने 'रामानुजनुरंगादी' जयगोंदरने 'कलिंगटटपूर्णी' हे ग्रंथ लिहून साहित्यात मोलाची भर टाकली होती.

चोलांनी स्थापत्य कलेमध्ये द्रविड शैलीचा विकास घडवून आणला. मोठ्या प्रमाणात वास्तू उभारल्या तलावे कालवे अतिभव्य मंदिरे गोपुरांची रचना ही चोळ स्थापत्याची वैशिष्ट्ये होती. चोल राजा राजराज याने तंजावर येथे 'वृहदेदश्वर मंदिर' बांधले होते. चारही बाजूला प्रवेश दारावर गोपूर आतमध्ये स्वतंत्र नंदीमंडप बहुस्तंभी प्रवेश मार्ग, विशाल सभामंडप, चबुत्र्यावर गर्भगृह, गभगृहावर चौदा मजल्यांनी चढत जाणारे मनोऱ्यासारखे विमान शिखर व घुमुटकार कळस, विमानार सर्व बाजूंनी कोरीव शिल्पकृती अशी अतिभव्य रचना आहे. पहिला राजेंद्र चोल याने 'गंगाइकोण्डचोलपुरम' येथे बांधलेले शिवमंदिर अतिशय भव्य आहे. दरसुईम येथील 'ऐरावतेश्वर' व त्रिभूवन येथील 'कंपमहेश्वर मंदिर' अशी अनेक मंदिरे चोलकालीन स्थापत्य केलेची वैशिष्ट्ये सांगणारी आहेत. चोलकाळात प्रमाणबद्ध, निम्नोत्तीर्ण मूर्ती खोदणे लहान आकाराच्या चित्रपट्या, स्त्री-पुरुषांच्या मूर्ती अधिक वास्तववादी आहेत.

७.५.५ चोलांचे योगदान :- चोलांनी राज्यव्यवस्थेची कार्यक्षम यंत्रणा निर्माण करून दक्षिणेत एक नवा आदर्श निर्माण केला. जमिनीची मोजणी व प्रतवारी ठरवून महसूलाची आकारणी सुरू केली. स्थानिक संस्थांना भरपूर स्वायत्तता देऊन त्यांच्या उपक्रमशीलतेला संधी दिली. त्यांच्यावर देखरेख ठेवण्याची चोख व्यवस्था केली त्यामुळे राजकीय घडामोडींचा तेथील ग्रामीण जीवनावर परिणाम झाला नव्हता.

चोल काळात शैव व वैष्णव मतांचे प्रस्थ वाढले होते. हिंदू मंदिरे धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाची केंद्रे बनली. चोल राजानी पाठशाला व घटिका यांची स्थापना करून शिक्षणाची केंद्रे जिवंत ठेवली होती. चोलांनी विद्यावंतांना उदार आश्रय देऊन त्यांची अभिवृत्ती घडवून आणली होती. उत्तुंग शिखर (विमान) हे चोलकालीन मंदिराचे वैशिष्ट्य आहे. नटराज व इतर हिंदू देवता व तामिळसंत यांच्या मूर्ती चोल काळात निर्माण झाल्या होत्या.

७.६ सारांश

इसवीसन पूर्व पाचव्या शतकानंतर दक्षिण भारतात काही राजकीय सत्ता उदयाला आल्या होत्या. इ.सन ३०० ते ७५० या काळात महाराष्ट्राच्या भागात चालुक्य घराण्याचे राज्य स्थापन झाले. त्याची स्थापन जयसिंह वल्लभाने केली. पहिल्या पुलकेशी ने राज्यविस्तार केला. कर्नाटकातील बदामी त्याची राजधानी होती. कल्याणी येथे दुसरे चालुक्य घराणे राज्य करत होते. तैलपाने कल्याणी मधील घराण्याची स्थापना केली. गुजरात मध्ये वेगी येथे चालुक्य घराण्याचे तिसरे राज्य विष्णुवर्धन याने स्थापन केले.

चालुक्यानंतर राष्ट्रकूट घराण्याची सत्ता प्रस्थापित झाली. राष्ट्रकूट राज्याचा संस्थापक दन्तिदुर्ग होता इ.सन ९७३ पर्यंत राष्ट्रकूटांनी राज्य केले. राष्ट्रकूटांनी स्वतंत्र व कार्यक्षम प्रशासन व्यवस्था स्थापन केली होती. गुप्तकालीन व्यवस्थेचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. राष्ट्रकूट राजे हिंदू धर्माचे उपासक होते. त्यांनी राज्यांत कला व स्थापत्याला विशेष चालना दिली होती. त्याचा कालखंड गौरवशाली मानला जातो.

दक्षिण भारतात तामिळ भाषिक प्रदेशात पल्लव घराण्याची सत्ता स्थापन झाली. शिवस्कंदवर्मा हा त्याचा संस्थापक होता. राज्याला अराजका मधून बाहेर काढण्याचे काम सिंहविष्णू याने केले. पल्लवानी उत्तर भारतामधील राज्यकर्त्याचे अनुकरण केले. पल्लव उत्तर भारतामधील राज्यकर्त्याचे अनुकरण केले. पल्लव प्रशासन अधिक प्रगतीशील होते. पल्लवानी साहित्य व शिल्पकलेला चालना दिली होती. सप्तरथ मंदिरे पल्लव स्थापत्यकलेचा उत्तम नमुना आहेत.

आठव्या शतकामध्ये बदामीचे चालुक्य व कांचीचे पल्लव यांच्यामधील संघर्षाचा फायदा घेऊन राजा विजयालय याने चोल वंशाची स्थापना केली होती. चोलानी प्राचीन भारतामधील पहिल्या आरमाराची निर्मिती केली. चोलानी श्रीलंका (सिलोन) अंदमान निकोबार मलाया, सुमात्रा येथे आरमाराच्या साहाय्यादे साम्राज्य विस्तार केला होता. चोल राज्यकर्ते कार्यक्षम प्रशासनासाठी प्रसिद्ध होते. त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना महत्त्व दिले होते. चोलकाळात समाजात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था होती. चोल काळात तामिळ साहित्याची भरभराट झाली. अनेक साहित्यीक व विद्वानांनी ग्रंथ निर्मिती केली. चोलांच्या काळामध्ये द्रविड शैलीचा विकास झाला. अतिभव्य मंदिरे गोपुरांची रचना वास्तववादी शिल्पकला मूर्तीकला यांना प्रोत्साहन मिळाले.

७.७ प्रश्न

१. चालुक्य घराण्यातील राजांच्या कारकिर्दीचा आढावा घ्या.
२. राष्ट्रकूटांची प्रशासन व्यवस्था सांगा.
३. पल्लव घराण्यातील राजांची कारकिर्दी विषद करा.
४. चोल राजांची प्रशासन व्यवस्था कशा प्रकारची होती स्पष्ट करा.
५. चोल राज्यकर्त्यांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करा.
६. चोलकालीन सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीची चर्चा करा.

१. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास - प्रा. रं. ना. गायधनी के. के. राहूरकर
२. प्राचीन भारताचा इतिहास सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक - प्रा. गजानन भिडे, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. प्राचीन भारताचा समग्र इतिहास - डॉ. जे. एल. मेहता. डॉ. सरीता मेहेता
४. प्राचीन भारताचा इतिहास - प्रा. प्रशांत देशमुख, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
५. प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती- डॉ. देगळुरकर, ढवळीकर
६. प्राचीन भारत का इतिहास और संस्कृती -डॉ. व्ही. डी. महाजन
७. प्राचीन भारत का इतिहास और संस्कृती -डॉ. महावीर त्यागी
८. प्राचीन भारत का इतिहास व संस्कृती -डॉ. अ. रा. कुलकर्णी
९. प्राचीन भारत -डॉ. प्रभाकर देव
१०. प्राचीन भारत -डॉ. अ. वि. विश्वरूपे
११. वाकाटक नृपती व काळ -डॉ. वि. वा. मिराशी
१२. प्राचीन व मध्ययुगीन भारताचा इतिहास - प्रा. डॉ. जयसिंगराव पवार
१३. प्राचीन भारताचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास-प्राचार्य डॉ.जी.बी.शहा, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.

भारतीय संस्कृतीचा अग्नेय आशियातील प्रसार

घटक रचना:

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ भारतीय संस्कृतीचा अग्नेय आशियातील प्रसार
- ८.३ चंपा अनाम
- ८.४ कंबोडीया
- ८.५ बाली
- ८.६ सुमात्रा जावा मलाया (सुवर्णद्विप)
- ८.७ सयाम
- ८.८ सारांश
- ८.९ प्रश्न
- ८.१० संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- अग्नेय आशियामधील देशांच्या इतिहासाची माहिती घेणे
- अग्नेय आशियातील भारतीय संस्कृतीच्या प्रभावाबाबत माहिती घेणे
- अग्नेय आशियातील देशांमध्ये भारतीयांनी केलेल्या राज्य स्थापनेची माहिती घेणे.

८.१ प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. इ.स.पू. १०,००० वर्षे ऋग्वेदाचा काळ मानला जातो. तेव्हापासून भरतात एक समृद्ध सुसंस्कृत व सुसंघटीत समाज आहे. भारतीय संस्कृतीचा प्रसार अग्नेय आशियायी देशांमध्ये झाला होता. अग्नेय आशियायी देशातील उपलब्ध असणारे प्राचीन ग्रंथ, मंदिरे, शिल्पे, नाणी, गुंफाचित्रे, शिलालेख, ताम्रपट व उत्खननात मिळालेल्या पुराव्यावरून इ.पू. ६००० ते इ.स. १५०० पर्यंत तेथे भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव होता असे सिद्ध होते.

इ.स.नाचे दुसरे शतक त पाचवे शतक यांच्या दरम्यान अग्नेय आशियातील मलाया, कंबोडीया, ब्रह्मदेश, जावा, सुमात्रा, बाली, सयाम या देशांमध्ये पणी वा श्रेष्ठी या सागरी व्यापाऱ्यांनी व्यापाराच्या निमित्ताने संपर्क केला होता. त्यांनी व धर्मप्रसारकांनी व्यापारी सांस्कृतिक संबंध निर्माण केले. या संपर्कामधूनच शैव, वैष्णव पंथाचा व बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला होता. त्यानंतर संस्कृत भाषा,

ब्राह्मीलिपी, शिल्पकला, संगीत, चित्रकला व हजारो विषयाचे ज्ञान पोहचले होते. भारतीयांनी अग्नेय आशियायी देशामध्ये स्थापन केलेली राज्ये इ.सनाच्या पाचव्या शतकापर्यंत नष्ट झाली होती. नंतरच्या काळामध्ये पुन्हा एकदा सुवर्णद्विप (मलाया जावा, सुमात्रा, चंपा (इंडोचिन), कंबूज (कंबोडीया) सयाम व बर्मा (ब्रह्मदेश) इत्यादी देशामध्ये भारतीय राज्यांची पुनर्स्थापना झाली होती. आठव्या व दहाव्या शतकानंतर मुस्लिम धर्माचा प्रभाव अग्नेय आशियायी देशांमध्ये निर्माण झाला होता परंतु भारतीय संस्कृतीचे अस्तित्व कायम राहिले होते.

८.२ भारतीय संस्कृतीचा अग्नेय आशियातील प्रसार

बर्मा/ ब्रह्मदेश :- बंगाल मधून खुष्कीच्यामार्गाने व दक्षिण भारतामधून समुद्र मार्गाने भारतीय संस्कृतीचा प्रवेश बर्मा किंवा ब्रह्मदेशात झाला. इ.सनाच्या पाचव्या शतकातील एका आलेखामध्ये इ.पू तिसऱ्या शतकापासून दक्षिण ब्रह्मदेशात गोळ (गौड) लोकांचे अस्तित्व असल्याची नोंद केलेली दिसून येते. ब्रह्मदेशातील रंगून व पेगू यामधील प्रदेशाला उत्कलदेश असे नाव होते. तेथे रामावती अमिताजनगर, कुसिमनगर, रामपूर, मुत्तिमंडल इ. नावाची हिंदू संस्कृती जपणारी नगरे होती. उत्तर ब्रह्मदेशात प्यू लोकांचे राज्य होते. तेथील राजांची नावे हरिविक्रम, सिंहविक्रम, सूर्यविक्रम, श्रीप्रभुवर्म, जयचंद्रवर्म अशी शुद्ध संस्कृत होती. तेथील राज्यकर्ते स्वतःला 'महाराज' ही पदवी लावत होते.

आराकान येथे काशीच्या राजपुत्राने पहिले भारतीय राज्य स्थापन केले. आराकान राज्याच्या तरुपन व वैशाली या दोन राजधान्या होत्या. इ.सनाच्या आठव्या शतकामध्ये महासेनचंद्र याने वैशाली येथे नवीन राजघराणे स्थापन केले होते. या घराण्यामधील वीरचंद्र, नीविचंद्र, प्रितीचंद्र इ. राजांची नाणी उपलब्ध झाली आहेत. त्यावरून त्यांचे अस्तित्व सिद्ध करता येते. आनंदचंद्र राजाच्या संस्कृत आलेखामध्ये श्रीधर्मराजानुवंशाची वंशावळ दिली आहे. आनंदचंद्र बौद्ध धर्मीय असून त्याने अनेक विहार व चैत्य स्थापन केले होते.

इ.सन १०४४ मध्ये मध्य ब्रह्मदेशामधील अरिमर्दनपूर येथे राजा अनिरुध्दाने राज्याची स्थापना केली होती. तो मम्म जातीचा होता. त्याची राजधानी पायन नगर होती. त्याच्या राज्याचा उत्तरेला अरि नावाचा वामाचारी बौद्ध पंथ अस्तित्वात होता. अनिरुध्दाने अरि पंथाचा नायनाट करून बौद्ध धर्माचे शुद्धीकरण केले होते. अनिरुध्दाने ब्रह्मदेशात राजकीय ऐक्य निर्माण केले. बौद्ध धर्मीय असल्याने पॅगोडांची निर्मिती केली होती. अनिरुध्दच वारसदार कॉन्जिता होता. त्याने स्वतःला 'श्री त्रिभुवनादित्य' ही पदवी धारण केली होती. अकराव्या शतकामध्ये चोल राजा पहिला राजेंद्र याने बर्मावर आक्रमण करून तो प्रदेश आपल्या साम्राज्यात समाविष्ट केला होता.

आपली प्रगती तपासा :-

१) ब्रह्मदेशातील राजघराण्यांचा वृत्तांच थोडक्यात स्पष्ट करा.

८.३ चंपा अनाम

भारताच्या अतिपूर्वेला चंपा कंबोज जावा हे देश आहेत. अनामचा दक्षिण भागाला चंपा असे नाव होते. तेथील स्थानिक लोकांना चाम म्हणत. चंपा मधील हिंदू वंशाची स्थापना इ.सन १५०-२०० च्या दरम्यान झाली होती. त्याचा संस्थापक श्रीमार होता. त्याची राजधानी अमरावती (उत्तर चंपा) होती. राज श्रीमार याने चीन मधील टोकिन प्रांतावर आक्रमण करून प्रदेश

बळकावला होता. श्रीमाराचा उत्तराधिकारी भदवर्मा होता. त्याने 'मैसन' येथे नवीन राजधानी स्थापना केली होती.

चंपामध्ये पांडुरंग वंश इ. ७५७ ते ८६० व भृगूवंश इ.स.न ८६० ते ९८५ या काळात सत्तेवर होता. भृगू वंशाचा भदवर्मा हा प्रसिद्ध राजा होता त्याने 'धर्ममहाराज' ही पदवी धारण केली होती. त्याची सत्ता अमरावती या प्रांतावर होती. तो शैव पंथीय असून त्याने मैसन येथे भद्रेश्वर स्वामीचे (शिवाचे) मंदिर बांधले होते. चाम लोकांचे ते राष्ट्रीय मंदिर होते. भद्रवर्मा चतुर्वेदी व बहुश्रुत होता. त्यानंतर राजा रुद्रवर्मन सत्तेवर आला त्याचा मुलगा इंद्रवर्मा तिसरा भारतीय साहित्याचा अभ्यासक होता. त्याने भद्रेश्वर मंदिराचा जीर्णोद्धार करून त्याला इंद्रभद्रेश्वर असे नाव दिले होते. त्यानंतर राजा हरिवर्मन सत्तेवर आला त्याने स्वतःला "राजाधिराज श्री चंपापूर परमेश्वर वीर जयश्री" ही पदवी घेतली होती. त्याने हिंदू, बौद्ध, व्याकरण व षडदर्शने यांचा सखोल अभ्यास केला. तो भगवती देवीचा शाक्त उपासक होता.

सांस्कृतिक परिस्थिती :- चंपा देशावर हिंदू घराण्यांनी राज्य केले. त्यांची राज्यव्यवस्था हिंदू पद्धतीची होती. राजाला सल्ला देण्यासाठी मंत्रिपरिषद होती. शेती हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन होते. शेती उत्पन्नाचा १/६ भाग सारा म्हणून जमा केला जात होता. मनु व नारद स्मृतीप्रमाणे न्यायदान केले जात होते.

चंपा देशामध्ये शैव, वैष्णव व बौद्ध धर्माची उपासना प्रचलित होती. समाजाने चातुर्वर्ण्य पद्धत स्विकारली होती. तेथे ब्राह्मणाला देवा सारखे स्थान होते. भारतीय पूजा पद्धती सतीची पद्धत रुढ होती. संस्कृत ही राजभाषा होती. हिंदू पंचांग व सणवार पाळले जात होते. निसन व पोनगर येथील शिवमंदिरे बदामी कांची येथील मंदिरासारखी होती. इंद्रपूर मध्ये मोठा विहार बांधला होता. बुद्ध जीवनातील अनेक प्रसंग कोरलेले आहेत. सिंहपूर शहरामध्ये प्रशस्त रस्ते, द्रविड पद्धतीचे बांधकाम असलेली मंदिरे, मंदिरांमध्ये पौराणिक कथा कोरण्याची पद्धत होती. चंपामध्ये धार्मिक सहिष्णुता असल्यामुळे तेथे धार्मिक संघर्ष झाले नाहीत.

१) चंदा अनाम येथील राजकिय व सांस्कृतिक परिस्थितीचा अढावा घ्या ?

८.४ कंबोडीया

कंबोडीयाचे पूर्वीचे नाव कंबुज होते. कंबोडीयाच्या पूर्वेच्या भागाला चीनी भाषेमध्ये फूनान म्हणत होते. प्राचीन काळामध्ये कंबुज मध्ये जिओचे हया स्त्रीचे राज्य होते. कंबुजच्या सांस्कृतिक जीवनाची सुरुवात कौडिण्य यानी केली होती. कंबुस्वयंभुव याने फूनान साम्राज्याची स्थापना केली. त्याच्या नावावरून देशाला कंबुज म्हणत होते. त्याचे चीनी साम्राज्याशी निकटचे संबंध होते. त्याने 'जयवर्मन' ही पदवी धारण केली होती. फूनानचे चीन, भारत, ग्रीस, रोम व इजिप्त बरोबर व्यापारी संबंध होते. कंबोडीया मधील पहिला ऐतिहासिक राजा श्रुतवर्मन होता. त्याने लिंग पर्वताच्या पायथ्याला श्रेष्ठपूर येथे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. कुलदैवत भद्रेश्वर शिव याचे मंदिर बांधले होते.

इ.स.न ५७० मध्ये रुद्रवर्मन राजा होता. इ.स.न ५९० मध्ये भववर्मन राजा झाला त्याने चंपा राज्याचा नाश करून स्वतःला 'महाराजाधिराज' पदवी घेतली होती. त्याने भवपूर हे नवीन राजधानीचे शहर वसवले. घराण्यातील शेवटचा राजा पहिला जयवर्मन होता. त्याने इंद्रपूर ही राजधानी केली. अमरेंद्रपूर हे शहर वसवले. जयवर्मनाच्या काळात कंबोडीया शैलेद्र साम्राज्याच्या आक्रमणाला बळी पडला होता.

दुसरा जयवर्मन याने शैलेंद्र सत्ता झुगारुन देऊन कंबोडीयाचे स्वातंत्र्य घोषित केले होते. राजाने हरिहरालय व अमरेंद्रपूर या नवीन राजधान्या वसवल्या तो स्वतःला कम्बुराजेंद्र म्हणत होता. इंद्रवर्मन राजाने (इ.स.न ७८७-७९९) कंबोडीयामध्ये नवीन राजघराण्याची स्थापना केली त्याने शिवालये बांधली. राजा यशोवर्मन (८८९-९१०) प्रसिद्ध राजा होता. यशोधरपूर ही त्याची राजधानी होती. राजा राजेंद्रवर्मन (इ.स.न ९४७-९६८) याने महायान पंथाला राजाश्रय दिला. बौद्ध धर्माचा प्रचार केला. पहिला सूर्यवर्मन (१०००-१०४९) दुसरा सूर्यवर्मन (१११२-११५२) यांनी कंबोडीयाचे साम्राज्य व दरारा पुन्हा निर्माण केला. या घराण्यातील शेवटचा थोर राजा सातवा जयवर्मन (इ.स.न ११८१-१२२१) याने भोम ही नवी राजधानी वसवली. या नगरी भोवती उंच प्राकार व मोठे खंदक होते. प्राकाराला पाच वेशी होत्या गावाच्या मध्यभागी बेयनचे मंदिर होते. मंदिरातून ४३९ आचार्य शिक्षादान करत होते. राज्यात ७९८ देवळे १०२ आरोग्यशाळा १२१ धर्मशाळा होत्या त्यानंतर कंबूज अवनत झाले होते.

कंबोडीयामधील प्रशासन :- कंबोडीयामधील राज्यप्रशासन रचना कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावर आधारित होती. राजा सर्वश्रेष्ठ असून मदतीस मंत्री व अधिकारी श्रेणी होती. राजा हा ईश्वरी अंश मानला जात होता. राज्यात ठिकठिकाणी विप्रशास्त्र (पंडीतसभा), सरस्वती (शास्त्र), पुस्तकाश्रम (ग्रंथालय), सत्र (अभ्यागतगृह) आरोग्यशास्त्र व धर्मशाळा होत्या. नवीन राजधान्या बसवणे राजांची आवड होती. प्रशासन व्यवस्थेचे अनेक उल्लेख आलेखामधून प्राप्त होतात.

धार्मिक व सामाजिक जीवन :- कंबोडीयामधील राज्यकर्त्यांनी शैव, वैष्णवपंथ व बौद्ध धर्माचे अनुदायित्व स्वीकारले होते. अनेक देवता प्रचलित होत्या. भारतीय धर्मशास्त्रे, उपनिषदे, पुराणे, काव्य, यांचा अभ्यास केला जात होता. रामायण, महाभारत धार्मिक जीवनाचा व संस्कृतीचा आत्मा होते. देवराजपंथ हे कंबोडीयामधील धर्माचे दुसरे वैशिष्ट्य आहे. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यात आंतरजातीय विवाहाची परंपरा होती.

स्थापत्य कला :- कंबोडीयामधील राज्यकर्त्यांनी भद्रेश्वर शिव, शंभूविष्णू, चतुर्भुजा देवी, शिवालये, अंगकोखट (विष्णूमंदिर) बेयनचे शिवमंदिर यांची स्थापना केली होती. मंदिरामध्ये क्रमाक्रमाने लहान होत जाणारे तीन मजले. प्रत्येक मजल्यावर गॅलरी कठडयावर व भिंतीवर रामायण व महाभारतातील उठावचित्र केले होते. कोरीव शिल्प मध्यभागी द्रविड पध्दतीचे विमान इ. वैशिष्ट्ये होती. भारतीय संस्कृतीच्या प्रसाराचे महत्वाचे कार्य तेथील मंदिरानी केले होते.

आपली प्रगती तपासा :-

१) कंबोडीयातील मंदिर स्थापत्य कलेचे विश्लेषण करा.

८.५ बाली

सुवर्णद्विपातील बाली हे एकमेव बेट आहे. कि जेथे आजही हिंदू संस्कृती अस्तित्वात आहे. चीनी इतिहासामध्ये बालीमध्ये कौडीन्य नामक हिंदू घराणे इ.स.नाच्या ६ व्या शतकामध्ये राज्य करत होते अशी नोंद आहे. तेथे सातव्या शतकात बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला होता. विष्णू शिव, नंदी, गणेश, इंद्र, कृष्ण व महाभारतातील शूर योद्धे यांची पूजा या ठिकाणी आजही केली जाते.

राजव्यवस्था :- बालीमधील राजव्यवस्था भारतातील 'कामंदक निती' प्रमाणे चालत होती. राजा हा देवाचा अवतार मानला जात होता. अनियंत्रित राजा, मंत्री व अधिकारी प्रशासनाचे घटक होते. मांडलिक राजांना अंतर्गत व्यवहारामध्ये स्वायत्तता होती. स्त्रियांना पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य

होते. पूर्वजावामध्ये गुणप्रिया राणीने स्वतंत्रपणे राज्यकारभार केला होता. काही स्त्रिया राज्यमंत्री झाल्याची उदाहरणे आहेत.

समाज :- बाली मधील समाज व्यवस्था चार्तुवर्ण्य पद्धतीची होती. अनुलोम विवाहांना समाजाची मान्यता होती. संततीला पित्याचा वर्ण मिळत होता. प्रतिलोम विवाहांना निशिद्ध मानले जात होते. समाजात भारतीय पद्धतीची धर्मव्यवस्था होती. वैदिक व पौराणिक देवातंची पूजा प्रचारात होती. धर्मातील महाभान पथांचा प्रभाव अधिक होता. धर्मपाल व अतीश दिपंकर या नालंदाच्या कुलगुरुनी येथे येऊन धर्माचा अभ्यास केला. येथील प्रत्येक घरामध्ये देवघर असून पूजा अर्चा चालत होती. पितृपूजा किंवा श्राध्दविधींना महत्त्वाचे स्थान होते.

स्थापत्य कला :- बालीमध्ये देवतांना चंडी म्हणत होते. मंदिर बांधणीमध्ये सशिल्प, चौथरा त्यावर चौरस मंदिर, विमान पद्धतीचे शिखर, चारही बाजूला चार मनोरे अशी रचना होती. लारा जोग्रांग येथील मंदिर प्रसिद्ध होते. मंदिरावर रामायण, महाभारत कथा शिल्पपटावर आहेत. देवतांच्या मूर्ती अतिभव्य व प्रेक्षणीय आहेत. मंदिरावर दक्षिण भारतीय स्थापत्य केलेचा प्रभाव जाणवतो.

मलायाच्या शैलेंद्र राजाच्या मदतीने ७५० ते ८५० या काळात बोरुबुदुर येथे नऊ मजल्याचा भव्य व प्रचंड स्तूप बांधला होता. स्तुपाचे सहा मजले चौरस असून वरील तीन मजले वर्तुळाकार आहेत. सर्वात वरच्या मजल्यावर घंटाकृती स्तूप आहे. गोलाकार मजल्यांवर स्तुपाच्या रांगा असून स्तुपांच्या चौकटी जाळीमध्ये बुध्दप्रतिमा स्थापन केल्या आहेत. एकूण ४३२ बुध्दमूर्ती असून कोरीव शिल्पपट पंधराशे आहेत. शिल्पपटामध्ये बुध्दजीवनातील प्रसंग जातक व अवदान कथावरून कोरले आहेत.

आपली प्रगती तपासा :-

१. बाली मधील बौध्द स्थापत्यचा आढावा हया ?

८.६ सुमात्रा जावा मलाया (सुवर्णद्विप)

सुमात्रा जावा व मलाया या तीन प्रदेशांना सुवर्णद्विप म्हंटले जात होते. सुमात्रा येथे शैलेंद्र शासक श्रीविजयची सत्ता होती. श्री जयनास या राजाच्या कारकिर्दीत श्री विजयचा विस्तार झाला होता. शैलेंद्र राज्यकर्ते बौध्द धर्मीय होते. त्याचे चीन व भारतातील चोले व पाल राजांची संबंध होते. नागापट्टम व नालंदा येथील विहार शैलेंद्र राज्यकर्त्यांनी बांधले होते. शैलेंद्राच्या नाविक सत्तेने चोले राजांशी संघर्ष केला होता. त्यात राजेंद्र चोलाने शैलेंद्राचा पराभव केला होता. शैलेंद्र शासक महायानपंथी होते. बौध्दकुमार घोष हा शैलेंद्र शासकाचा गुरु होता. जावा मधील स्तूप शैलेंद्र राज्यकर्त्यांनी बांधला होता.

जावा येथे हस्तीनापुराच्या पराशर व्यास पांडुदेव यांनी वसाहती स्थापन केल्या त्यांचा वारस आजिसक याने वसाहतीमध्ये सुधारणा केल्या. जावा मध्ये आजिसकाच्या कारणापासून म्हणजे इ.स.न ७८ पासून कालगणना सुरु होते. सन १३२ मध्ये देववर्मा राजाने चीन मध्ये व्यापारी संबंध साधले होते. इ. सन ४२४ साली काश्मिरचा विरकत राजपुत्र गुणवर्मा याने जावाच्या राजाला बौध्द धर्माची दिक्षा दिली होती.

आठव्या शतकात जावा मध्ये हिंदू राज्य होते. त्याला मतराम म्हणत होते. संजय नावाच्या राजाने संस्कृत भाषेमध्ये आलेख कोरले होते. राजा शैव असून त्याने शिवलिंगाची स्थापना केली. त्यानंतर राजा शैलेंद्र साम्राज्याचा भाग बनले होते. ७७८ कळसन येथे तारादेवीचे बौद्धमंदिर बांधण्यात आले. इ. सन ९२५ नंतर शैव घराण्याने पुन्हा सत्ता स्थापन केली. धर्मराजाने शैलेंद्र सत्तेचा पराभव केला. इ. सन १४७४ मध्ये शेवटच्या शासकाने इस्लाम धर्माचा स्विकार केला होता.

मलाया द्विपकल्पात भारतीयांच्या वसाहती इ. सनाच्या सुरुवातीला स्थापन झाल्या. इ. सन ५१५ च्या सुरुवातीला मलायामधील भगदत्त राजाने चीन बरोबर संपर्क केला. अशोकाच्या एका वंशजाने मलायामधील लिगोर येथे वसाहत स्थापन केली. एका शिलालेखानुसार रंगमृत्तीकेचा (रंगमती बंगाल) रहिवासी महानाविक बुधगुप्ताने भेट दिली होती. मलायामधील वसाहतीची नावे लागकादूसू, कमलांक, कळसपूर, काळ पटांग अशी आहेत. मलायात शैव वैष्णव पंथ व बौद्ध परंपरा प्रचलित होत्या. कंदाद जवळ पाचव्या शतकातील बौद्ध स्तूप व संस्कृत अलिख सापडला आहेत.

इ.स.च्या आठव्या शतकामध्ये मलायात शैलेंद्र घराण्याची सत्ता स्थापन झाली होती. त्यांचा चोल राजा बरोबर संघर्ष झाला होता. इ.स. १०२५ मध्ये पहिल्या राजेंद्र चोलाने आक्रमण करून मळायाचा पश्चिम किनारा जिंकला होता. १०६३ मध्ये चोलांनी पुन्हा स्वारी करून खंडणी वसूल केली होती. १०९० मध्ये शैलेंद्राचा वकील चोलांच्या दरबारात आला होता.

आपली प्रगती तपासा :-

१. मलाया द्विपावरील शैलेंद्र घराण्याच्या राजकीय कारकिर्दीचा आढावा घ्या.

८.७ सयाम

सयाम मध्ये इ. सनाच्या पहिल्या शतकापासून वसाहती स्थापन झाल्या होत्या. दूवारावतीच्या वसाहतकारांनी राज्य स्थापन केले. तामीळ वैष्णवांनी व्यापार करताना भारतीय संस्कृतीचा प्रसार केला. सयाममधील अनेक गावांना भारतीय नावे दिलेली आहेत. तेराव्या शतकापर्यंत सयाम कंबोडीयाच्या नियंत्रणाखाली होता. युनान प्रांताला पूर्वी विदेह राज्य म्हणत होते. त्यांची राजधानी मिथिला होती. नवव्या शतकामध्ये माधव चंद्रगुप्त याने सयाममध्ये बौद्ध धर्माला प्रोत्साहन दिले होते. तेराव्या शतकामध्ये इंद्रादित्य याने स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. त्याच्या राजधानीचे नाव 'सुखेदोय' होते. त्याचा मुलगा रामकामांग याने सयामला राजकीय स्थैर्य मिळवून दिले. प्रजेला सुखसोयी देतानाच न्याय देण्यासाठी त्याने राजवाड्याबाहेर घंटा बांधून ठेवली होती. रामकामांग बौद्ध धर्मीय असून त्याने विहार व चैत्यगृहे बांधले होते. इ. सन १३४७ मध्ये श्रीसुर्यवंश राममहाधर्म राजधिराज हा राजा झाला. तो बौद्ध असूनही त्याने शिव व विष्णू यांच्या मूर्ती स्थापन केल्या होत्या. त्याच्या मृत्यूनंतर अयोध्या येथे नवे राजघराणे स्थापन झाले.

सयामचा राष्ट्रिय ग्रंथ रामायण असून राजे स्वतःला राम ही पदवी घेत होते. सयाममध्ये बौद्ध धर्माचे प्राबल्य होते. सयाममध्ये धर्म, भाषा, लिपी, रिती-रिवाज यांच्यावर भारतीय संस्कृतीची छाप आहे. सयामची लिपी गुप्त लिपी मधून निर्माण झाली आहे. सयाममध्ये जुन्या ग्रंथाचे जतन व अभ्यास केला जातो. तेथील कायदे मनुस्मृतीवर आधारीत आहेत. तेथे आजही दसरा उत्सव साजरा केला जातो. श्रीदेव या ठिकाणी हिंदू देवदेवतांच्या मूर्ती उत्खननात सापडल्या आहेत. त्यांच्यावर सारनाथ मथुरा अजिंठा शैलीचा प्रभाव दिसून येतो.

आपली प्रगती तपासा :-

१. सयामचा शासक रामकामांघ्या कार्याचा आढावा घ्या.

८.८ सारांश

भारतीय संस्कृती इ.पू. १०,००० वर्षांपासून समृद्ध, सुसंस्कृत व सुसंघटीत मानली जाते. भारतीय संस्कृतीचा प्रसार मलाया, जावा, ब्रह्मदेश, कंबोडीया सयाम या अग्नेय आशियायी देशामध्ये झाला होता. इसवी सनाचे दुसरे ते पाचवे शतक हा संस्कृतीचा प्रसाराचा कालखंड मानला जातो. भारतातील सागरी व्यापाऱ्यांनी ही संस्कृती प्रसाराचे कार्य केले.

ब्रह्मदेश हा भारताचा निकटचा शेजारी आहे. तेथे तिसऱ्या शतकापासून भारतातील गौड लोकांनी वसाहत केली होती. आराकन येथे काशीच्या राजपुत्राने भारतीय राज्याची स्थापना केली. तेथील राजे बौद्धधर्मीय होते. आठव्या शतकामध्ये चोल राजा राजेंद्र याने ब्रह्मदेशावर आक्रमण करून प्रदेश आपल्या राज्यात समाविष्ट केला होता.

चंपा अनासमध्ये हिंदू वंशाची स्थापना: राजा श्रीमार याने सन १५० ते २०० या काळात केली होती. तेथील राज्यकर्ते हिंदू धर्माचे अनुयायी होते. त्यांनी शंकराची अनेक मंदिरे बांधली होती. राजे हिंदूधर्मीय असले तरी सर्व धर्मांना मानाचे स्थान दिले होते.

कंबोडीयामध्ये सांस्कृतिक जीवनाची सुरुवात कौडिण्य यानी केली. कंबोडीया मधील पहिला ऐतिहासिक राजा श्रुतवर्मन होता. जयवर्मनच्या काळात कंबोडीया शैलेंद्र साम्राज्याच्या, आक्रमणाचा बळी ठरला पण राजा दुसऱ्या जयवर्मनाने पुन्हा राज्य प्राप्त केले. कंबोडीया मधील प्रशासन व्यवस्था कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावर आधारित होती.

बाली मधील राज्याची स्थापना कौडिण्य नामक हिंदू घराण्याने केली. तेथील राजे शैव व वैष्णव पंथाचे अनुयायी होते. बालीमधील राज्यकारभार भारतामधील कामंदक निती प्रमाणे चालत होता. समाजामध्ये चार्तुवर्ण्य पद्धत रुढ होती. बालीमधील स्थापज्य कलेवर द्रविड संस्कृतीचा प्रभाव होता.

सुमात्रा मध्ये शैलेंद्र शासकांची सत्ता होती. शैलेंद्र शासक बौद्ध धर्मीय असून महायान पंथी होते. जावा येथे पराशर व्यासानी वसाहती स्थापन केल्या असे मानले जाते. आठव्या शतकामध्ये जावा येथे हिंदू राज्याची स्थापना झाली. त्यांनी संस्कृत भाषेत आलेख कोरले होते. शैलेंद्र शासन काळात दर्जेदार साहित्य निर्माण झाले.

सयाम मध्ये इ. सनाच्या पहिल्या शतकापासून भारतीयांचा संपर्क होता. तामीळ वैष्णवानी भारतीय संस्कृतीचा प्रसार केला. सयामचा राष्ट्रीय ग्रंथ रामायण आहे. तेथील धर्म, भाषा, रितीरिवाज यावर भारतीय संस्कृतीची छाप आहे.

८.९ प्रश्न

१) अग्नेय आशियातील विविध देशामध्ये भारतीयांनी स्थापन केलेल्या राजकीय सत्तांचा आढावा घ्या (कोणतेही दोन देश)

२) अग्नेय आशियातील देशामध्ये हिंदू व बौद्ध धर्माचा प्रभाव दिसतो यावर भाष्य करा.

भारतीय संस्कृतीचा अग्नेय आशियातील
प्रसार

३) टिपा लिहा :-

१) बर्मा

२) कंबोडीया

३) चंपा अनाम

४) बाली

५) सुवर्णद्विप

८.१० संदर्भ

१) प्रा. गायधनी आणि राहुकर-प्राचीन भारताचा सांस्कृतील इतिहास.

२) डॉ. मिराशी वि. वा. प्राचीन भारत.

३) डॉ. व्ही. डी. महाजन, प्राचीन भारत का इतिहास और संस्कृती.

४) डॉ. देगलुरकर व ढवळीकर, प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती.

